

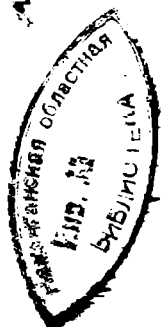
С 274211
и (Венг)
М 44
список

ЛАСЛО
НЕМЕТ

МОТЯМ

Р О М А Н

РУСЧАДАН
ЭРКИН МИРОБИДОВ
ТАРЖИМАСИ

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти
Тошкент — 1975

Атоқли венгер ёзувчиси Ласло Неметнинг номи фақат Венгриядагина эмас, талайгина хорижий мамлакатларда ҳам машҳур, асарлари эса кўплаб китобхонларга манзур. У ўнлаб роман, драмаларнинг муаллифидир.

Унинг эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу романида Жофи исмли ёшгина жувоннинг бошига тушган мусибатлар ҳикоя қилинади. Ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган Жофи эрининг фоживий ҳалокатидан сўнг қўлида ёш гўдаги билан қолади. Сўнгга ўғилчасини ҳам машъум дард олиб кетади. Эри ва ўғилчасидан айрилган Жофи эскилик, фисқу фужур, чиркин буржуа ҳаёти қурбони бўлади.

Н $\frac{70304-366}{356(06)-75}$ 69—75

© «Ёш гвардия»— 1975

Эрининг арши аълога йўл олганидан буён атиги бир неча ой ўтган бўлса-да, Жофи ўша куни ва унгача кечган турмушини хотирот кўзгусида аранг жонлантиради, боласи кўп ташвишга қўяди, унинг устига қайнарасини айтмайсизми, ўглининг жонига Азроил чанг солгандан бери хўжалик ишларига қўл теккизмай қўйди, гам қаддини букиб қўйганини кўрсатмоқ ниятида ҳатто ҳасса сотиб олди: югуриб-елишга, рўзгорга қарашга мадори қолди дейсизми. Жофи асло нолимас, қайнанажонининг тухумдай силлиқ, чакиллаб қон томгудек қип-қизил икки бетига «гам-андуҳ» қанчалар муҳр босганини гўё сезмас, пайқамасди.

Сирасини айтганда уй юмушларидан қўл ювгани қайтага Жофи учун жуда жойида бўлди: ёш бека оппоқ тонгдан қора кечгача тиним билмас, қўрғон ишлари билан ивирсиб юрар, қисқаси илгаригига қа-

раганда ўн чандон ортиқроқ рўзгор юмушларига шўн-
ғиб кетиб борлиқ оламни унутгандай бўларди.

Аммо гоҳо-гоҳо хотиралар домига тушиб қолар,
бундай пайтларда уни, гўё ҳал қилиб бўлмайдиган
жумбоққа йўлиққандай, изтиробли ҳис-туйғулар тў-
фони чулғаб оларди. Бундай ҳислар изтиробли Жофи-
га, худди инжиқ бир кимса гиж-гижлагандай, қўққис-
дан чанг солиб қоларди. Бир куни у сигир соққани
бораётганида (ўша аснода аравакаш бола отларни сув-
лоққа ҳайдаб кетаётган эди, кушқад отлар қатор
тизилишиб, йўрғалаб боришар, сағирларида эса илк
юлдузлар шуъласи жилва қиларди), иккинчи гал чин-
қириб йиғлаётган Шаникани жажжи юзчасига юзини
теккизай деб эркалаб, йўрғагини алмаштираётиб, йўр-
гак учини унинг дўмбоқ оёқлари орасига қилиб ўра-
ётган чоғида шундай бўлди. Бундай дақиқаларда
юрагига биров муз босгандай живирлаб кетиб, гўё ўси
учун муқаддас нарса — эҳтимолки, жудолик ҳақидаги
хотирасидан шу топда, айни шу лаҳзада айрилиб қола-
ётгандек қўли челақ ушлаган, лаблари боласини эрка-
лаш учун жиёл очилган кўйи тек қотарди. Кўнглига
ваҳима ғулу солган Жофи худди ушбу лаҳзада ўзини
абадул-абадга тарк этаётган даҳшатли хотира ришта-
ларидан ақалли бирортасининг учидан тутиб қолмоққа
уриниб минг бора тўлганарди, бироқ ҳар сафар хотира-
лари тасаввур кўзгусида фақат айрим манзара, майда
воқеаларгина акс этар — сира-сира яхлит намоён бўл-
масди. Бир марта эрининг ов тўрвасига колбаса билан
нон тикаётгани ёдига тушди, тўрвага кўз қирини таш-
ларкан, кўз ўнгида ўша пайтдаги ғира-шира пардага
чулганган, қор қоплаган қўра жонланди; бошқа гал
ўша мудҳиш кечада эшикни тарақлатиб ўтакаларини
ёриб, тўс-тўполон кўтарган Петер Хорват амакининг
башараси нақ кўзи олдига келиб туриб олди: мана у
айвонда турибди, гапни нимадан бошлашни билмай
гаранг, унинг орқасида, ой нурига чўмган ҳовлида ара-
ва, арава атрофида эса иссиқ телпак кийган одамлар
уймалашишяпти. Бу манзара баъзан шунчалик аниқ-
равшан намоён бўлардики, ҳатто ҳовлининг нариги
чеккасидаги, чиғириқда ярақлаб турган пақир осиглиқ
қудуқни ҳам илғай оларди кўзлари. Наздида бу қудуқ-
ни фақат ўша туни кўргандай. Бироқ бу манзаралар
ҳамиша алоҳида-алоҳида гавдаланарди. Рост, қайси-
сидан кейин қайсиси келишини миясида тиклай олар-

ди, илло айрим бўлакларнигина мустасно қилганда, барини бирваракайига кўз олдидан минчоқдек териб ўтказолмасди; ҳатто эрининг чеҳрасини ҳам ҳамма вақт тўла-тўкис тиклаёлмасди хаёлан. Бундай онларда ўзини нонқўр, жирканч кимса ҳис этар ва зўр бериб хотираси саҳифаларини тиклашга уринарди. Бахтига боласи уззукун йўргакда ётмайди-ку, уни кўтариши, ўйнатиши, овуттиши керак, чунки гўдак жаҳлдор, қайсар эди, агар бир чакаги очилса борми, бўйни ва бошидаги томирлари ёрилгудек бўлиб ўйнаб кетарди; ниҳоят, отлар отхонага кириб ғойиб бўлади, сигир елинидан бир маромда тизиллаб тушаётган сутнинг иси димоғига урилади, сармаст қилади — Жофи ҳам одатдаги турмуш тарзига қайтарди; гўё у беихтиёр изтироб етказадиган хотиралар юкидан ўзини асраётгандай, эслаш онлари тобора сийраклаша боради.

Эри ўлган кун хотираси Жофи тасаввуридан олислаша бораётганига балки фасл ўтиши сабабчидир. Бу бахтсизлик февраль ойидаги катта ов пайтида юз берганди, орадан ҳеч қанча вақт ўтмай эса баҳор келди: яқин борганида моллар дамба-дам тойиб йиқиладиган қудуқ теварагидаги музлар эриб, томдаги мохлар амал олди, янгигина оқланган отхона девори бамисоли ойнадай ярақлаб, кўзни қамаштира бошлади. Ўшанда Петер Хорват амаки Шёмьеннинг аравасини қайдаб кирган ҳовлидан ҳозир ном-нишон ҳам қолмаган дейсиз, башарти Жофи эрининг жулга ўралган жасадини солиб кўтариб киришган замбарни кўрмоқни истаса, у хаёлан мутлақо бошқа қўрага кўчиб ўтиши лозим эди. Ертўла йўлагини қор босган, осмон бетида хира, нурсиз юлдузлар милтиллайди, одамларнинг чеҳралари заъфарон, жул қонга беланган—назарида буларни барини ўз кўзи билан кўрган эмас, балки бошқалар оғзидан эшитгандай. Тўғри, гоҳо хотирида бечора Шандорни қандай ясантирганлари аниқ-тиниқ гавдаланади. Мурданинг қўли ғассол аёлнинг қўлидан чиқиб кетиб, тарақлаб каравотнинг чеккасига тушганди. Шундай аниқ-тиниқ тарақлагандики, асти қўяверасиз! Унгача ҳам, кейин ҳам ортиқ тиқ этган шовқин бўлмаганди.. Қуёш қайноқ нур сочаётган, босилавериб метинга айланиб кетган ҳовли — қалдирғочлар сояси мисоли ўқдек сузиб ўтиб турган, курк товуқлар озодликка чиқиб ўйноқлаб юрган тойчоқдан ҳуркиб тўрт томонга тўзиган бу соя-салқин ҳовли ҳозир тамоман

ўша пайтдагига ўхшамасди. Жофи мурда тепасида ёқасини чок-чок қилиб, бутун вужуди фарёд уриб, ўкраб йиглаган ўша даҳшатли ҳамда ҳушидан айиргувчи аҳволи-руҳияни қайта ҳис этолмасди. Айтишларича у эсини йўқотиб қўйган, кўйлагини буйдалайверган, агар маҳкам ушлаб турмаганларида, Шёмьеннинг нақ бўғзига ёпишиши аниқ экан, нега деганда у, Шёмьенни эрининг ҳалокатида айбдор деб билган. Ҳозир Жофи ўзида ўшанчалик ғазабни уйғотолмайди. Рост, Шёмьенда ҳам айб бор: ўлжа қувиш одатдагидай ўшанинг ертўласида тугаган, ёшлик — бебошлик деганларидай, у шўхлик қилиб, ертўласини эшигини устидан қулфлаб қўйиб, то ғирт маст бўлмагунларича меҳмонларни ташқарига чиқармаган. Ўшанда бахтсизлик қандай рўй берганини ҳанузгача ҳеч зот билмайди. Петер амаки Шандорнинг ҳаммага ўз қуролини мақтаганини эслайди, холос: атиги бир сантиметргина юқори уради, лекин мен ҳадисини оливолганман, деб гапини тасдиқлайверибди. Аслини олганда, ҳеч ким унинг гапига эътибор бермабди: биров оғзига келганини жиргойи қилар, бошқалари кайфи ошиб қолган нўноқ овчи Петхешни мазах қилишар, баъзилари ертўла ичкарироғида ҳамон ичиб ётишаркан — милтиқ варанглаб отилганда улар бочкалар орасидан гандираклаб чиқиб келишибди. Хуллас, ана шунақа миш-мишлар. Фақат биргина нарсa — Шандорнинг ўзини-ўзи отиб қўйгани аниқ эди. Бироқ Жофига аламини олмоқ, нафратини сочмоқ учун қурбон даркор эди, ўша топда биринчи бор рўбарў бўлган ёвуз қисматни грибонидан олиб, жаҳаннамга равона қилишга тайёр эди у. Қайнанаси Жофига ўша кеча қай аҳволдалигини неча-неча маротаба гапириб бермади; у жимгина қулоқ солар ва гапни бошқа ёққа буриб юборишга тиришарди. Эрини юваётганларида тўсатдан дод деб фарёд урганча ҳовлига отилиб чиққанини, одамлар уни ҳовлида, қорда зўр-базўр тинчитганларини элас-элас ўзи ҳам эслайди. Аммо ҳозир наздида ўшанда ичидан туриб бошқа биров додлагандай, одамлар билан олишган ҳам ўша бошқа бировдай туюлади. Жофи айвонда, қайнанаси ёнида, ёзга тайёргарлик кўриб сўзан билан қоп ямаб ўтирган кўйи унинг сўзларига қулоқ соларкан, бошидан кечирганларининг бари алоқ-чалоқ тушга ўхшарди.

Гоҳо оқшом чоғлари бирровгина ўз уйига бориб

келарди. Дарвозаю эшиклари олдида валақлашиб турган одамлар кўзлари билан Жофини кузатиб қолишаркан, худди шу топда унинг ўзини эмас, балки бошига тушган мусибатни кўриб тургандай ғалати қараш қилишарди. Салом-аликлари ҳам одатдагидан бўлакчароқ: Жофига бу нарсалар олдиндан таниш, илгарилари унинг ўзи ҳам тақдир ранжитганга қандайдир эҳтирому бегонасираш-ла қараб, улардан четлаб ўтарди. Тўдалашиб турган эгачи овсинлардан аллақанча олислаб кетган бўлса-да, уларнинг орқадан ҳануз тикилиб турганларини ҳис этар, ўзи тўғрисида пичирлашаётганларини фаҳмлаб, сўнгра — Шандорнинг вафотидан сўнг нечанчи марталигини қўйверасиз! — бирлари олиб, бирлари қўйиб, бу мусибат қандай содир бўлганини яна ҳикоя қилишга тушганларини тасаввур этиб борарди. Жофи оқшомларни бекорчи валақлаш билан ўтказувчи бу одамларда эҳтиром ҳамда бегонасираш ҳиссини уйғотишга сабабчи бўлган улкан бир ғам-андухни ўз вужудидан тополмай, виждон азобида қолиб, букчайиб, гужанак бўлиб, ўз ёғига ўзи қовуриларди. У эс-ҳушини йиғишга, ўй-фикрларини жамлашга уринар, ўзини беваликдай аччиқ қисматининг туб маъносини тушуниб етишга мажбур қиларди: «Тўй кечаси бошингга тақилган гулчамбар ҳали сўлмай туриб эгнингга қора либос кийдинг, бор-йўги йигирма икки ёшдасан-ку, бу ёруғ жаҳонда сўққабош бўлиб қолдинг...» Шу хаёлларни кўнглидан кечираркан, то тинка-мадори қуримагунича ўз қалбига нашта ураверарди. Баъзан йўлда уруғ-аймоқлари йўлиқиб қолиб, даб-дурустдан: «Қалай, Жофи, кўнглинг бир оз таскин топиб қолай дедими, жонгинам», деб кўнгил сўраган бўлишарди. Жофи орадан икки ой ўтар-ўтмас «бир оз» бўлса-да кўнгли ёришиши одобдан эмаслигини яхши билар ва шунинг учун ҳам худди ўшандай ясама оҳангда: «Холажон, бу осонликча унутиладиган ғам эмас... кейин, то кўнглим ёришиб, таскин топганича адоий тамом бўлсам керак...» — деб жавоб беради. Аввалига бу қайғули сўзларни айтаркан, ўзини ноқулай сезарди. Жофи бундай пайтларда илашқоқ холажонлардан тезроқ қутулишга шошилар, лозим бўлган жавобни бергач эса, аслида ҳам ҳозиргина ўз оғзи билан айтганидек, изтироб чекишга уриниб кўрар, қайғу-ғами қанчалар беҳад эканини англашга тиришарди; бироқ бу зўрма-зўраки алам чекиши, ўзи-

ни қийноққа солиши тобора қийин кўчиб, тинкасини қурита борарди. Оқибатда у аста-секин ўзининг феъл-атвори, одоби билан ҳақиқий туйғулари орасидаги «жиндаккина» сохталик, ёлғонга кўника бориб, мени, «ёш бевани» яна ёмон отлиққа чиқармасинлар, деган ўйда ҳамдардлик билан ғамгин боқувчи нигоҳларга, панду насиҳат, кўнгил кўтаришларга юраги ўртанмай, изтироб чекмай, жўнгина жавоб қайтаришни ўрганиб олди.

У виждони изми билан иш тутаркан, эндиликда учраган кимса азадорлигини ёдига солиб, қалбига тиг ураверадиган кўчага иложи борица камроқ чиқадиган бўлди. Ҳатто отасининг уйида ҳам ҳафталаб қорасини кўрсатмасди. У ердагиларнинг ўз ташвишлари ўзларига етиб ортар, Жофи билан раҳматли эрини эсларига ҳам олмасдилар. Бироқ у юмушаридан қутулгач, бир-ровгина кириб чиқай, деб келса, ҳар қайсилари ўша заҳотиёқ хомуш тортиб, ҳамдардлик билдиришни ўз бурчлари ҳисоблардилар. Шу боисдан у қайната-қайнанаси билан уйда гумдон ошиб ўтиришни маъқул кўрарди. Кекса Ковач илгаригидек мук тушиб, мум тишлаб ўтирар, Йोजи — Шандорнинг бўйдоқ укаси бўлса дафин маросимидан икки ҳафта ўтиб-ўтмай ишчи ўспиринлар билан кегли¹ ўйнашни бошлаб юборганди; айтишларица уни ҳатто қишлоқ чеккасидаги аллақайси бир қизни деб роса дўппослашганмиш. Қайнанаси баъзан-баъзан, шунда ҳам бегоналар олдида, бошига тушган мусибатдан қанчалар ғам чекаётганини кўрсатмоқчи бўлиб, ёки айни иш қайнаган пайтда қўлини совуқ сувга ургиси келмай, якшанбалик газета иловасига кўз югуртириб, бекор ўтиргиси келиб қолса, ўғлидан гап очарди. Бу хонадонда, Ковачлар орасида ёлғиз Жофигина Шандорни кўпроқ ўйлар, буни билиб кўнгил хийла хотиржам тортарди. Демак, Жофи ўзини қишлоқда юганида ҳис этганичалик бемаъни аёл эмас экан, зеро кўчада юганида уни, Шандор Ковачнинг хотинини — «Шўрлик Шандор, пешанаси шўр экан!» — бевалик номини пок сақлаши учун иккиюзламалик қилишга мажбур этадилар-да, ахир.

Бу ерда, пол тахтаси қириб-қиртишлаб тозаланган

¹ Шиша шаклидаги ёғочларни тик қўйиб соққа билан уриб ўйнайдиган ўйин.

муздек хоналарда, ям-яшил гулу буталар билан қуршалган айвонда ҳаёт бир маромда, одатдагидай давом этарди; Жофининг мушаклари баҳор нафасидан куч олганди, жисмоний меҳнат қувонч бахш этарди унга: қўл тегирмонини ўзи айлантлар, қудуқ бошига бориб сира дам олмай, қаторасига ўн челақлаб сув тортарди. Аравакаш ёки Йожининг кўзи тушиб қолса, югуриб келиб, дарров қўлидан челақни олишарди, шунда у танаси яйрайдиган бу оғир ишдан ажралиб, аёлларнинг майда, икир-чикир юмушига қайтиши алам қиларди. Жажжи Шаника эса кун сайин эмас, соат сайин ўсар, Жофи уни тез-тез суйиб-эркалатар, кўксига босиб ўпар, то дўмбоқ қўл-оёқчаларини типирлатиб, кулгидан энтиқиб қолғунича осмонга итқитиб ўйнатарди. Унинг ўзи ҳам андуҳли кунларда йўқотган нарсаларини қайта тиклаб, асли ҳолига қайта бошлади. Қора азадорлик рўмоли остидаги терисига яна сув югуриб, қирмизи тус ола бошлади. Етти мучаси соғлиғини ҳис этиш туйғуси уйғониб, гоҳ-гоҳ юрагини безовта қилиб қўяр, шунда жисмида аллақандай ғалати бир қўмсаб, зориқини сезарди. Кутилмаганда у черковда, эркалар ўтирган жойдан, ёшгина муаллим ёрдамчисининг ўзига дам-бадам тикилаётганини пайқаб қолди; тўғри, у ўша заҳотиёқ қора рўмолини кўзлари устигача тушириб олди, бироқ ёнидаги қўшниларини деб шундай қилди, аслида эса кулиб юборишига сал қолди — бу муаллимваччанинг зап мўйлови бораганими, бир томонида учта, иккинчи томонида учта тук-а! Бир куни қайнатаси даланинг нариги чеккасида жўхори сўтасини қайираётганида, Жофи унга тушлик олиб бораётган эди. Қаршисидан янги жандармчи сержант чиқиб қолди, уни бу ёққа Шандорнинг ўлимидан кейин тайинлашган эди; сержант Жофини оқсоч фаҳмлади чоғи, гапга сола бошлади ва тўсатдан қўлини чимдиб олди. Жофи унга бошдан-оёқ бир тикилиб, бир оғизгина сўз билан шундай изза қилдики, сержант уялганидан ўзининг қоқ суяк, чўзиқ башарасини қандай яширишини билмай қолди, аммо Жофи ҳатто унга қайтаётганида ҳам сержант чимдиб олган жой ловиллаб турганини ҳис этиб борди: йўқ, чимдилган жойи энди оғриётгани йўқ эди, балки чўг теккандай ловиллаётганди. Олдинига Жофи бу туйғуни ҳатто ўз-ўзидан ҳам яширмақчи бўлди, лекин кейин аста-секин кўчага чиққанида чехрасига ясама қайғу ниқобини тортиб

юришга кўникканидай, бунга ҳам ўрганиб қолди: энг муҳими, ғийбат қилиб, бадном этмасалар бўлгани. Эндиликда у баъзан жўшқин майлига эрк бериб ҳам қўярди. Ғалла янчиладиган ерда, гарчи она сути оғзидан кетмаган гўр бўлса-да, офтобда қорайган яғриндор бир ўспирин ишларди; ишлаётганида унинг елкасино кураклари ғарққа терга ботиб йилтилар, бирор нарсани кўтарганида эса мушаклари таранг тортилиб, ўйнаб чиқиб кетарди. Тарозини кузатиши лозим бўлган Жофи қоплар устига шундай жойлашиб ўтириб олардики, ўтирган еридан истаган пайтида ўша ўспирин ишчи кўриниб турарди. Албатта, у ўспиринга аҳ-ён-аҳёнда бир нигоҳ ташлаб қўярди, зеро кўзлари дам янчиш машинасидан шувиллаб тушиб турган олтиндай донга, дам қанчалиги қайд этиладиган дафтарга қадалган бўларди — бироқ, ҳар қалай, унинг кўзлари ёш йигитнинг яғринига тикилганда дам оларди. Бир куни эрталаб жуда ноқулай учрашув бўлди денг. Нонушта пайтида, машина тўхтаган фурсатдан фойдаланиб, Жофи тушликка ловия тергани богчага югурди. Худди шу пайт олма дарахти тепасидан бемаврид сакраб тушган йигитчага нақ туртиниб кетаёзди. Бир нафас бир-бирларига бақрайиб қолдилар. Сўнгра Жофи жилмайди. «Агар ёқиб қолган бўлса, бемалол тераверинг», — деди у, аммо ўспирин уятдан ер ёрилса кириб кетгундай бўлиб, ура қочиб қолди-ю, токи дон янчадиган машина уларникида ишни тугатгунча ёш бекага бирон марта ҳатто қиё ҳам боқолмади.

Жофи ҳам ўзини ноқулай ҳис этарди — бирон ноўрин ҳаракат қилдим шекилли, бошқа беваларга ўхшаб кетяпман назаримда, деб ўзини-ўзи ёзгира бошлади. Шу воқеадан сўнг у қайнанасига эрини тушида кўрганини гапириб, бир неча кунгача қора рўмолини қошлари устига тушириб юрди. Айнан ана шу кунларда кутилмаганда барбод бўлган оилавий ҳаётлари кўзига мутлақо ўзгача кўрина бошлади. Унинг Шандори ҳозир, ўлиmidан кейин ҳамма тасаввур қилганичалик яхши эмасди чоғи. Гапнинг ҳақиқа кўчганда, у қотириб сўзларди, оқ кўнгил эди, агар истаса, кўнгил овлашни ҳам бопларди, илло — тўйларига ҳали икки ой ҳам бўлмай туриб — «Қумурсқа» қовоқхонасидаги малла оқ соч билан гап қилишмаганмиди, ахир? Жофи ўшанда ғийбатларга қулоқ осмаган, ғийбатчиларнинг оғзига урганди, ким билади дейсиз, шўрлик Шандор бу қо-

воқжонада қанча-қанча пиво ичган, аммо у ерга ёғоч оёғини дўқиллатиб, одамларга пиво ташийдиган бир оёқли оқсочни деб қатнагани даргумон. Шандор тара-лабедод қилиб юришни ёқтирар, хўжалик ишларига унчалик қизиқмасди — урушда сержант бўлганди, шу туфайли тўраларча яшашга одатланиб қолганди. Ов, пиво ичиб улфатчилик қилиш, китоб ўқиш ёки олифта кийиниб олиб, қишлоқда савлат тўкиб юриш бўлса бас эди унга. Шандор суғурта банкига кассир бўлиб жой-лашишни маъқул кўрди, ишқилиб хўжалик ишлари-дан олисроқ юрса бўлгани-да. Жофи Шаникага хоми-ладорлигида уни ҳафтасига зўр келса икки оқшомги-на кўрарди; эри қўпол муомала қилиб, тўнгиллаган кечалар бот-бот эсига тушадиган бўлиб қолди. Бир сафар у: «Унингни ўчир, йўқса абжағингни чиқара-ман...» — деб ўшқириб берганди. Ҳозир, ўша пайтлар-да эри ўз онасини, мана шу ялқов, хўппа-семиз онаси-ни Жофидан минг бора ортиқроқ иззат қилгани, хоти-нидан онасининг оғзидан чиққанини дик этиб туриб, қулоқ қоқмай, ўша заҳотиёқ бажаришини талаб эт-ганини ўйларкан, унинг қалбини алам ўртарди. Тўғ-ри, Жофи ҳам бўш келмасди: шундай пайтлар ҳам бўлардики, тўшакда икковлари ярим кечагача жиқил-лашиб ётишар, жаҳли чиқиб тескари қараб олган Жо-фини ўзига қаратиш учун эри унинг елкаларини ўпиш-га тушиб кетарди. Қизиқ, бу жанжалларни ҳозир у, ўша бўсалардан кўра аниқроқ эслайди; кўпинча мия-сига, ким билади, эрим ҳаёт бўлганида, вақти келиб ҳозиргидан бешбаттар бахтсиз бўлармидим деган хаёл келади.

Бу орада баҳор, унинг ортидан ёз ҳам ўтди, одам-лар энди фақат ҳосил, нарх-наво ҳақида гаплашар, омборларидаги дон-дунни ҳафсала билан шамоллати-шар, шудгор қилишарди, суд ҳам бўлиб ўтди, унда Шёмыен оқланди; энди Жофи кўчада бораётганида у, билан олисдан туриб саломлашиб кўришмайдиган бўл-дилар. Борди-ю, гаплашиб қолсалар ҳам, азадорлиги-дан огиз очмас — худди шу кезларда дўмбоқ оёқчала-рини энтак-тентак ташлаб, юра бошлаган ўгилчасини сўраб-суриштиришади. Кейин, Жофининг ўзи ҳам баъ-зан мотам рўмоли остидан дадил боқишга журъат эта-диган бўлиб қолди, бундай пайтда чехраси қанчалик жиддий кўринмасин, кўзларида ёшлик-навқиронлиқ учқунлари чақнаб турарди. Азадорлик йилининг ярми

ортда қолди. Жофи гоҳо шкафини очиб, гўё мени кутиб қолмадилармикин, дегандай ўзининг гулдор кўйлакларини кўздан кечирарди. Кўйлакларидан биттасини келаётган пасхада кияди, ҳозир кийса уят бўлар-ов... Шўрлик Шандор, назарида яқингинада ўлганда-я! Шунда Жофи, қалбини қоплаган унутмоқлик кули қаватини озроқ бўлса-да, пуфлаб енгиллатмоқчидек, чуқур хўрсиниб қўярди.

Бироқ тақдир бу кўйлақларга ўзгача қисматни ҳозирлаб қўйганди, уларни ортиқ кийиш Жофига насиб этмади! Кузакка яқин қайнанаши икковлари орасида жанг бошланди, барчаси барбод бўлди, ҳатто аста-аста кўнглини ёритиб бораётган унутмоқлик муолажаси ҳам ярим йўлда узилди. Ҳамма бало дафн маросимидан сўнг Жофининг Ковачларникида қолгани ва бундан-буён қандай яшаши ҳал қилинмаганида эди. Қайнана-қайнатаси ҳам, Куратор — Жофининг отаси ҳам ҳисоб-китоб қилишни кейинга суришарди. Жофи кетишни истаб қолса, ўз улушини олиб кетади, бу ўз-ўзидан аён гап, аммо Шандорнинг тегишини нима қиладилар? Ковач кампир онадан туғилишдаёқ ҳокими мутлақ бўлиб дунёга келган ва токи ерлари эрининг номида экан, болаларига ўз ҳукмини ўтказа олишини яхши биларди. Шу боисдан у ўз ўғиллари номига ҳеч нимани ўтказдириб бермаган, вақти-соати билан кимга нима тегишини оғзаки айтиб қўя қолган эди, халос. Шундай қилиб, жажжи Шаникага отасининг улуши қолди деса ҳамки, айни чоғда унга тегмайди дейилса тўғрироқ бўлурди, зероки Ковач кампирнинг кафтдек келадиган ерни ажратиб бергандан кўра, чайнаб ютиб юборишга рози эканини ҳаммалари тушунишарди.

— Бизни қайнана-келин деб ўйлайсизми, қуда,— дерди кампир Кураторга, унинг сўзларидаги шамани пайқаб.— Жофика туққан қизимдан зиёда мен учун, мен бўлсам унга туққан онасидан ортиқман-а...

Кампир, набирамни жонимдан ҳам ортиқ кўраман, деб худо номи билан онт ичарди: яратган ўглини даргоҳига олганмиш-у, ўрнига шу фариштани берганмиш — йўқ, у набирасини ҳеч қачон бағридан чиқармасмиш! Куратор бўлса нуқул «ҳм-ҳм»лаб ўтирарди-ю, аммо бойвуччалардай тирноги тозаланган, хўппа-семиз, гўё ҳиммат кўрсатаётган қудасини ўлгудай ёмон кўрарди. Жофининг ўзи бўлашувдан оғиз очмагандан кейин у бошини ғавгога қўйиб нима қилади! Бунинг

устига Жофига тегадиган ерга Ковачларнинг уруғи сочилган бўлса, кузгача кутса осмон узилиб ерга тушмас. Лекин уйда, ўринда ётганида, ўша фурсат етиб келганида қудасига нима дейиш лозимлигини хотини билан маслаҳатлашарди. Икковлари ҳам ана шу кўнгилсиз масаладан гап очадиган кун етиб келишидан чўчишар, «бу ёсуман» қалаштириб ташлайдиган эътирозларни тасаввур қилиб, олдиндан вужудларини қалтироқ босарди. Жофининг онаси қудаси билан учрашганида унинг кўнглини овлаб, ҳамиша хушонад қиларди-ю, қоронги тушди дегунча ўзини таппа каравотга ташлаб, зардаси қайнаб: «Илоё, ергина ютсин ўша беномус бойвуччани! Бутун рўзгор шўрлик қизимнинг бошида, қўли косову сочи супурги. Текин чўрини топиб олишган, бу ҳам камлик қилиб, теппатекин ўттиз хольд сепи билан-а!» — деб нақ ёмоқда-ичмоқда бўларди. Эрта тонгдан қаро кечгача боши оғир меҳнатдан чиқмайдиган барча заҳматкаш одамлар сингари бу ялқов «бойвуччани» кўрарга кўзи, отарга ўқи йўқ эди. Эри эса уни қудасини учратганида ширин гапиришга, бод касалидан гап очиб, аҳволини сўрашга кўндирмоққа мажбур этарди. Ковач кампир ҳам ўз назбатида тўшагида, ношуд эрининг хурраги остида, кузгача бирон иложини топиш устида бош қотириб кечаларни бедор ўтказарди. Эҳтимол бу ишни ҳал қилишни жўхорини қайириб олгунгача чўзса бўлар, лекин ундан кейинга чўзишнинг имкони йўқ, яна ким билади, Кураторлар билан даъволашишгача бориб стабиларми, йўқми? Еки Жофини қўлдан чиқармасликка уриниб кўрсалармикин-а? «Қулоқ сол, Жофизим, Шаника бир фарзандим, ахир, уни кўрганда Шандорини кўргандай бўламан, қариган чоғимда бизларни ташлаб кетманглар, бундан буён ҳам бояги-боягидай бирга яшайверайлик...» — дейди. Бу-ку яхши-я, хўш, ёшгина бева бўлса, иккинчи марта турмуш қургиси келиб қолса-чи? Эндигина йигирма иккига кирган бўлса, албатта яшагиси, ҳузур-ҳаловат кўргиси келади, унда қайнаналик уйга ким ҳам совчи қўярди! Бу ёқда Йожка, йигитчанинг ҳам бир бошини иккита қилиб қўядиган вақт етди, келин-куёвга эса Жофининг хонаси керак бўлади. Илгари Шандорга тегадиган улушдан бир чеккасини ажратиб, ўша ерга Йожкага уй солиб бермоқчи эдилар, лекин эндиликда уй қуришнинг ҳожати қолмади. Ўғилларидан бири оламдан

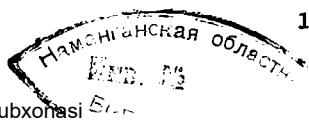
ўтди, энди икки уйнинг нима кераги бор. Борди-ю Йожка Жофига уйланса иш осонгина қолипдан кўчарди-қўярди-я. Ковач кампир минг бир хил тўр тўқир экан, бу жўнгина чораи имкон унинг назаридан қочиб қутулолмасди, албатта, бироқ бу фикрни ҳазм қилиш осон эмасди. Тўнгич ўғлининг тул хотини кичик ўғлига мерос бўлиб қолганини эшитган одамлар нималар демайди! Иннайкейин, ёшларнинг ўзлари бунга қандай қарашади ҳали?! Шандор-ку келишган, маъқул эди, ҳаммага ёқарди, лекин Йожка мутлақо бошқача — ким билади дейсиз, Жофининг дидига ўтиришармикин?.. Бунинг устига, унинг ўзига, онага, бўйдоқ ўғли бева жувонни олса алам қилмайдими, ахир: битта аёл икки ўғлига хотин бўлса-я!.. Кампир бир неча марта эрини уйғотмоқчи ҳам бўлди — лекин ундан нима ақл чиқарди: маслаҳат беришдан чиқиб кетганига озмунча вақт бўлгани йўқ, кампирнинг қаролидай гап у. Кампир эрининг биқинига бир тушириб, ўзини гурс этиб ёстиққа ташлади.

— Нима, нима гап?— уйқусираб сапчиб тушди Ковач чол.

— Уйни бошингга кўтариб хуррак отяпсан,— деди ғижиниб хотини ва шу чоғда ўзини тақдир бутун оламнинг ташвишию машаққатини зиммасига юклаб, кейин танҳо ташлаб қўйган бойвучча хонимлардай яккаю ёлғиз ҳис этди десангиз.

Энди у ўғли билан келинини кузатиб юрадиган бўлди. Йожи эпга келадиганга ўхшайди. Жофи ял-ял ёниб, бўртиқ сийналари диркиллаб, ўчоқ бошида қуймоқ пишираётганда, Йожи дам-бадам тақсимчадан кўзини узиб, келинойисига шундай суқланиб тикилиб қўярдики, бунинг кўрган Ковач кампирнинг ғазаби қайнаб кетарди. Нақ отасига ўхшаган гўрсўхта-я! Ўзига ёки Жофига ўхшаган бошқа бирор аёл олдида мум тишлаб қолади... Лекин, Жофига келганда, кампир ҳеч нарсани тушунолмай, ақли ҳайрон. Жофи қайнисидан тортиниб ўтирмас, аксинча, бажону дил қитиғига тегиб, «амакижон» деб мазах қиларди. Бундан сира ажабланмаса ҳам бўлади: Йожи шунақанги қовушимсиз, шунақанги эпашанг эдики, ҳатто кишилиқ камзулини кийган дамларида бировнинг кийимини кийганга ўхшаб қоларди. «Қани, қаддингизни кўтарингчи бир, амакижон!», «Шляпани чолларга ўхшаб намунча бостириб олмасангиз, амакижон!»— деб жиғига тегар-

ди. Оқшомлари уйдан чиқиб кетаркан, Жофи унинг кетидан: «Эҳтиёт бўлсинлар, тагин ўтган галгига ўхшаб, қишлоқ чеккасида дўппослашмасин!» — ёки: «Кўзингизга қаранг-а, амакижон, яна чойшабга ўралиб қолманг!» — деб гап отиб қоларди. Йोजи бу ҳазиллардан хафа бўлмас, фақат хижолатдан мийиғида жилмайиб, биров жунини титкилаган кўппакдай силкиниб қўярди, холос. Она бўлса ҳануз ўгли билан келинпнинг бундай ҳазиллари оқибати нимага олиб бориши устида бош қотиришни қўймайди. Тўғри, уларнинг бошини қовуштириб қўйишни ҳаёл қилганидан бери Жофини ёқтирмайдиган бўлиб қолди; Йожининг таққирланишини ўйларкан, юраги ўртаниб кетарди, лапашанглиги туфайли ўғлиданми ёки ўзини катта олиб, ўглини майна қилгани сабабли келиниданми — хуллас, қайси биридан кўпроқ жаҳли чиқаётганини ўзи ҳам билмасди; бироқ авж олиб бораётган нафрати кузатишига, ўсмоқчилаб андиша англашига ҳалал бермасди. Жофи борган сайин қайниси билан танҳо рўбарў келиб қоладиган бўлиб қолди, негаки кампир бирон баҳона топиб йўлини қиларди: «Болам, омборга бориб, озгина дон олиб кел, тегирмон қилиб ёриб қўймасак жўжаларга бергани ҳеч вақо қолмабди... калит керагамас, Йोजи ўша ерда, донни шамоллатяпти.» Бошқа сафар, Йोजи токка дори пуркагани кетганида, оқсочга тўсатдан полни ювишни буюрди, шунда Йожига тушликни келини олиб боришга мажбур бўлди. Аввалига Жофи ҳеч нимани фаҳмига етмади, лекин Йोजи хонага тўсатдан кириб келганида ҳар гал кампирнинг ҳовлида зарур иши чиқиб қолиши сабабини кейинроқ пайқади. У қайнарасининг гап-сўзларига диққат билан эътибор берса, Йожининг хулқ-атвори қўққисдан яхши бўлиб қолганмиш. Илгарилари кампир кичик ўғлини шунақанги койирдики, баъзан ўгай боласимасмикин, деб ўйлаш мумкин эди. Унинг гапича кенжаси Шандоргинининг тукига ҳам арзимасди, энди бўлса, Шандорга ўхшаган ўзбошимча эмас, Йोजи ҳам оқ кўнгил, ҳам мўмин-қобил, ҳам мулойим бўлиб қолибди. Жофи олдинига қайнарасининг найрангидан кулиб юрди. Турган гап, Йोजи ёмон эмас, лекин Шандорга етишига йўл бўлсин! Унинг эри, қишлоқ базмларида доимий ишбоши, юмшоқ этиги қўнжига таёқчасини тиқиб, мағрур қиёфада сайр қилиб юрадиган овчилар сардори қаёқдаю Йोजи қаёқда!

Ун йил ўтар-ўтмас у отасига ўхшаб индамас, бефаҳм бўлиб қолади... Баъзи-баъзида унинг ўзи жон-жон деб ҳазил қилса нима бўпти, ахир, дастурхонга овқат келтириб қўяётганида ёки ҳовлида юрганида қайнисининг ўғринча кўз тикишлари кўнглига ёқиб тушарди-да. Қаерда бўлмасин, нима юмуш қилмасин, ҳамма ерда уни бу итоаткор ҳамда ҳайрат тўла кўзлар таъқиб этгани-этганди. Лекин унга тегиш нимаси?! Кампир ақлдан озибди. Ахир Жофи учун Йोजи эрининг фазилатларию қадри-қийматини ўлчайдиган андаза — ҳечлик нуқтасидай бир гап-ку! Келиб-келиб шу одамга тегадими?!

Кампир ўз ниятидан қайтавермагач, Жофининг ғурури тилга кирди денг. Дастлабига у заҳрини фақат Йожига соча бошлади. Унинг киноя наштавлари ўткирлаша борди. Қайниси акасида қолган тўқ ҳаво ранг костюми биринчи марта эгнига олганида у: «Ҳа, менга шунақа одам эга чиқади, деб тушига ҳам кирмаган бўлса керак!» — деб Йожини узиб олди. Мабодо ошхона ифлос бўлса — бунини этиги билан кириб Йожини қилган бўларди. Борди-ю, Йожини уруш ҳақида бирон нарсани ҳикоя қила бошласа, у: «Бунинг нима фарқига борардинг сен! Ҳарбий хизматдан сзод қилсинлар деб тамаки ивигилган сувни ичишнигина билардинг, холос», — дея озига урарди нафрат билан.

Қайнағаси вақт-соати етиб ҳаммаси изга тушиб кетар, деб ўйлаб сабр-тоқат билан кутарди, боз устига, у бирон ишга киришгани, бу йўлдан чекинганини ҳаёлига ҳам келтирмасди. Яна худо билади, ёшгина келини Йожканинг иззат-нафсини уйғотмоқчидир! Шу ўй билан кампир ўғлини ҳатто ҳафта ўртасида кўйлагини алмаштиришга кўндиринишга тутиди. Ўзи бўлса тепарак-атрофдаги қизлар ҳақида — гоҳ бири, гоҳ беш-қаси Йожкани деб ҳушидан айрилаётганини бичиб-тўқиб, Жофининг қулогини батанг қиларди. «Унда дарров унаштириб қўя қолиш керак, — деб куларди Жофи, — агар қайлиқнинг ўзи бўйнига осилиб олмаса, бунингиз ҳеч қачон уйланомайди!» Кампир бундай таъналарни ичга ютиб кетарди; сабр-бардоши кўнчинча унга қўл келарди, эндиликда қаршисида икки йўл қолганди — ё келинини уйдан ситиб чиқариши, ё уни измига итоат эттириб, букиб олиши лозим. Бироқ Жофи кампирнинг бунчалик сабр-бардошига ҳадеганда мукофот инъом этавермади: Йожига заррача шафқат

қилмади, ўша-ўша шафқатсизлигича қолаверди. Бечора йигит на қиларини билмай, гангиб қолганди. Онаси сира-сира ҳоли-жонига қўймас, Жофи бўлса юзи-кўзи демай тарсиллатиб турарди; эндиликда йигитча худди кўппакка ўхшаб тишларини ғижирлатадиган бўлиб қолди: ёшгина янгаси олдида, рост: тўнғиллаб кўзларини олиб қочарди, лекин онасига ошкора зарда қиларди. Бир гал онаси, бориб, янгангга экинни суғоришга ёрдамлашиб юбор, деб уни боққа жўнатмоқчи бўлганида: «Ўзингиз бориб ёрдамлашинг! Иблис ёрдамлашсин ўшанга!»— дея ўдағайлаб берди. Жофи ҳам ўз навбатида, якшанба куни қайнанаси Йожканинг кўйлагига тугма қадаб бер, деганида (ўзи қадаб берай деса кўзойнагини қидириб топиши керак экан), у елкасини учуриб: «Ўзингиз қадайверинг, мен унинг кўйлагига қўлимни ҳам теккизмайман!»— деб бобиллаб берди.

Кундан-кунга ораларидаги муносабат ёмонлаша борарди. Токи кампирнинг қўнғлида умид учқуни бор экан, у ўзини сабр-тоқатли бўлишга мажбур қилар ва бу ҳол лов этиб аланга олай-олай деб турган вазиятга сув пуркагандай бўларди. Аммо-лекин, Жофини эпга келтиришга кўзи етмагач, уйлари жанггоҳга айланди-қўйди. Дарвоқе, улар орасидаги гапларни (башарти пластинкага ёзиб олингудек бўлинса) эшитган бирон кимса бу одамларни ҳеч замонда бир-бирови билан итмушук деб ўйламасди асло. Сирасини айтганда, улар ўз ҳис-туйғуларини заррача сездирмай, ҳатто индамай ҳам нафратлана олардилар билсангиз. Йожи эндиликда ҳеч зогнинг кўзига тик боқмас, тўнғиллаб қўяр, қудуқдан пақирни силтаб-силтаб тортар, молларни жонжаҳди билан урар, иложини топди дегунча, ҳовлидан жуфтакни ростлаб қоларди. Жофи бўлса бошдан-оёғи қоп-қора кийиниб олиб, уйда ҳам нақ хода ютгандай қаққайиб, чурқ этмай, ўз юмуши билан ивирсиб юрар, ўгилчасини ювиб-тарар, ясантирар, эрининг яшигидаги энди ҳеч кимга кераги бўлмай қолган ҳарбий хужжатларини, жажжигина кумуш хочи, овчилик гувоҳномаси ва ўқдонини бир-бир олиб, яна саранжомлаб таҳлаб қўярди. Қайнанаси (ҳаммадан кўра ўшанинг иззат-нафси ранжитилган ҳамда бунинг аламини келинининг бурнидан булоқ қилиб ситиб олишга бошқаларга қараганда айниқса ўша кўпроқ ҳозирлик кўраётган бўлса-да) ғазабини унчалик сиртига чиқар-

масди. Бироқ ҳеч бир зот ўз газабини беозор ўгиту маталлар пардасига ўраб-чирмаб ишлатиш бобида бу кампир олдида ип эшолмасди. У дворянлар насабидан бўлиб, Куратор кампир орқасидан койиб-қаргаб ётадиган бойвуччаларча феъл-атвори ва қилиқлари онасидан мерос қолганди. Ковач кампирнинг ҳикматли ўгиту оқилона маталлари гўё оқ фотиҳа бериш учун кўкка чўзилган, аммо заррача шубҳага бормаган қурбони бошига қўққисдан зарб билан тушиб қоладиган қасоскор қўллардай бир гап эди. Шаника тасодифан ўрдаклар сув ичадиган сувдонни тўнкариб юборса-ю, Жофи жаҳл устида уни шапатиласа, қайнанаси ўша заҳоти: «Ёш болали оналарга худо тўзим берсин, деб тўғри айтган эканлар-да, мен шўрлик болаларимга ақалли бирор марта қўл кўтармабман-а, шундаям иккаласи туппа-тузук одам бўлди», деб қўярди. «Биламан, ойижон, сира қўл кўтармагансиз, фақат орқаларидан қайчи отгансиз, холос», деб узиб оларди шунда Жофи. Унга болалигидаги бир даҳшатли воқеани эри гапириб берганди. Бошқа сафар кампир, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, ўғли бошига тушган фалокатдан сўз очиб қолиб, томдан тараша тушгандай: «Ҳа, болагинам, эрингнинг тизгинини бўш қўймаганингда, ҳозир турмушнинг бошқача бўлармиди. Эракнинг уйдан тез-тез гумдон бўлиб қолишига қараб хотинининг қанақалигини дарров билиб олса бўлади», деса бўладими. «Тўғри айтасиз, дадажонимиз, сизнинг эрингизни уйдан ташқарига чиқармаслик ҳеч гапмас-а,— оғзига урди Жофи,— Шандорингиз бўлса, мен келин бўлиб тушмасимдан бурун уйдан қочиб, боғбонга дастёрлик қилган экан-ку». Бир вақтлар дарҳақиқат Ковачлар хонадони бошига ана шундай шармандали кўргилик кўланка ташлаган, Шандорни зўр-базўр уйга қайтаришган эди. Жофининг шу топдаги таънаси бу икки аёл ўртасидаги муносабатни баттар кескинлаштириши аён эди.

Битим ҳақида гап бўлиши мумкин эмаслигини икковлари ҳам яхши тушунишар ва ҳар қайсиси яширинча ҳал қилувчи зарбага ҳозирлик кўрарди. Худди ана шу кезде механик Лакнинг хотини Ковачларга келин топганди; тўғри, келин бўлмишнинг отаси бор-йўғи уста, аравасоз-у, лекин холасининг Пештда кичикроқ ошхонаси бўлиб, қиз ўша ерда, пойтахтдаги мактабда уч синфни битирганмиш. У шаҳарча кийи-

наркан, одамларнинг айтишча, отаси қизига пианино олиб бермоқчи эмиш. Ковач кампир қизни Лакларнинг уйида атиги бир мартагина кўрди. Қизалоқ жуда камсуқумгинага ўхшайди, бунақасини гаҳ деса қўлга қўнадиган қилиб олиш қийин эмас; у нақ ойим қизларга ўхшаб гаплашди, лекин совчи, рўзгор ишларини ҳам билади, деб ишонтирди. Аввалги пайтлари бўлганида-ю, оддий ҳунарманднинг қизи тўғрисидаги гапга қулоқ солиб ўтирмасди-я, аммо ҳозир бу жуда қўл келганди унга: ахир у бева эмас, «чинакам ойим-қиз-ку»! Онаси Йожкага, уларникига бирров кириб чиқасан, деб туриб олди, аравасознинг хотини эса энди сутни Ковачлардан оладиган, сигир соғиб бўлингач иккала аёл дарвоза олдида узоқ-узоқ гап сотадиган бўлди.

— Ўзи аравасоз бўлса ҳам, хўп ақлли одам эканда,— деди кампир бир куни Жофига, шундай суҳбатдан кейин уйга кираркан.— Мана, сенинг отанг икки юз хольд ери бўла туриб, бирорталарингни ўқишга бериш хаёлига ҳам келмабди-я. Уларнинг қизи бўлса ҳам Пештда ўқиган, ҳам пианино чалишни билади, суҳбатда-ю бирорта ойимқиз ип эшолмайди унинг олдида. Нима ҳам дейсан, ҳозир шунга қараб баҳо беришади одамга.

Бу кезга келиб Жофи ҳам ота-онаси қулогини қизитишга тушганди. Бу жодугарга ортиқ тоқат етолмаслигини, лапашанг Йожкасини ёқтирмагани учун тириклайин этини бурдалаб ейишга ҳам тайёр эканини айтиб, шиква-шикоят қиларди. Кураторлар бўлса қизларига панд-насиҳат қилишар, вақти етгунича қайна-наси билан жапжаллашмасликка кўндиришликка ури-нишарди. Жўхорини саранжом қилайлик, кейин уйга қайтаверасан, дейишарди. Уйга қайтадимиз? Синглиси Илушнинг нотариус билан қандай суйиб-суйкала-нишларини томоша қилгани-я? Жофи ота паноҳидан чиқиб кетаётганида Илуш бурнини тортиб юрган қизалоқ эди, ҳозир бўлса молия бошқармасидаги нотариус атрофида ўралашиб юрибди — мустақил бир ўринни эгаллади дегунча ишлари жўнашиб кетади. Ўша пакана, бақалоқни деб бутун оила аччиқ-аразда. Илуш шу кунларда у ердаги чўпни бу ерга олиб қўймайди, онаси қўлини совуқ сувга теккиздирмайди, унга шундай суқланиб боқадики, гўё пундай бахтиёр фариштани ўзи туққанига ўзи ишонмаётгандай. Илушжон ўзларининг ярқираган сголлари

учун дастурхонга гул тикиб ўтирсинлар-у, Жофи белини дол қилиб уйнинг полларини қирғишлаб, ювиб-тозаларканми! Тухумни ёриб чиққан жўжа яна қайтадан тухум ичига кирса-кирадики, лекин у онасининг қўлига қайтиб бормайди!.. Чол-кампирнинг: у ёқда туролмаса, уйга ҳам қайтмайман деса, энди нима қилдик, деб роса бошлари қотиб қолди. Жофи бўлса ноҳилини қўймас, ҳар гал янги-янги гап топиб келарди. Бир марта аллақайси қариндошлари: «Жофика, Ўжи сенга уйланармиш, шу гап ростми? Одамларнинг гапига қараганда азадорлигинг тугаши билан тўй бўлармиш», деб сўраб-суриштириб, қийин аҳволга солиб қўйибди. Жофининг сал нарасага жиғибийрони чиқиб кетарди. У ўша замоноқ уйига икки кўзи гилқ-гилқ ёшга тўлиб кириб келди: шарманда қилишди, мен билан Ўжи ҳақимизда ғийбат тарқатишибди, ҳаммаси қайнанамишнинг иши, мени Ўжиге мажбуран олиб бермоқчи! Чол-кампир юм-юм йиғлаётган қизларига юраклари эзилиб, алам билан тикилиб ўтиришарди. Отаси, Жофи унинг суюклиси эди, хонадан чиқиб кетди, кейин яна кирди, ниҳоят: «Хўш, қизим, ўзинг айт, қандай ёрдам берайлик, нима қилайлик? Ахир биз ҳам тошбағир эмасмиз, азоб чекаётганимни билиб-кўриб турибмиз, қўлимиздан келганча ёрдам берармиз», деди. Шунда Жофи кўнглини тўкиб-солди: марҳума Варга бевадан бир уй қолибди, иккита хонадан бўлак ҳеч нараси — на қазноқ, на молхонаси боракан, ўша уйни олиб беринг, деди.

Кекса Куратор «йўқ» демади-ю, лекин қизининг ўша ерда ёлғиз яшаши ўринлимикин? Кечалари ҳам қўрқиб чиқади. Бунинг устига, бева боши билан ёлғиз туриши яхшиямас, турган гапки, у Жофининг чакки оёқ босмаслигини биледи-я, бироқ одамлар ҳаммаси бир газ билан ўлчашади. Мана, қайнарасиникида турган бўлса ҳамки, фисқу фужур тарқатишибди. Иннайкейик, умр бўйи бева юрмайди-ку, ахир, ёлғиз яшаб, ёмон отлиққа чиқса — биров бошига урадимиз уни. Кекса Куратор бу уйга тўланадиган пулни қанчалик аяса, ўз далил-исботларининг тўғрилигига ўшанчалик астойдил ишонарди. Жофи суюкли фарзанди, албатта, унинг бахти йўлида жонини фидо қилади, бироқ қизининг зиёнига бундай фидойилик кўрсатиши шартмикин? Жофига келсак, у бу кулбани нақ арши аълодаги қасрдай орзу

қилар, ўша ердан туриб қайнанаси билан синглисини бемалол кузатиб ўтиришни истарди. Шу ниятда у ҳал қилувчи ҳамлага ўтиш фурсатини кутарди.

Бу орада қайнанаси, фақат ўч олиш учунми, Йожкани аравасознинг қизига унаштириб қўйди. Юлишқа — чиройли, ўқимишли қиз, кейин ота-онаси ҳам Йожкадай йигитни куёв қилаётганларидан бошлари осмонга етади — уззукун қишлоқни изгиб чиққан кампир бир куни кечки пайт шу тәпларни айтди.

— Энди чол-кампир сал қисилиб қоладиган бўлди-да, болам,— деди кампир истеҳзоли қувонч билан, ғалаба гаштини сураётгандай,— сенинг хонанга кўчиб ўта қоламиз. Юлишқа кенг-ковул, бадастир хонага ўрганган, бунақа келинни бир бурдагина ҳужрага тиқиб қўйиб бўлармиди.

— Нима ҳам дердим, ойижон,— деди Жофи ҳам худди ўша оҳангда оҳистагина, шунда бўйни билинар-билинемас қизарди.— Ўзим шундоқ ҳам биламан, ўлганлар тирикларга жой бўшатиб бериши керак.— У шу пайт товоқчадаги бўтқага қўл чўзган Шаниканинг бошини силарди.— Биз ҳалиям бу ердан кетамиз, тўғрим, Шаника, болагинам, аравасознинг қизи уйимиздан ситиб чиқаришини кутиб ўтирмаймиз.

— Ўзинг биласан, жоним болам, кўнглинг тилганини қил,— жавоб берди кампир овозини қатра балангламай.

Ўша куни, сигирни соғиб бўлгандан сўнг Жофи уйга қайтиб кирмади; сутли челақ молхона остонасида қолаверди, Шаника ҳам кўринмасди. Эртасига Куратор келди, аммо ораларида нима гап бўлиб ўтди, кампир бунинг исини чиқармади. Бироқ Кураторнинг шоп мўйловли икки бети эрталабдан бошлаб қизариб-бўртиб юргани аниқ. Ўша куниёқ Жофининг укаси кўчини олиб кетди, бекорчи қари қайнана қишлоқни эшикма-эшик кезиб, фисқу фужур тарқатди. «Баттар бўлсин бу кунидан. Йожканинг уйланишини эшитиб, оромини йўқотди бу Жофи, эс-ҳушидан айрилиб, кўзига ҳеч нарса кўринмай, тезроқ қочиш пайига тушиб қолди. Менга қолса, то кўзим очиқ экан, келинимни бағримдан чиқармайман дегандим, лекин Кураторнинг қизлари мана шунақа ҳаммаси. Ана, Жофини кўрдингларми, ҳали эғнидан аза кўйлагини ечгани йўғ-у, эрсираб қолибди. Набирагинамни айтмайсизми, жоним қоқиндиқ унга, уям ўғлим ўрнига ўғил, вақт-соати

билан ўз тегишини олади, лекигин ҳозир бўлиб берадиган бўлсам, ерга Жофи эга чиқиб олади, бунга икки дунёда розиямасман, йўқ, мен бойлигини шамолга совурадиган анойилардан эмасман». Ҳар қалай отаси Жофига ўша уйни, бунинг устига тўйи пайтида берган сепи билан Ковачлардан бир амаллаб ундирган пулига қизига каттакон жонани эгаллайдиган, худди аравасознинг Юлишкеси ёки нотариуснинг бўлажак рафиқаси Илушникига ўхшаган уй жиҳозлари олиб берди.

Ниҳоят Жофи ўзининг янги уйига ёгин-сочинли кеч кузда кўчиб ўтди. Олди хонадаги ярақлаган жиҳозлар кўз нуруни олар, ичкари хонада эса унинг эски каравоти билан шифонери турарди. Эшик-деразалар, ҳатто ойналаридаги илгакларгача — оппоқ бўёқ билан бўялган, чип-чиннидай қилиб юиб-тозаланган пол кишининг баҳри-дилини очиб юборарди. Қулба ғоятда шинам ва фэйзли бўлиб кетди, ҳатто синглиси — бўлажак келинчак ҳам суқланиб, кўзлари ёниб, ағрайиб қолди уйни кўрганида. Бу ер шунчалик саранжом-саришта, чип-чиннидай ва шунчалик осойишта эдики, кўрган кишининг хаёлига беихтиёр: «Намунча осуда бошпана экан-а», деган фикр келиши турган гап эди.

Токи ёнида кимдир бўлиб, унинг уйига суқланиб боқар экан, Жофи жуда мамнун эди. «Бу ердаги жамики нарса — уй ҳам, менинг ўзим ҳам — ҳаммаси Шаниканики, ишқилиб, одам бўлса бас», — деб уқтирарди Жофи Хорват холага, чунки бу аёлнинг нақ қайнанасининг ўзи эканини, ундан бир туки ҳам кам эмаслигини биларди-да. Бироқ оқшом чоғи, ҳамма кетгач, Жофи маъюс тортиб қолди; кейин эси ўзига келиб, Шаникани итқитиб-қитиқлади, гўдакнинг қиқирлаб кулиши қалбини қамрай бошлаган туманни тарқатгандай бўлди. Шаника онасининг қитиқлаётган бармоқларидан ўзини дам ўнгга, дам сўлга олиб қочаркан, «қиқир-қиқир» кулар, бахтиёр кайфиятда онасига қаршилиқ кўрсатгандай ҳар ёққа талпиниб ўйнашарди-ю, онасининг қўлидан қутулгач жимиб қолар, қоп-қора кўзлари жавдираб, ўйиннинг бошланishiни кутиб, онасига тикилиб тураверарди. Тепага осиб қўйилган чироқ гоҳ баландлаб ис таратар, гоҳ пилиги кўпроқ тушириб қўйилганидан аранг липиллаб

ёнар, она-боланинг хандон отиб кулишлари орасидан шивалаб ёғаётган ёмғирнинг ҳазин товуши, томчиларнинг ойнага тик-тик урилиши, дераза тагида эса тобора каттайиб бораётган кўлмакнинг чўлпиллаши эшитилиб қоларди. Жофи аллақачон ўғилчасининг ётадиган вақти бўлганини биларди-ю, лекин янги-янги ўйинларни топиб, бу дамни ортга суришга уринарди, Шаника бўлса шўх, шовқин-суронли ўйинларни ёқтирарди. Жофи ҳеч қачон, ҳатто эрини гўрга қўйган чоғларида ҳам бева қолганини, чинакам бева қолганини шу топдагичалик, яъни Шаниканинг оғирлашиб бораётган киприклари мудроқ босган мижжаларини тобора тўсиб, уйқу кўлка ташлаган бетларида ўйиндан баҳра олаётгани тобора камроқ аке эта бошлаган топдагичалик чуқур ҳис этмаганди. Ҳар қалай, бу ерга кўчиб келмаса бўларкан, кейин, бу уйнинг нима кераги бор унга, бари бир умрбод қолмайди-ку бу ерда! Жофини дераза ортидаги этикларнинг дупури чўчидимикин ёки бошқа нарсадан, олис-олислардан келатган шовқиндан ҳадиксирадимикин? Жофи шошилмай Шанининг дўмбоқ бўгим-бўгим оёқчаларини иштони почасидан чиқарди; ўйин, суйиб-эркалашдан бўғриққан ўғилчаси каттакон каравотда ёйилиб-яйраб ётарди. Ёлғизликка қандай чидайди, бу ерда, эҳтимолки бир умр, танҳо ўзи қандай қолади, ҳоли не кечади? Анави кампир ўлгирнинг гапини қайтариб, нимагаям қайсарлик қила қолди-я? Аммо кейинги пушаймоннинг ҳожати йўқ, вақт ўтди: отаси уйнинг пулини тўлаб бўлди. Мабодо турмушга чиқмаса, энди бу ердан кетолмайди.

Шандор вафотидан бери унинг биринчи маротаба яна турмуш қуришни хаёлига келтириши эди. Лекин шу замон оқ қайнанасининг: «Эркин бўлгиси келибди, эрининг уйидан қочиб қолмоқчи», деган гапи ёдига тушди. Хўш, шундоқ бўлса нима қипти?.. «Йўқ, йўқ, аслида унақа эмас-ку, ахир!» — дея ғалаёнга келди ғурури. Наҳотки у эрини унутса! Дарровгина унута қолса бўладиган эрлардан эмасди унинг эри. Йўқ, ҳеч қачон ҳеч ким ўғилчасига — онанг ундоқ, онанг бундоқ, деб таъна қилишга журъат этолмайди. Жофи пишиллаб, мушт қилиб тугиб олган қўлчаларини боши сари узатиб ширин ухлаб ётган қароғига алламаҳалгача тикилиб ўтирди. «Жажжигинам, борлигим, яккаю ягона қувончим!» — дея пичирларди у томоғига алла

Йима тиқилиб, адёл остидан чиқиб қолган қирмизи оёқчасини ўпмоқчи бўлиб энгашаркан.

Гарчи Жофи эрталабгача мижджа қоқмаган бўлса-да, бу кеча ҳам ўтди. Аста-секин у ёғоч чопувчи дурадгорлар ҳормай-толмай тер тўкаётган ёғочсозликдан эшитилиб турган тарақа-туругу қасир-қусурларга, лампамоёйли чироқнинг лопиллаб турган шуъласидан тушаётган ваҳимали узун-қисқа кўлагаларга ўргана-кўника борди. У уйқуда ётган Шани устида мук тушиб ўтираркан, бошидаги рўмоли сояси каравот тепасидаги деворда титраб-липиллаб турарди. Башарти ёши кексаийиб қолган, яратган ўн гулидан бир гули очилмай туриб бошига шунчалар мусибат солмаган бўлса, бундай кезларда у қўлида инжил тутиб, бафуржа ўқиб ўтирган бўларди — аммо ҳозир ўғилчасининг пайпоғини ямаб, дўмбогига худди дорифурушнинг боласи Бециникига ўхшаган оппоқ камзулча тикиб беришдан бўлак юмуши йўқ эди. Жофидан, аҳволинг қалай, деб сўраганларида, у оқшомлари тортган азоб-уқубатларидан чурқ этиб оғиз очмасди.

— Бировларнинг дастёрчилигидан қутулгандан бери анча тузукман. Бахтимга, ишқилиб, бўталоғим омон бўлса бас, бошқаларга жуда кўзим учиб тургани ҳам йўқ.

«Бошқаларга жуда кўзим учиб тургани йўқ» деган сўзлари Ковач кампирга қаратилганди, албатта — унга етқазилса етқазилса қолсин, алаmidан ёрилиб ўлсин!

Аслида эса, ҳамиша фақат «бўталоғи» билан кечадиган кунлари бир зайлда, зерикарли ўтарди. Жофи аламли ўйларга толган дамларда, ахир қўзичоғим бор-ку, деган фикр хаёлига келиб, ўша заҳоти уврадан ортиб қолган ҳамиридан болажонисига қўғирчоқ ёки кучукча ясаб берар, ёҳуд ўғилчасини чўмилтираётиб роса ўйнашар, пол, ўчоқ, деворларга сув сачраб, ҳамма ёқ шалаббо бўлиб кетарди; бундай пайтларда, ўзини-ўзи ишонтиришга ҳаракат қилганидай, Шани чинданам ҳаётидаги яккаю ягона овунчоғи бўлиб қоларди. Бироқ бу эрмаги нари борса ярим соатга, кўпинча эса унга ҳам бормасди. Дарҳақиқат, уззукун ўғли билан ўйнашиб-кулишиб ўтиролмасди-ку, ахир. Онасининг қувноқ кулгиси тинди дегунча Шаника ҳамиша оёқ остида ўралашадиган, минг хил илтимосу инжиқликлари билан безор қилиб, ишдан қолдиради-

ган серхархаша тўполончига айланарди-қоларди. «Ойижон, нима қияпсиз?», «Ойижон, бу нима?», «Ойи, менга беринг!» ва ҳоказолар. Жофининг бўлса унни нима учун элакдан ўтказаетганини тушунтириб ўтиргиси келмас ёки тухум сариғига Шаниканинг қўлини теккизишини истамасди... Лекин болага нимадир деб жавоб қилиши керак эди. «Унни элаяпман, қўзичоғим», ёки: «Қўй, бунга қўл теккизиб бўлмайди, бу бижи, қўлинг ифлос бўлади!» — деб жавоб берарди. Бироқ бундай ярим-ёрти жавоблардан кейин Шаниканинг саволлари бешбаттар кўпайиб кетар, саволларига жавоб беришни талаб қилиб туриб олар, баъзан эса бирон нарсани амалда ўзи синаб кўрмоққа уринарди. Унинг саволлари, ҳатто таҳдидли, ногаҳоний сокинлик ҳам Жофини ишдан ёки сураётган ҳаёлидан чалғитолмасди-ю, лекин диққат-эътиборини пароканда қилар ва у аллақандай карахт кайфиятга тушиб қоларди. Кўпинча у ўзининг ғалати бир фаромуш ҳолатидан аранг қутулиб оларди.

Мустақил ҳаётнинг ушбу дастлабки босқичида у кичик синглиси Мари билан иноқлашиб қолди. Мари кўзлари катта-катта, онасига ўхшаган огирқарвон қиз бўлиб, Жофи билан ўртанча синглиси, қайлиқча, онасига тортган, қотмадан келган эди. Жофи узатилган пайтларда Мари доимо бурни оқиб юрадиган қизалоқ эди, ҳадеб афтингни юв деб мажбур қилишгани-қилишганди. Лекин шу кейинги йил ичида, оширилган хамирдай кўпчиб, бўйи ўсиб, очилиб-яшнаб кетди, ўн беш ёшида нақ нақш олмадай етилди. Ширмон юзи ёш болаларникидай дўмбоқ ҳамда меҳрибон кўринса-да, бироқ етуклик уфуриб турар, ёшлик-навқиронлик қони тепчиган қирмизи териси таранглашганди. Мари итоаткор, бир сўзни икки қилмайдиган қиз бўлиб, бот-бот тоби қочиб турадиган онаси, кейин, нотариуснинг бўлажак ёстиқдоши ҳам, рўзгор юмушларини унга қўшқўллаб топшириб қўйишганди, бунинг устига қизгина хўжалик ишларида акаси Палига ёрдамлашишга ҳам вақт топарди денг. Қаддини ростлаб, бойиш кўчасига одим қўйган бу хонадонда ёлғиз шу қизгина асли деҳқон фарзандилигича қолганди, холос. Сабр-тоқатли, меҳнатсевар бу қиз, гоҳо-гоҳо қайлиқ опасининг бичиқ-тикик ишлари ҳақида мингиллаб қўйишини ҳисобга олмаса, нолиш нималигини билмасди. Лекин унинг бундай мингиллашларини ҳеч қайсилари ҳатто

сезмас, эътибор ҳам бермасди — бутун хонадонни Илуш бошига қўнажак бахт қуши маҳлиё этиб қўйгандай эди.

Бу мазлума синглиси Жофи учун ғоятда асқотиб қолди — бир оз ношудроқ бўлса-да, у ҳам, жуда ёш эди; Жофи синглисида ўз ёшлиги аксини кўрар, у ҳам ўзи босиб ўтган ҳаёт сўқмоғидан бораётган бўлса-да, ҳар қалай, опасининг устун томонларини тан оларди. Ота-онасининг Илушни деб эс-ҳушларидан айри-лаёзганлари, гўё бошқа болалари ўғайдай, унинг атрофида парвона бўлишлари Жофининг иззат-нафсига қаттиқ текканди. Аммо у камситилаётгани учун ошкора аламини олишдан истиҳола қиларди, бироқ бутун рўзгор заҳмати зиммасига юкланиб, жони азобда қолган Мари учун бемалол заҳрини сочса бўларди.

— Аҳмоқсан, ҳамма ишларни қиласан, сен ҳам ҳаққингни юбориб ўтирма-да,— деб уқтираверди у то фаросати камроқ Маришканинг миясида опа-сингиллик ҳақ-ҳуқуқи тенг-ку, деган фикрни уйғотмагунича.

— Ойим дастурхонлик мато олиб келдилар,— деди бир куни Мари огзидан туфук сачратиб: у ҳаяжонланиб гапиришга ўрганмаган, жуда камдан-кам пайтларда шошилиб гапирарди-да.— Аллақачон Мозешиха билан йигирма форингга ўшанга гул тикиб беришни гаплашиб ҳам қўйибдилар.

— Мозешиха билан гаплашибди? Вой бойвуччалар-эй!— тутақиб кетди Жофи.— Ҳа-я, бунга Илушхоннинг вақтлари бормидики!

— Ҳали, кўраман, ойим менинг дастурхонларимга ҳам гул тиктириб берармикинлар,— давом этди сўзида Маришка, аста-секин норозиликка тушуна бориб.

— Сен ҳам чўлоқ-маймоқ бўлсаям битта-яримта нотариусни илаштирсанг, ҳатто чойшабларингга ҳам тўр тўқиттириб беришади.

— Бошимга ураманми! Илушни ялаб-юлқашларини кўриб кўнглим айниб кетай дейди.

Бундай суҳбатлар гоҳ гул тикиладиган дастурхон, гоҳо Илушнинг шаҳарда энг олди шляпасидан (уни ҳатто кекса Куратор ҳам кийишига рухсат бермаганди) бошланиб, ҳамиша бир хилда тугарди: «Шўрлик Шандор, раҳматли поччанг, тўғри, етуклик шаҳодатномаси бўлмаса ҳамки, унинг битта жимжилогининг ўзи бунақанги бутун бошли нотариусдан аълороқ турарди».

Бора-бора Жофи Марикадан сир олиб, жимжилоги «бутун бошли нотариусдан аълароқ» турадиган одам ёлғиз раҳматли эригина эмаслигини билиб олди. Мари мавлуд байрами арафасида, икковлари ўринда ётганларида опасига юрак сирларини очди: Жофи ўша кунни байрамни бирга ўтказиш учун Марикани уйига чақирганди. Пали граф егеридан арча шохини олиб келиб берди, «Қумурисқахона» қовоқхонасидан шам-чироқчалар келтиришди, Мари печенье пиширди, кечки пайт уни арчага осиб қўйишди, буни кўрган Шаника ўзида йўқ хурсанд денг. Унга бир неча дона ёнгоқ, сурнай беришди, Ковач бувиси аскарча қалпоқ бериб юборибди, бироқ Жофи уни ўғлига бермади. Шам-чироқчалар билан безатилган арчадан Шаника хурсанд эди, лекин сурнайчани сирини билгандан кейинги хурсандчилигини асти қўяверасиз. Қип-қизил лунжлари қаппайиб, кўзлари косасидан чиқиб кетгундай чақчайиб пуфларкан, шам-чироқчалар иссиғидан арча таратаётган анвойи исга тўлган хонада таралаётган сурнайча овозига ўзи ҳам омукта бўлиб кетгундай эди. У огзидаги сурнайи кўкрагига тушганча ухлаб қолди, Маришка чўккалаб жиянининг бошмоғини ечди, Жофи ўринни тузатиб, ёстиқларни қаппайтираркан, ўтган галги мавлуд байрами, эри ҳақида ҳикоя қиларди.

— Шандор ошиқ бўлиб юрган кезларда мен ҳам худди сендай эдим...

— Хўш, қандай, нима бўлганди ўшанда?— сўради Мари, кейин Шаникани опасининг ўрнига ётқизди-да, одатда бекор турадиган иккинчи каравот олдига бориб, кофтасини еча бошлади.

— Янош кунини байрам қилаётган эдик, дадам уни ҳам уйимизга таклиф қилганди, Шандор ўша пайтларда янгигина урушдан қайтган эди-да. Бизникилар ўша кезде аллақандай миллий қўриқчилар отрядини тузишаётган эдилар. Шандорни бўлса ўша отрядга бошлиқ қилиб мўлжаллашганди. Оқшом бўйи шу ҳақда гаплашишди, ҳамманинг, ҳатто кексаларгача, қулоғи Шандорда эди, ўзиям сиёсатни жуда яхши биларди-да. Мен, албатта, дастурхонга у-бунни ташиб турардим, холос, шунда ҳам уни яхшилаб кўриб олдим — бирам келишган эдики, қўяверасан, винодан, гапираверганидан лоладай қизариб кетганди. Овқатланиб бўлганларидан кейин ашула бошлашди, ойим

ёшикни қия очиқ қолдирганди, шунда биз болалар ҳам секингина ичкарига кирдик. Мен девор ёнига, Шандорга кўринадиган жойга туриб олдим. Қарасам, ўзи ҳаммага қўшилиб қўшиқ айтаяпти-ю, менга тикилиб-тикилиб қўяяпти.

Меҳмонлар ортиқчароқ ичиб қўйиб, бир-бировларини жигига тега бошлашди. Аллаким Шандорнинг қитигига тегишга тушди: э, йигит, ҳужумчи батальонда бўлиш сенга йўл бўлсин, тўғри, панароқда, арава-парава ҳайдаб, битларга ем бўлиб юргандирсан. Шунда Шандор картмонини чиқариб, ундан суратини олиб: мана, ишонмасанглар кўриб қўйинглар, деб кўрсатди. Кейин шартта ўрнидан турди-да, (ҳозир ҳам шундоқ кўзимга кўриниб турибди де), суратини кўтарганча менга яқинлашди. Суратта бўйи баравар тушган экан, бошида товоққа ўхшаган ғалати нарса, қўлида бўлса кичкинагина граната. «Мана, қанақа важоҳатли бўлганимни кўриб қўйинг, деди, ўша пайтда менга рўпара келганингизда эсхонангиз чиқиб кетарди-ёв!» «Сираям-да, тирноқчаям қўрқмасдим»,— деб жавоб бердим-у, кўзларига тикка кулиб туравердим. Ушандан кейин қаерда учрашиб қолмайлик, даханаки жангга тушиб кетардик...

Пилиги пасайтирилган чироқ бир-икки лип-лип этиб ўчди. Жофи ўғилчасининг бошини тўғрилаб қўйди-да, қўлини ёстиқ остига тикиб ётди; юзи топ-тоза муздек ёстиқ жилдга тегиб, ҳузур қиларди. Мари бўлса ўринда жимгина ўтирарди. Жофи уни кўрмасди-ю, лекин сингисининг ётмаганини, қўлларини тиззасига қўйиб, кўзларини катта очганча, қимир этмай тун зулматига тикилган қўйи ўтирганини сезиб турарди.

— Нимага ётмаяпсан?

— Шундоқ, ўзим.

Шунда ногаҳон Жофини кўнглига илк бор, эҳтимол, Марининг дилида ҳам бир гап бордир, деган фикр келди: негаки, сингисининг юраги тепишига қулоқ тутиб, каравотда индамай ўтириши жуда ғалати туюлганди унга.

— Хўш, сенга-чи, бирон киши ёқадими сенга?— деб сўради у бир оз жим ётгач.

Мари индамади, ёстиққа бошини қўяркан, мингиллаб қўйди, холос. Жофи озроқ сукут сақлаб, кел, ҳа-деб суриштиравермай деган ўйда ўрнига яхшироқ жойлашиб олди. Шу пайт Мари тўсатдаи, тагин опаси

уйқуга кетиб сири ичида қолишидан чўчигандай, юрагидагини ёрди:

— Балажни танийсанми? Буёққа яқинда келган, жандарм сержанти, жуда чиройли йигит. Ана ўшани.— Дилидаги сирини очди-ю, бу бақувват, дуркун қиз нафаси тиқилгандай энтикиб қолди.

Демак, сержант экан-да! Жофи чурқ этмади. Башарти шу топда вужудидаги ота-онаси хонадонида сингган хислату руҳияси уйгонганида борми, Жофининг чапак чалиб: «Ё, Исо, эсинг жойидами, Мари, аллақандай сержантни-я! Ойим билиб қолса, нақ терингни шилади-я. Тўғри, у оддий сержантча эмас, жандарм сержанти, шляпасига укпар қадаб юради, кейин кекса Кураторнинг ўзи ҳам уни «жаноб сержант» деб улуғлайди, олдинроқ салом беради унга, лекин, ҳар қалай, у битта ёлланган хизматчи, вассалом. Бадавлат хонадондан чиққан йигитнинг жандарм хизматида қолганини эшитганми ҳеч ким?»— деб бобиллаб бериши турган гап эди. Жофининг амма-холаларидан бири темирйўлчига текканида бутун оилаю уруғ-аймоғи ундан юз ўгирганди. Жандарм бўлса темирйўлчидан ҳам бешбаттар, жандармга кўнгил бериш энг пасткаш иш-а... Бироқ Жофи соч юлиб, чапак чалмади, уйни бошга кўтариб ув тортмади, аксинча, қалбини ширин бир бадхўшлик туйғуси орзиқтириб юборди — гўё Маришканинг бу муҳаббати соясида ота-онасидан аламини оладигандай туюлди.

— У сендан анча катта,— деди у маккорлик билан,— иннайкейин, теинг эмас... кўпни кўрган сийқатаёқ: бунақанги жандармларга хотинлар асалга ёпирилган пашшадай ёпишадилар.— Ўзи бўлса шу топда сержантнинг ўйнашиб чимдиб олганини эслади.

Жофининг чапак чалиб, онаси шубҳасиз айтадиган гапларни айтмагани Марига ёқиб тушди. Унинг кўнглидаги ишончсизлик барҳам топди. Эндиликда қизалоқ чоққина кerosин чироқ шуъласида Жофи билан дардлашадиган оқшомларни сабрсизлик билан кутадиган бўлди. Шаника синиб қолган сурнайчаси билан озора, Жофи эса ўғилчасининг пальтоси енгини тўртинчи марта бошқатдан ўтқазиш билан банд. Марига келсак, оламда унинг юрак тепишини ҳамма нарсадан, ҳатто «таваккал» қилиб эрта эккан картошкаларини совуқ уриб кетмасмикин деб юрган Ку-

раторларнинг таъшишидан ҳам устунроқ қўйгувчи одами бор эканини ҳис этиб, хотиржамгина ўтирарди. Аслини олганда, опа-сингил сержант жандарм тўғрисида айтарли гаплашмасдилар ҳам. Жофи суриштириб ўтирмасди; борди-ю, Мари гап очса, фақат қулоқ соларди, холос — нима ҳақда суҳбатлашсала, бари бир эмасми, ахир? Баъзан орадан Мари ниҳоянча ўзи бу ҳақда гап очмагунча уч-тўрт кунлаб ўтиб кетарди. «Бугун Балаж дадамнинг олдида кирди, анави ёнгини масаласида... кимдир, шунчаки эрмакка қамишни ёқиб юборганмиш, шу ростмикин?» Ёки: «Кати Пордан нуқул, ўқимишли одамга тегаман, деб мақта-нади-ю, ўзи бўлса ҳар куни кечқурун жандармнинг кулбаси атрофида ўралашиб юради!» — деб қўярди. Шунда Жофи қисқагина қилиб: «Сен билан гаплашишга уринмадими?» — Ёки — «Тагин ўша сепкилдорга рашк қилаётган бўлмагин?» — деб гап қистирарди. Лекин, Марини севги ҳангомалари гирдобидан юлқиб олиб, муҳаббат китоби саҳифаларини варақлаши учун шунинг ўзи кифоя эди. Сержант Маришкага бор-йўғи уч-тўрт мартагина, шунда ҳам: «Дадангиз бугун уйда бўладиларми?», «Маришка, шеригимни яқин атрофда кўрмадингизми мабодо?» каби савол билан мурожаат этганди, холос. Бир гал у ғов ортидаги қудуқдан пақирда сув тортиб берди, бирпасда олиб бераман, деди ўшанда хушмуомалалик билан. Қисқаси, бунақанги воқеаларни барини жам қилганда бармоқ билан саналарли эди-ю, аммо қишлоқни ярқироқ жандарм сержанти мундирида айланиб юрадиган бу киши аллақандай қаланғи-қасанғи бир ўткинчи эмас, балки мўйлови сербар, иягига бирам ярашиб турган, лабларидан бол томадиган жиддий, кўнгил берса ағзийдиган эркак, деб қатъий қарорга келиши учун шунинг ўзи ҳам кифоя эди.

Жофи Маришканинг хотиржам, завқ-шавққа тўлқайфиятини бузмас, қўлига ҳеч эрк бермадими, д-бирор марта сўрамасди ҳам. Бундай меҳрибонлик, бундай тавозе ортида нималар яшириниб ётганини, ҳатто Маришка тенгиларнинг дилида қандай гаплаш-бўлишини у жуда яхши биларди, бироқ Маришка шундай дуркун қиз бўлса-да, ғирт бефаросат эди. Жофига эса унинг худди ана шу жиҳати — жўн, ҳар қандай макрдан ҳоли муҳаббати ёқарди, синглизининг бу муҳаббатига аёлларга хос зарурий ҳийла-найранглар би-

лан ишлов берарди. Маълум бўлишича, Пали аллақачон сержант билан ошналашиб олибди, якшанба кунлари эса бирга сайр қилишаркан.

— Ҳа, ким билан дўстлашишни биларкан, буниси кундай равшан... Сен бўлсанг, ўзингни ҳеч нимани лайқамаган қилиб кўрсатавер,— деб ўргатди Жофи синглисига.— Шўрлик эрим, то унаштирамаунларича у билан жиддий гаплашяпманми, лақиллатиб юрибманми, фарқига ҳам бормапти-я.

Марига берилган бундай оқилона сабоқлар зое кетаверди: сержантга сал яқинроқ бориб қолди дегунча узун, қилт этмас мижгонлари остидаги кўзлари ҳайрат ва бахтиёрликдан нақ ўт бўлиб чақнарди. Шундай бўлса-да, опасининг ўгитларига, ҳар қалай, бажону дил қулоқ соларди. Унинг наздида Жофи аллақандай аёллик санъат-маҳоратидан воқиф бир олий зот эди-ю, ана шу санъат ёрдамида Мари, худди Жофи марҳум Шандорни ром этгандек, ўзининг сержантига етишадигандек эди. Марининг ишончини қозонганидан Жофи гоятда мамнун эди. У мана шу бефаросат синглисига тикиларкан, гап-сўзсиз, фақат хаёлидагина тикланаётган нозик муносабатлар иштирокчиси бўлаётганидан, тунлари деразасини келишилгандай чертишларини ўз қулоғи билан эшитгандан кўра кўпроқ ҳузур қиларди.

Жофи илгари Балажни атиги икки маротабагина кўрганди, холос; бироқ йигит аллақачон унинг Марининг опаси эканини билиб олган чоғи, негаки, ёндан ўтганида ҳар гал честь беради. Яна-тагин денг, қаддини фоз тутиб, милтиғи тасмасини таранг тортиб, бутун вужуди билан анавиндаги шўхлигидан ўкинаётганини намойиш қилиб, ғалати қадам ташлаб ўтади. «Ўдайиб юришларига ўлайми» — деб мийиғида кулиб ўярди дуррасини кўзигача тушириб танғиб олган Жофи, ичида эса, намунча иккиюзламачи бўлмаса-я бу оркаклар, бари бир ҳаммаларингни дили-дилигидангина кўриб тураман, деб ўйларди.

«Буниси бўлса ахйир Маришканинг ўттиз хольдини қўлга киритади-ёв», — дея хаёлидан ўтказди у илиқ март кунларидан бирида уйи олдидаги боғчада уймалашаркан. Ажаб бўпти, чол-камбирнинг жаззаси шу — анави Илушлари билан қўшилишиб буларнинг ҳам бурнилари роса кўтарилиб кетганди-да ўзиям! Кейин — Маришкага худди шу керак! Ҳозирги қизлар

Жофининг вақтидагига қараганда ақллироқ: бирортасининг деҳқонга теккиси йўқ. Мабодо Илушга ўхшаб жаноблардан бирортасини тузогига илинтиролмаса, Тери Кертесга ўхшаган графнинг хизматкорига бўлса ҳам тегиб олишнинг пайидан. Эртаю кеч трубка оғзидан тушмайдиган бирорта деҳқоннинг елкасини уқалаб, бодини тарқатиш учунгина оламга келган Маришкадек қизнинг ҳам бошини айлантириб қўйган дугоналари. Э-ҳа, кошки эди Шандор ўшанда овга бормаган бўлса, унда Жофи ҳозир бойвуччалардай ҳузур-ҳаловатда бўларди-я. Яхшиямки бахтига Шаникаси бор... Бўталогига борлигига шукурона ўқиётгандай, Жофи ёнгинасида белчаси билан жўяклар оралигини чўқилаётган гўдак устига энгашди.

— У ерни қўй, Шаника, онангнинг юмшатган жойини ковла.

— Йўқ, шу ер яхши,— сўзга кирмади болакай, Жофи эса унинг қайсарлигига қувонди ҳам. Отаси ҳам, онаси ҳам бир сўзли бўлганидан кейин, болалари улардан ўтиб қаёққа ҳам борарди дейсиз. Жофи Шаниканинг пақирчасига, нотариуснинг Лайчикасиникидан сира-сира қолишмайдиган камзулчасига қувонч-ла кўз ташлади. Ўғлининг ҳамма, ҳамма нарсаси ҳеч қайси бойваччаникидан кам бўлмайдил.. Кўча томондан Кати Порданнинг: «Яхшимисан, Мари, Жофиникига келяпсанми?»— деган овозини эшитганида, бу атрофдаги қайси гимназия тузук экан, деб танлашга тушган пайти эди.

Катининг овози ғалатироқ эшитилди, шунда Жофи дарҳол ўзига келиб, тез гов томон юрди. Қараса, кўчада синглиси келяпти, ёнида эса сержант, Катининг овози шунинг учун титраброқ чиққан эканда. Маришка оғзи очиқ печь ёнида тургандай қип-қизариб кетган, узун қўллари оқ шолрўмоли остидан беўхшов чиқиб турарди. Жофига кўзи тушиб, уни боғчада учратаман деб кутмаганидан тамоман ўзини йўқотиб қўйиб, ҳамроҳи билан хайрлашишни ҳам, ёки Жофи билан гаплашишни ҳам билмай, довдираб қолди. У тўхтади, сержант ҳам, бироқ жўнаб қолиш йигитнинг хаёлида ҳам йўқ эди. Жофининг юраги бир орзиқиб тушиб, гурс-гурс ура бошлади. Жофи ўзининг аёллик тажрибаси борлигидан хурсанд эди: у шу ерда, у ҳозир бу довдираб қолган тентак қизни мушкул аҳволдан халос этади.

— Меникига келяпсанми?— деди Мариға ва ғовға яқинроқ борди.

Сержант карабини тасмасини таранг тортиб, честь берди.

— Мана, Маришкани кузатиб келдим,— деди у, ўзини эски танишлардай бемалол тутишга тиришиб.— Маришка лойда тойиб кетса ақалли суянчиқ бўлай дедим,— деди-да, хижолат бўлганини яширмоқ ниятида хахолаб кулиб юборди.

Балаж Марини кузатиб келганига Курторларнинг катта қизи қандай қарашини билмасди, бироқ қора дурра остидан боқиб турган кўзларда дўстона табассум учқунланди, бу учқунлар синглисига бўлган яхши туйғу-тилакларининг акси эди.

— О, мен бўлсам бу ерда роса ташвишланиб ўтирибман-а,— жавоб берди Жофи ва хаёлига келиб қолган тасодифий фикрдан ўзи ҳам таажжубланиб хандон отиб кулиб юборди: бу гап қаёқдан кела қолди-я хаёлига? Маридан яна бир карра кулиш, айна чоғда унга далда бериш учунми?..

— Ия, бу қаҳрамон ким бўлди? Ҳали шундай капкатта ўғлингиз ҳам борми?— сўради сержант, уни — хоним, Жофи ёки яна нима деб аташни билмай.— Мана, кўриб қўй, биродар, менинг шляпам сеникидан ҳам чиройлироқ!— дея у онасига кўтар деб хархаша қилишга тушган болакайга патлар қадалган бош кийimini узатди.

— Бер!— деди Шаника.

— Қўй, яхшимас!— шаштидан қайтарди онаси.

Сержант эса қалпоғини, тасмасини пастга тортиб туриб, болага кийгазиб қўйди. Шаниканинг ўтакаси ёрилиб, кўзю қулоқларигача ёпиб тушган қалпоқни қўшқўллаб жон-жаҳди билан ечмоқчи бўларди.

— Тфу, сассиғакан!— чинқирди у қалпоқни бошидан аранг оларкан, ўша замоноқ, бу ёмон амаки кетсин, деб тархашлик қила кетди.

— Жуда бир сўзли йнгит бўлади бу,— деб кулди сержант.

— Бу ярамас қандай қайсар, қандай ўзбошимчаки?— ғурур билан деди Жофи.— Айтгандай, бунинг ажабланадиган жойи йўқ, дадаси ҳам, онаси ҳам тутган еридан кесадиғанлардан, улардан ўтиб қаёққа борарди дейсиз.— Шу топда, у боғчани чопаётиб кўнг-

лидан ўтган гапларни беихтиёр овоз чиқариб такрор-
лаётган эди.

Сержант кам деганда яна ярим соатча гов ёнидан
силжимади, ниҳоят опа-сингил уйга киришди-ю, жи-
ҳозлар билан тўлган нимқоронги хонада ўзларини
қаёққа қўйишни билмай қолишди. Ҳозиргина бўлиб
ўтган манзарадан чурқ этиб оғиз очмадилар-у, лекин
икковларининг ҳам кўзлари чақнар, қўллари эса юмуш
изларди. Мари опасининг ҳозир: ёнингта қандай ке-
либ қолди, нима деди, ахир йўлда мум тишлаб келма-
гандир-ку, дея сўраб-суриштиришни кутарди. Бироқ
Жофи, худди сержант Маришкани ҳар куни ку-
затиб қўядигандек, бу ҳақда гап очмади, шундан сўнг
хотиржам тортиб, хижолатпазлик ўрнини ошкора қу-
вонч туғени эгаллади. У гўё сузмоқчидек бошини
эгиб: «мў-ў-ў!» — деганча Шаникага даф қилди, сўнг-
ра тўсатдан қаҳқаҳ уриб, болакайни чинқиртирган-
ча шартта кўтарди-да, диванга ташлаб, ўйната бош-
лади. Бундай дамларда у ниҳоятда беўхшов ҳаракат
қиларди.

— Буни қаранглар-а, жазаваси тутиб кетди-ку! —
жилмайди Жофи, уй ишлари билан куймаланишар-
кан.

У печга одатдагидан ярим соатча илгарироқ ўт қа-
лади, кейин якшанбада пишириладиган ширин кулча
учун ёнғоқ чақишга тушди, иш орасида, дам-бадам
ҳадеб тозалаб тайёр қилиб қўйилган ёнғоқ мағзига
чўзилаётган ўғилчаси қўлини шапиллатиб уриб қўяр-
ди. Хаёли эса боя сержант Маришканинг боши узра ўзи-
га тикилганидаги фитнакорона нигоҳи билан банд эди.
Кўзлари жилва қилиб турарди-ю, аммо айна чоғда
жиддий боқарди: бу кўзлар Мари ҳали фаҳмига ет-
майдиган бир нарсага ундарди. Ана шу сирли нигоҳ
Жофи қалбини ўз устунлигини ҳис этишдек мамнун-
лик туйғуси билан тўлатди. У Маришканинг ҳаяжо-
нига ҳалал бермади — Мари ҳаётда ҳали нимани ҳам
биларди! Синглиси аллақачон уйга кетган, ўгли алла-
қачон ухлаб қолган бўлса ҳамки, у ҳануз гардероб
олдида ўралашар, ичидаги ҳамма нарсани титкилар,
пастда турган буюмларини тепага тахларди. Эркак
кишининг кучли қўллари ўринда танасини гижимла-
ган пайтлардаги лаззатбахш ожизлигини эри ўлгани-
дан бери ҳозиргичалик ёниб, ловиллаб қўмсамаганди —

қанн, ўзингни қўлга ол, Жофи, йўқса ҳозир адоий тамом бўласан-а!

Эртасига якшанба эди. Якшанба кунлари Шаника тушдан кейин хирож йигарди. Бобоси битта танга, бувиси ёнғоқли, тепасига қизил қиём сурилган кулчалар билан сийлашарди. Олдиниға Шани бир-икки кулчани бутун ер, сўнгра бўғилиб, томоғидан ўтмай қолгач, фақат устидаги қиёминигина ялашға тушарди. Жофи якшанба кунларини онасининг ёнида, ўчоқ бошида ўтириб ўтказарди. Ясатиғлиқ хонада эса нота-риус билан Илуш шивирлашиб ўтиришгани-ўтиришгани, Жофининг у ерга киришининг эса ҳеч қандай имкони йўқ эди.

— Ўзингиз ҳам биласиз-ку, ойижон, поездда ҳам хўжайин билан хизматкори алоҳида-алоҳида ўтиришадди,— дерди онасига нафратомуз, зотан у ўзини сира-сира Илушдан паст қўймасди. Ота-онасининг уйида ҳамиша ўз уйидагига қараганда тақдиридан нолиб ўн чандон кўпроқ кўз ёши қиларди. Шиква-шикоютию нолишлари билан Жофи фақат еб-ичишу ётиб ухлаш билан банд ҳамда унинг кафтдаккина улушини ҳам ишлаб беряпмиз-ку, демак ҳаммаси жойида-да, деб юрган оиласидан ўч олгандай бўларди. Ҳеч қайсилари унинг бу ерга келишига онасичалик тоқат қила олмайди. Укаси у остонага қадам қўйди дегунча қош-қовоғи уюлиб, ўшшаяди-қолади. Огир ётган бемордан ҳол сўрагандай: «Аҳволлар қалай, Жофи?»— дерди-ю, пайтини топиб, қизларга гап отгани уйдан жуфтакни ростлаб қоларди. Онаси эса, албатта, худди зериктириб юборадиган ёмғирга чидагандек, бечора Жофининг оҳу зорига сабр-тоқат билан чидашга мажбур эканини тушунарди. Бунинг устига, якшанба кунлари, Жофининг ноласига қулоқ солишдан бўлак бошқа эрмаги ҳам йўқ эди-да, ахир. Бу якшанбада шўрлик қизи онасига ниҳоятда эзилган, асаби қўзигандай кўринди. Эрталаб эса Жофининг кайфияти бинойидек эди, хамир қоратуриб қўшиқ айтиб юборишдан ўзини аранг тийиб қолмаганимиди ахир. Лекин ҳозир, ўчоқ бошидаги курсига чўкиб, жажжи Шанини қаршисидаги столга, печенье солинган идиш ёнига ўтқазаркан, бирдан тумшайди-олди. Ясатиғлиқ хонадан эшитилаётган кулги асабини қўзғадими (намунча қийшангламаса бу Илуш), унинг дард-аламини эшитишга тайёр экани яққол кўзга ташланиб турган онасининг башараси

(худди Жофи нақ умрининг охиригача нолишдан на-
рига ўтолмайдигандек) жигига тегдими, сабабини би-
либ бўлмасди.

— Уларга яхши! Қиқирлашгани-қиқирлашган,
ташвишлари йўқда!— деб эшик томонга ўқрайиб
қўйди.

— Кулишяптими, ишлари жойида деявер. Мана
мени, кампирни эса куладиган пайтларим ўтиб кетган!

— Мени-чи?— ловиллаб кетди Жофи.— Энди йи-
гирма иккига кирдим. Маца Семлер мактабни мен
билан бирга битирган-ку, ҳалигача опаларининг тўйи-
да дугоналари билан ўйинга тушиб юрибди. Менчи —
мен адои тамом бўлдим!

— Ҳали ҳеч гапмас, ҳаммасини кўрмагандай бў-
либ кетасан, қотиб-қотиб куласан ҳам,— таскин берар-
ди онаси.

— Мен-а? Бу дунёда мен этигини тозалашни хоҳ-
лайдиган эркакнинг ўзи йўқ,— шартиллатди Жофи,
лолақизгалдоқдай қизариб.

Кампир, тагин столдан йиқилиб тушмасин деб
чўчигандай, Шанини ушлаб қолган бўлди, аслида эса
шунчаки ўзини қизининг кўзидан олиб қочмоқчи эди.
Лаблари айёрона чўччайди, илжаймоқчи бўлди, жаҳ-
ли чиқдими, ким билади дейсиз, ҳар қалай у жим ту-
ра олмади:

— Тақводор ойимни қаранглар-у! Одамлар айти-
шича, сизга ҳам керакли аллаким бормиш-ку!

— Менга-я?!— деди Жофи, сал бўлмаса нақ юра-
гига наштар санчилган аёлдай чинқариб юбораёзди.

Кампир гўё пушаймон еяётганга солди ўзини:

— Вой шўрим, нимагаям айта қолдим-а бу гапни.
Оғзимдан чиқмасданок ёқамга ёпиштиришингни, ўт
бўлиб ловиллаб кетишингни билардимку-я. Анави яш-
шамагур қайнанажонинг яна фисқу фасод тарқатиши-
га ўзингнинг ҳам ақлинг етмасмиди. Мен-чи, мен қари
аҳмоқ, нимагаям дарров тўкиб-сола қолдим-а ҳамма-
сини!— деб ўзини-ўзи койий кетди, аслида эса пешин-
дан бери бутун фикри-ёди қизига бу ғийбат гапларни
қандай айтсамикин деган ўй билан банд эди. Эрталаб
олдига Кати Порданнинг онаси бирровгина кириб,
қудалари ҳаддидан ошиб кетганини, Жофи ҳақида бў-
лар-бўлмас гап тарқатиб юрганини гапириб берди.
Унинг айтишича, гўё Жофи содда Маришкага ҳомий-
лик қилиш баҳонасида эркакларни лакиштириб

юрғанмиш. Ўз уйида учраштирармиш уларни, калласи бор ҳар қандай одам ўша ерда, ғов ёнида соатлаб гап сотишлари сабабини тушуниб олади. Бунақанги ҳомийлик қилганларни кўпини кўрганмиз, деганмиш қайна-наси.

Жофи ўрнидан сапчиб турди-ю, беихтиёр ўғлига ёпишди.

— Яшшамагур жодугар! — ич-ичидан чинқирди у ғазаб билан, оғзидан ҳатто кўпик сачраб кетди.

Онасига эса бундан бўлак ҳеч нарса керак эмасди; у кексалик ҳадигини енгиб, энди мугамбирлик билан кўнглига туғиб қўйган режаларини ишга солар, қизини тергаб, насиҳат бераркан, оналик ҳақ-ҳуқуқини пеш қилишга уринмас, аксинча, барчага маълум гаплар билан уни ўраб-чирмашга уринарди. На чора, қўлимиздан нима ҳам келарди, ўйлаб қадам босишинг, ҳар бир қилмишингдан ўзингга-ўзинг ҳисоб беришинг керак, деб мингиллаб қўйди у. Одамларга қолса юзинг-кўзинг демай, йўқ ердаги гапларни бичиб-тўқишади. Маришкага қандайдир сержант ёқиб қолганмиш, шу гапларга ишонарканми у. Ёки Жофининг Маришка баҳонасида уйига эркакларни чорлаётганига ишонармиди! Ахир унга, Жофига, аллақандай ёлланган бир қасанги эмас, эътиборли бевалар совчи қўйганларида эшитишни ҳам истамайди-ку, ўша айғир тумшуқ билан девор ёнида соатлаб валақлашиб турарканми?! Асло, шўрлик куёвимни биладиган биронта одам бунақанги бемаъни гапни хаёлига ҳам келтирмайди.

Жофи кўзларидан онасининг ҳаммасини жуда яхши билиб, тушуниб сўзлаётганини кўриб турар; унинг устамонлик билан шама қилаётгани эса бетига тўппатўғри сен суюқоёқсан, ифлоссан деб айтгандан кўра баттарроқ қалбини ўртар, таҳқирларди. Онасининг олиб қочаётган кўзларида, қимтилган лабларида машъум шубҳа яширинганиди. Ана шу шубҳа қаршисида Жофи тўсатдан ўзининг мутлақо гуноҳсизлигини ҳис этди. Ғазаб тулпорига миниб, гийбатчиларни қамчилай кетди:

— Қайнанам ҳаммани ўзига ўхшатади, ўз гази билан ўлчайди! — деди у фиғони фалакка етгундай бўлиб. — Бечора қайнатам ўз уйида етти ёт бегона корандадай кун кўриб келади.

Аммо Жофининг тутақиши кампирнинг кўнглини дарров тинчлантира олмади.

— Уша сержант деразангни тиқиллатиб турганини аллаким кўрганмиш,— деди у ва совуққонлик, синчковлик билан қизининг афтига тикилди. Бу сўзлар ғирт ёлғон эди, албатта, шундай деса, қизининг қай аҳволга тушишини кўрмоқчи бўлиб ҳаммасини ҳозир ўзи тўқиганди. Шундай деди-ю, шу заҳотиёқ заррача жавотирланмаса ҳам бўлишига ишонч ҳосил қилди; Жофининг ранги оқариб, кўз олдини туман қоплади, қайноқ кўз ёшлари икки ёноғини ювиб, пир-пир учиб, қийшяа бошлаган лаблари бурчи сари юмалай бошладди. Жофи онасини юматалай кетди:

— Ўзингиз ҳам мени чалпийдиган қаёқдаги ма-разларнинг гапига қулоқ солаверасиз! Оғзига кучи етмаган гийбатчиларнинг мени чалпишлари балки ёқар ўзингизга, зора елкамдаги ортиқча ташвишдан қутулсам, десангиз керак-да! Бир парчагина еримга қарашиш жонларингга теккандир-да! Анави бойвучча қизингиз кўнгли тусаганича нотариуснинг тиззасида ўзларини елпиб ўтираверсалар майлийкан-да. Ҳали кўрармиз, қорнини қаппайтириб, бўйнилариингга юк қилиб ташлаб кетсин, бир жаззаларингни тортиглар ўшанда!

— Вой болам-эй, бир оғиз гап гапириб бўлмайди-я сенга, дарров лов этиб ёниб кета қоласан-а, — мингирлади онаси.— Биласанми, қадимгилар нима деган: кўппакнинг ҳунари ҳуримоқ!— У эндиликда совуққон кузатувчидан яна ҳамма айтганларию барча қилмишлари учун узр сўрайдиган меҳрибон, саҳоватли кампирга айланган эди. Кўнглига қутқу солган ҳадик чекинган, энди у тагин дастлабки ҳолатига қайтса бўлаверар эди-да, ахир.

Бироқ Жофи боласини етаклаганича йўлга тушди, эшикка етганларида орқасига ўгирилиб қараган ўглининг қўлини жаҳл билан силтаб ташлади. Йўлакда рўпарасидан Мари келарди, йигидан қизариб кетган кўзларида саросималик, гангиш акс этиб турарди.

— Дадамларнинг шундай жаҳли чиққанки!..— деди у пиқиллаб, энтика-энтика.— Агар яна бир марта кўрсам ўлгидай дўппослаб, уйдан ҳайдайман дейди...

— Билганини қилмайдими, бир-бировларингни этларингни емайсанларми менга деса! Уйимда иккинчи қорангни кўрсатма. Сенинг ўша отбашара хушторла-

ринг жатига гийбатчиларга эрмак бўлиш учун эримнинг покиза номига иснод келтирмай деб ўлиб қутулаётганим йўқ!— У ошхонада уймалашаётган онаси ҳам эшитсин учун атайин овози борица шанғиллаб гапирарди. Кейин Маришкани ўз ғами билан ҳоли қолдириб, гизиллаганича чиқиб кетди уйдан.

— Кўтар! Мени кўтар!— деб хархаша қиларди Шани одатдагидек, учинчи марта талаб қилаётганига ҳам қарамай онаси миқ этмай кетаверди, болакайнинг қисқа, дўмбоқ оёқчалари унинг шилдираб бораётган юбкаларига сира етиб юролмасди. Жофи бўлса ўғлининг қўлидан шундай силтадики, иккала калтагини оёқча ердан узилиб, бир неча одим жойгача худди қўғирчоқдек осилиб борди.

— Энди сени кўтариш қолувди!— қора дурра остидан қуруқ, мутлақо бегона ўшқирган овоз жеркиб ташлади уни, шунда Шани бу таҳликани сезди шекилли, нега деганда нафаси ичига тушиб, ҳиқиллашини ҳам бас қила қолди. Қўшалоқ мунчоқдек қоп-қора кўзлари қўрқув ва ҳайрат-ла жавдираганча, тўсатдан ўзгариб қолган онаси кетидан пилдираб борарди. Баъзан орқада қолиб, яна онасига етиб олишга уриниб ўша заҳотиёқ чопқиллашга тушарди, Жофининг қўли эса гоҳ кетга чўзилиб, гоҳ ёнига қайтарди. Гоҳ бу унинг Шаниси эмас, гўё биров ҳар қадамда қоқиниб-суриниб юрадиган, уйимга олиб бориб қўй, деб бегона болани етаклатиб юборганга ўхшарди. Шу дақиқада Жофи ўз яқинлари, туғишганларидан газабланиб, уларни нақ емоғда-ичмоғда бўлиб борарди. Маҳкам қимтилган лабларидан Жофи эркакларнинг ҳуда-беҳудага бир-бировларини куракда турмайдиган бемаъни сўзлар билан ҳақоратлашларини эшитиб ҳайрон бўларди, мана ҳозир у ўша сўконғичларнинг аҳволи-руҳиясини тушунди. Энг ёмон, энг ҳақоратли сўзлар билан овози борица қаргаса бировни! «Сени шу пайтгача ҳеч ким бунчалик ҳақоратламагани»,— деб фарёд урарди аламзадалиқда кабутардай типирчилаётган юраги. Ҳар хил кўргуликни кўрди у — қайнанаси уйдан ситиб чиқарди, Жофи бева қолганидан бери синглиси Илушнинг жуда бурни кўтарилиб кетди. Жофи улардан аччиқланар, тақдиридан нолирди-ю, бироқ буларни ҳисобга қўшмаса ҳам бўларди, зеро унинг ўзи ўз қалбини жароҳатлар, йўқ ердаги аламу андуҳларни

ўйлаб топарди. Аммо-лекин энг кейинги бу ҳақоратга чиндан ҳам тоқат қилишнинг чораси йўқ эди.

— Ақалли ор-номусимни ўйлашса-чи! — деб мингиллади Жофи, Шанининг олдида тақсимчада тушликдан қолган жаркопни дўқиллатиб қўяркан. У икки манзарани — ғов ёнида содир бўлган ҳақиқий воқеа билан онаси таърифлаб берган манзарани таққослаб кўришни ҳатто истамади ҳам. Шу топда кўзига қалбига наштадай санчилган алам, кўнглига етказилган бекиёс озордан бўлак нарса кўринмас, ғазабнок, аламангиз сўзлар билан ҳақиқий манзарани ниқоблашга интилар, сержантнинг шўхчан, суқланиб боқишлари жисмида уйготган илиқ бир туйғуни ёддан чиқариш ниятида ҳаддан зиёд ғазабланарди. Худди шу аснода, эҳтимол, кам деганда ўн-йигирма чоғли хонадонда номимни чалпиб, ғийбатимни қилаётгандирлар, деган ўйда Жофи ич-эттини ерди. Мана, кўз олдидан хаёлий манзаралар бир-бир ўта бошлади: ана, тутинган онахони Хорват хола механик Лакнинг хотини идишига сут қуйиб беряпти, у бўлса энтикканча: «Жофи Куратор эрсиз туролмабдида, ахир, ўргилай!» — деб бидилляпти. Шунда нақ қулоқлари остида тутинган онахонининг, гўё уруғининг ёнини олаётгандай, аммо ғийбатчини рағбатлантирувчи оҳангда: «Тил бесуяк, одамлар оғизларига келганини валдирашаверади, Жофи унақанги қизлардан эмасди-ку, айланай», деган сўзлари жаранглаб кетгандай бўлди. Ҳатто бидоннинг стол устидаги думалоқ сутли изи, механикнинг қуш бурун, чакаги тинмайдиган қақажон хотинини ҳам яққол кўриб турибди денг. Қайнанаси-чи, балки ҳозир бу шумкампири овқат устида: «Жофи анча ҳовуридан тушиб қопти, энди у ойимчага сержант ҳам бўлаверармиш», деб миқ этмайгина колбаса тушираётган ландовур Йожкасининг қулоғига қуяётгандир. Кекса Куратор, эҳтимол, шу пайтда қош-қовоғи уйилиб, ертўладан тунука бидонни кўтариб чиқаётгандир. Онаси уни ҳовлида тўхтатиб, гапга тутаетгандир, нега деганда, ичкарида, Мари билан бўйдоқ ўғли олдида бунақанги нарсаларни гапириб бўлмайди-да. Ана, онаси: «Бу сенмисан, Янош?» — дегандай бўлди. Қоронгида онаси ҳеч нимани кўрмайди. Жофининг қулоғига яна ўша овоз эшитилди гўё: «Болаларнинг олдида айтгим келмади... боя Жофи билан гаплашгандим». Эндиликда Жофининг ғазаб-нафрати тиғи отасига ҳам қаратилди,

жувоннинг наздида ҳозир отасининг қайнанаси билан механикнинг хотинидан фарқи қолмаганди. Дарвоқе, у энди туғишганларидан ҳатто бошқаларга нисбатан кўпроқ нафратлана бошлади. Бу даҳшатли тунда уй-уйларида чироқ атрофига тўпланишиб олиб ғийбатга тушиб кетган бегонаю таниш-билишлар қатори улар ҳам ўз қизларини этини этга, суягини суякка ажратиб, оғизларини тўлатиб чалпиб ўтиришгандир, ахир...

Ўғли ухлаб ётибди, унинг пиш-пиш ухлашидан ҳонадаги жимжитлик чандон ортгандай, дераза ортида писиб ётган тун ваҳимаси баттар зўрайгандай туюларди. «Чироқни ўчира қолай, йўқса, уйда Балаж борга ўхшайди деб ўйлашмасин». (Жофи фамилияси билан айтаркан, гўё бу билан уни ўзидан янада олислатгандай бўлди. Шу дамгача у жувон тасаввурида сержант қиёфасида гавдаланиб турган эди: ҳа, унинг эпчил, чайир қомати, милтиғи тиғига кийдириб қўйилган ярқироқ ғилофи ҳам. «Балаж» эса — мутлақо ёт нарса: оддий бир фамилия, Богарддаги иш бошқарувчини ҳам шундай деб аташади). У ҳатто ётишга ҳозирлик кўриб ўтирмаёқ шоша-пиша чироқни ўчирди. Кейин кўйлагини ечди-ю, худди ҳушидан айрилгандай, бошқа кийимини ечмай тўхтаб қолди. Миёсида турли фикрлар ғужгон ўйнади: мана, у қайнанасининг рўпарасида туриб, бундан йигирма йил илгари кампир ҳақида тарқалган ғийбат гапларни шартта-шартта башарасига айтяпти. Жаҳли чиқиб кетганидан уни «сан» лаяпти. Сўнгра — зорланиб, лекин сабот билан! — отасидан ўз ерини қўшиб олишини сўради — «мен амаллаб бир кунимни кўрарман, одамларнинг кир-чирини юйиб, ўғлимни пешана терим билан боқаман, керак нарсани ўзим ишлаб топаман, сиз, бизга ҳеч нима, ҳа, ҳеч нима бермай қўя қолинг!» Кейин, шундоқ ёнгинасидан сержант ўтиб қолди, шунда у одамлар кўрсин деб шартта тескари ўгирилиб олди...

Қандай ухлаб қолганини Жофининг ўзи ҳам билмайди. Бир пайт бола йигисидан уйғониб кетди. Шани ўрнида ўтириб олиб, ҳўнг-ҳўнг йиғларди: тўсатдан уйғониб кетиб, қоронғида қўрққан бўлса керак. Ким билади дейсиз, чўчиб уйғониб, зим-зиё қоронғига тикилиб ўзини қайси дашту биёбоннинг қоқ ўртасида кўрганикин? Бироқ гўдакнинг яна ўз кулбасига қайтиши учун Жофининг бир оғиз сўзи, қўлини салгина теккизиши кифоя эди. Болакай икки-уч пиқиллади-да,

сўнгра бир маромда, осойишта нафас ола бошлади. Жофи пишиллаб ухлаётган қўзичоғига қараб уйгоқ ётаркан, тагин бошига тушган кулфатларни эслади. Ташқари оқара бошлаганди чоғи; чий пардалар тушириғлиқ деразалар олди ёришиб қолгандай, чий парда орасидан ғира-шира ёруғлик тушиб турибди, столда қорайиб турган нарсанинг нималигини элас-элас ажратса бўларди — бу кўза, каттакон тошойна ҳам гўё ён-атрофидаги қоронғиликни нари қува бошлаган кўринади. Ҳозир Жофининг боши кечқурунгига қараганда хийла тиниқроқ, равшанроқ эди. Шайнига тушган иснодга, шунчаки насиҳат қилиши лозим бўлган одамдай, олисдан туриб назар ташлаётганидан ўзи ҳам ҳайрон эди. Жофи энди нима қилиши лозимлигини, унчалик бош қотириб ўтирмай, ҳеч қандай қийин-қистовсиз осонгина топди. Кечқурун жуда қийналиб кетган, сал бўлмаса боши зўриқишдан ёрилиб кетаёзганди-ю, аммо миясига ҳеч қандай фикр келмаганди. Ҳозир бўлса ҳаммаси тўсатдан ойдинлашди-қўйди. Бир қайнарасининг шармандасини чиқаради! Қайтиб ётгиси келмади, туриб чий пардаларни кўтарди-да, тагин биров кўриб қолмасин деб ён томонга ўтиб, аста-секин қоронғилик қўйнидан чиқиб, шакли-тархи равшанлашиб бораётган акаслар, почта қаршисидаги симёғочлардаги чинни чиғаноқларга тикила бошлади. Жофи тезроқ йўлга тушиш ниятида тонг отишни сабрсизлик билан кузатди.

Ўғлини қўшниси Хоморникида қолдирди — унинг букри қизи ҳамиша Шани билан ўйнашга пайт пайларди. Жофи Берлинда тўқилган шолрўмолига ўралиб олиб, қишлоқнинг юқори чеккаси, Порданлар уйи томонга жўнади. Ҳаво илиққина эди, Жофи шолрўмолини ўрамаса ҳам бўларди, бироқ наздида шу рўмолни ўраса бевалигини тўла-тўкис ҳис этгандай туюларди. Икки қўлтиғидан ўтказиб ўралган шолрўмол гавдасини деярли яшириб, бутун вужудидан бевалик ғамташвиши ёғилиб турганга ўхшарди. Унга бир қиё боққан кимса: бу аёлнинг кўнглига эркак воти сигмаслигини дарҳол фаҳмларди. Айтмоқчи, кўчадан кетиб бораркан, Жофи қанчалик маънос кўринмасин, қалбида қатъият жўш урарди. Дақиқа сайин ўйлаган режаси муваффақиятли чиқишига ишончи ортиб борарди. Бундан кўра оқилона режаси ўйлаб топкиш амри маҳол: ғийбатчиларнинг оғзига уриш учун у Пордан

кампирнинг опасини уйига ижарага қўяди. Пордан кампир бир ой муқаддам: «Жофика, иккита хонани бошингга урасанми. Биттасига ижарага одам қўймайсанми — масалан, опам Эржини. Эри вафотидан кейин Пештда хуноб бўлиб юрибди. Уй топилса бас — ўша кунидек киндик қони тўкилган ерга келади», деб уни кўндиришга уриниб кўрганди. Ўшанда Жофининг жаҳли чиққанди: эси жойидами ўзи, арзимаган пулни деб аллакимларнинг хизматида бўларканми! Айниқса ўша пойтахтлик отинча ўзларини хоним оймлардек тутарлар балки! Рост, эри Пештда бор-йўғи мактаб хизматчиси эди, холос, лекин бу хоним шляппа кийиб юрар, мақтанишда бойвучалардан ошиб тушарди. Бироқ шу топда Жофи тўсатдан унинг кичик хонага кўчиб келишини жуда-жуда истаб қолди, майли, ўша қари тавия ўз кўзи билан кўрсин, уйига бирон кимса келдими, йўқми! Майли, юзлаб кўзлар пойлоқчилик қила қолсин, Жофининг бундан тирноқча чўчийдиган жойи йўқ! Порданларнинг уругини ижарага қўйишдан айниқса хурсанд эди у. Бу ноинсоф ғийбатчилар сал-пал уялишар ўшанда!

Ноинсоф ғийбатчилар, она-бола шу аснода жомашов устида тер тўкиб, кир юваётган эдилар; гоҳ онасининг қип-қизил қўли, гоҳ Катининг заъфарон тусли қўли совунга чўзиларди; на онаси, на қизи чурқ этиб оғиз очарди, қўллари кўкимтир мағзавада, қовоқлари уюлган, жиддий: бирининг дўмбоқ бақбақаси гўё осилиб кетгандай, иккинчисининг танқай бурни юзига кўланка ташлаб тургандай. Мабодо чўчқа боласи ҳамма ёқни пайхон қилган ёки бирон йўловчи тўсиқ оша саломлашиб ўтган пайтларни ҳисобга олинмаса, улар тоғорадан ҳатто бошларини кўтармасдилар. Шунга қарамай, Кати Жофини олисда келаётганида пайқаганди, лекин қора шолрўмол узун ҳамда қия соя ташлаб турган панжара девор ёқалаб нари ўтиб кетиш ўрнига кўча эшик олдида тўхтаб, ғалақа шарақлагандагина онасининг биқинига туртиб қўйди.

— Ойижон, қаранг, Жофи Куратор келяпти, — деди Кати икки хил маънони англатувчи ўзгача овоз билан. Унинг овозидаги норозилик оҳанги уйдагиларга, мулойим-ёқимтойгина оҳанги меҳмонга қаратилган эди. Онасининг қўллари чойшабни сиқаётган қўйи тек қолди, милт-милт тер тепчиган бетини кўтариб: юмдалашгани келмадимикин, деган ўйда Жофига шубҳа

билан тикилди. У кир тоғора тепасида бамисоли ҳайкалдай қилт этмай турарди. Қизи шоша-пиша қўлини артганча, курси олиб чиққани уйга югурди. Ҳаяжонланганидан бўйнида ҳалқа-ҳалқа қизил доғлар ҳосил бўлган, довдираб қолганидан ҳадеб ясама манзират қиларди.

— Э-ҳа, Кати икковинглар роса ишга тушиб кетибсизлар-ку,— дея гапни олисдан бошлади Жофи, ниҳоят мезбонларнинг қистови билан курсининг бир четига омонатгина ўтираркан.— Уйингда гаплашадиган одамнинг бўлгани тузук экан. Ойимга ҳам бир неча марта айтгандим, сизни кўргани тез-тез келиб турмасам бўлмас экан, йўқса, ўз овозим қанақалигини ҳам унутиб қўядиганга ўхшайман, ойижон, дегандим.

— Қайнанангникида тураверсанг ҳам бўларди-ку,— мингиллади кампир, ҳар эҳтимолга қарши мулойим оҳангда, чунки у Жофининг гапни қайси томонга бурмоқчи эканини фаҳмлаёлмаганди.

Жофи ҳам осойишта жавоб берди:

— Бу ёғини сиз гапирманг-у, мен эшитмай, холажон. Қайнинг билан қазноққа киритиб, устингдан қулфлаб қўйишларига тоқат қилгандан кўра, ёлғизлик азобини тортганинг минг марта аълороқ экан. Қайна-нам мени ким деб ўйлайди ўзи, сира ақлим бовар қилмайди. Балки нияти бирон фалокат юз бермасидан бурун, мени эримдан қолган энгил-бошга қўшиб ўша Йожкасига тортиқ қилиш бўлса керак-да.

Шу пайтгача у бу гапни сира тилга олмаганди; йўқ-йўқ, кампирга эмас, Йожкага ачинганидан. Илло, модомики эндиликда унинг бўғзига чанг солган эканлар — майли, нима ҳам қилади, унинг ҳам тиши ўзига яраша ўткир, ҳозир эса айнан шу гапни очадиган хонаси. Пордан кампирнинг юзига қизиқсиниш аломати қалқди, Кати бўлса ростдан-а, деб чинқириб юбораёзди.

— Сени яхши кўриб қолган, шуни-чун қўлидан чиқаргиси келмаган-да.

— Албатта-да, чиқаргиси келмади, ахир ҳозир ҳам ўз ҳолимга қўймаяпти-ю. Куни кечагина уйимга ишончли одамни юбориб, бориб айт, Шаникага тегадиган ердан оғиз очгудай бўлса, бутун қишлоққа шарманда қилиб, ёмон отлиқча чиқараман, дебди. Чунки мен ўша ирқитга, судлашиб отасига тегиши керак бўлган улушни бари бир ўғлимга ажраттириб бе-

раман, деб пўписа қилгандим-да, очигини айтсам, ўшалар билан судлашиб ўтирармидим, ўлсам ҳам ундай қилмасман; кўзим очиқ бўлса, Шаникамни хор қилиб қўймасман, бувисининг садақасисиз ҳам куни ўтиб қолар. Лекин кампир ўлгурнинг ўтақаси ёрилаёзган экан, мени айтди дерсиз, ҳали мен тўғримда яна ёлгон-яшиқ гапларни бичиб-тўқийди.

— Оқни қорага чиқариб бўлармиди,— деб қўйди икки бети мош еган хўроздай қип-қизил кампир.

— Ҳали-ҳозирча ўзим ҳам бирорта ўшанақанги гапни эшитганимча йўқ,— муғамбирона гап қистирди Жофи.— Ҳозиргача бирон кимса юриш-туришимдан заррача нуқсон тополгани йўқ. Худди қабрда яшаётгандай кун кечиряпман, бундан ортиқ яна нима қилай. Лекин анави жодугардан ҳар нарсани кутиш мумкин. «Ойижон, борди-ю, биров бир огиз сўз билан чалпийдиган бўлса, бунга асти чидаёлмайман. Эримнинг шаънига иснод бўлади бу. Яхшиси, уйимга бирорта онахонни ижарага қўяман, у туну кун бирга бўлади, қаерга борганим ва ким билан гаплашганимни кўриб-билиб туради», дедим ойимга. «Қўй, болам, тез кунда сени безорижон қилади, ўзинг ҳам биласан-ку, ундайларнинг хархашаси кўп бўлади; бегоналарга оқсочлик қиламан деб сотиб олганмидинг уйингни», деб кўнмапти ойим.

Кекса Порданнинг совуқ, салқи башарасидаги ажинлари қимирлаб, бит кўзларида таъма учқунлари чақнади.

— Менга қолса, Жофи, уйингга бировни ижарага қўйсанг ютасан. Одамларнинг қиладиган ишлари йўқ, бекорчиликда чакакларига қувват берадилар, уларнинг ғийбату фисқи-фужурларини эшитадиган қулоқ ҳаммиша топилади. Менинг ўзим ҳам айтаман десам анча-мунча гапим бор, лекин, айтсам, сени йиғлатаман деб қўрқаман. Бу шўрлик бошингга тушган ғам-ташвиш шундоқ ҳам етиб-ортади. Эсингдами, Эржика тўғрисида гапирганим, ахир, мен шундай бўлишини олдиндан пайқагандим-да. У аллақачон бемалол битта хонани топиб оларди истаган одамнинг уйидан. Лекин мен сенинг ғамингни егандим ўшанда. Ёлғиз яшаш ярамаслигини ҳадемай ўзи ҳам билиб олади, деб қўйгандим ўзимча. У ахир, кечаси деразасини тиқиллатганларини одамлар эшитиб қолишини ёқтирмайдиган енгилтак бева-лардан эмас. Бизнинг Эржикамиз покиза, бунинг

устига шаҳарлик, боодоб аёл, ижара ҳақини буғдой билан тўлайди, йилига тўрт центнер десанг ҳам рози бўлади.

Шундай хона учун тўрт центнер буғдой бериш тўрт крейцер тўлаган билан баробар эди, лекин гап пулда эмасди — аксинча, мактаб хизматчисининг бевасига Жофи ўз ёнидан беришга ҳам тайёр эди. Бироқ у индамади, хўрсиниб қўйди, холос: онаси нима деркин, уйига одам қўйишга изн берармикин — нима қилмоқчисан ўзи, бунга муҳтожлик жойинг йўқ-ку, деса-чи! Лекин Пордан кампир бу қулай фурсатни қўлдан бермоқчи эмасди.

— Ҳечқиси йўқ, қайнананг сен тўғрингда қандай миш-мишларни тарқатиб юрганини отангга гапириб берсам, у кўнади-қўяди, бунга кўзим етиб турибди. Мундоқ тузукроқ одам билан гап қилсаям гўрғайди-я, қаёқдаги нуххани айтиб юрибди... Ке қўй, сени ранжитмай қўя қолай. Ўзиниям роса тузладим-да. Ҳой овсин, дедим унга, Жофини ёш болалигидан биламан, ақли-ҳуши бинойидаккина, сен айтгандай, жуда ўшанақанги қалпоғига хўроз патини қадаб олган тавия билан дон олишиб эсини ебдими, дедим... Жуда яхши ўйлабсан. Темирни қизигида босиб, вақтида бунақаларни овзига уриш керак... опамнинг қанақалигини ҳали ўзинг кўрарсан. Муҳтожлигингдан ижарага бермаётганинг кундай равшан, лекин, ҳар қалай, Шаникага бахмал нимча олиб берсанг зарар қилмас, а? Кўрдим, айланай, оқ пальточаси нақ қуйиб қўйгандай, нотариуснинг Лайчикаси пальтосининг ўзгинасидан-а... — Шундай деб у қўққисдан қизига ўтирилди. — Менга қара, Кати, Эржи холанг уч центнер буғдой бераман деганмиди ё тўрт центнермиди? Мени бўлса бунақа гаплар сира миямда турмайди-да.

— Қайдам, — деди Кати чўзиб, ўгринча кўз қирини ташлаб қўяркан, — менга ҳеч нима деганлари йўғийди-ю, боя ўзингиз уч центнер дегандай бўлдингиз шекилли.

— Ҳа-я, тўғри айтдинг, — деди кампир ўйчан ва майда қайтимини дўкондорга қолдириб кетаётган ҳотамтой харидордай, саҳоват билан қўшиб қўйди: — Бошқа томонлари тўғри келгандан кейин, шу арзимаган нарса устида тортишиб ўтирармидик.

Шундан сўнг Жофи уйига қайтиб, бу ёғи нима бўлишини кута бошлади. Уч кун деганда йўлакда дўқ-

дўқ қилган таёқ овози эшитилиб қолди, кимдир хафсала билан кираверишдаги мосламада этигини тозалади. У минглаб одим товушлари орасидан отасининг қадами-ни бемалол ажрата оларди. Чол ийманибгина аланглаб олди. Бу уй сотиб олингандан бери унинг Жофиникига иккинчи марта келиши эди-ёв. Не деганингизда, қизининг салобати босибми, ёки бошқа сабабданми, ҳар қалай ноқулай ҳис этарди ўзини. Чол қизалоқлари ёш болалигида тез-тез ҳазиллашиб, эркалаб турарди-ю, аммо уларга салгина аёллик нуқси урганини сезгани ҳамон ётсирагандай индамас бўлиб қоларди. Эҳтимол, у қизларини ҳатто илгаригисидан ҳам ортиқроқ севар-у, лекин бировнинг ҳасми-да, деб ийманиб, хижолат тортиб қоларди. Уларга фақат зарурат юзасидангина сўз қотарди-ю, ҳеч қачон қўл теккизмасди. Башарти Пештга борадиган бўлиб қолса, қизлари қўлини ўпиб хайрлашишлари мумкин эди, холос, бети ё лабидан ўпишга эса асло йўл қўймасди. Хулласи калом, Жофининг уйи унинг учун гўё таъқиқ қилинган жойдай туюлар, бу ерда чол ҳеч қачон ўзини, муносиб равишда, отадек ҳис эта олмаслиги тайин гап эди. Назарида каравот ҳам, курсилар ҳам, деразапардалар ҳам, қисқаси, барча-барчаси Жофининг жисмини эслатиб турган ушбу шинам хонага Янош Куратор эмас, унинг унсиз иззат-эҳтиром кўрсатишгагина қодир руҳигина кира олишга ҳақлидай эди. Шу топда у курсида, нақ жамоа бошқарувчиси қаршисида ўтиргандай, қисилиб-қимтиниб ўтирарди, ҳатто таёғини ҳам қўлидан қўймай, атрофида гирдикапалак бўлиб, ирғишлаб ўйнаётган Шанига киши кўзигагина жавоб қайтараётган бўлар, ҳалқа-ҳалқа бармоғи билан пўписи қилиб қўяр, кейин яна бармоғини яширарди.

— Пордан кампирнинг айтишича, кичкина хонаг-ни ижарага берармишсан,— деб бошлади у кўзларини олиб қочиб, кейин тўсатдан Шаниканинг кўкрагини бармоғи билан нуқиб қўйганди, набираси хурсанд қий-қириб юборди: ахир бу ростакам ўйин эди-да унинг учун.

— На чора, шундай қилмасам бўлмайдиганга ўх-шайди,— жавоб берди Жофи оҳистагина, юраги гурс-гурс уриб.

— Менга-ку бари бир-а, албатта,— сўзини давом эттирди отаси,— илло, қанақанги одам эканини билиб-кўриб қўйгин ақалли, кейин пушаймон бўлиб юрма-

гин. Яна-тагин бир йилгача еган-ичганинг заҳар-зақ-қумга айланиб юрмасин.

— Бари бир менга. Ким бўлсаям қўйвераман,— чўрт кесди Жофи. Гуё юраги: Жофи, олга, ҳамлага ўт, отангининг кўнглига кириб олган туҳмату бўҳтонларни ё ҳозир илдиз-пилдизи билан қўпориб ташлайсан, ёки ҳеч қачон!— дея амр қлгандай бўлди.

— Ёлғиз ўзинг зерикиб қоласан деяптими биров?— деди отаси.— Манави шумтака шўхликдан бўлак нарсани билмаса, ҳали эси кирмаган гўдак бўлса.

— Сираям зерикаётганим йўқ, дадажон. Ўзимга қолса ёлғиз яшайвераман, бахтимга Шани омон бўлса бас. Лекин бошқаларнинг олдида тирноқчалик қадрим йўқ, шунга куяман. Менга суҳбатдош эмас, зиндонбон керак.

— Бас-э, қў-е, намунча ич-этингни емасанг! Сенга биров шундай қил деяптими?!

Жофи вулқон отилиб, портлаш юз берадиган фурсат етганини фаҳмлади; мана, нишонни мўлжалга олиш тараддудидаги, гумонсировчи сўзлар оловли тилга айланиб, чақмоқдай отилди:

— Бошқаларнинг гапи сатқан саримга-ю, лекин ҳатто ўз туққан онамки бу ерда кимни олиб ётишимни суриштириб ўтиргандан кейин нима ҳам қилардим, ахир! Ўз уйимдагиларки мен тўғримда шундай деб ўйлашса, қишлоқдагилардан нимани кутай. Мари баъзи-баъзида бўлар-бўлмас гапни валдираган бўлса, ўша заҳоти адабини бериб, тавбасига таянтиришга ҳаракат қилганман, бунга худонинг ўзи шоҳид. Эсингни йиг, дадам эшитсалар нима дейдилар-а, деб уришганман. Ё уйлариנגга бориб, гап чақиштиришим керакмиди? Унга ҳам душманлик қилишим керакмиди? Анави Илушингиз-чи, уйда қорамни кўрди дегунча афти бужмайиб, чимирилгани-чимирилган. Остона ҳатлаб ичкари кирмасимданоқ ташқарига отилади. Ҳовлида ўтирайми ё? У ёқда бўлса Пали бор, сенинг ерингни ишлаб беряпман, дегандай мени емоқ-ичмоқда бўлади. Менинг ўз уйим бор, уники бўлса ҳануз йўқ, бу алам қилади унга. Майли, ҳаммалари юз ўгираверсинлар экан-да мендан?! Мари бўлса-ку янги туғилган бузоқчадай гап, ҳали муҳаббатнинг фарқига борарди дейсизми. Уни севадиган йигитчанинг ҳали она сути огзидан кетмаган. Ойимнинг айтишча Мари менга хуштор орттиришим учун қармоққа илинадиган жўракдай

гапмиш. Наҳотки ойм мени билмаса, наҳотки ўз синглимга ёмонликни раво кўриб, шунчалик пасткашликка бориш қўлимдан келса?!

Отаси безовталаниб, қўлидаги таёқни ўйнаб, ҳаммиша ҳар кимдан гап эшитиб, гап орттириб юрадиган хотинидан аччиғланиб ўтирарди.

— Қизим, жуда бунчалик кўнглингга оғир олмагин, ахир онангни ўзинг биласан-ку: бир оғиз гап кифоя унга, дарров ҳовриқади-кетеди...

— Шунинг учун ҳам ижара қўймоқчиман-да,— жавоб берди Жофи.— Ҳеч бўлмаса, кечаси ўрнимда бир ўзим ётаманми, йўқми, қоровуллик қилади-ку...

— Хўп, майли, ростки шундан гап очилган экан, қулоқ сол,— дея кекса Куратор қизининг оғзидан чиққан сўзни илиб кетди ва кутилмаган бир қатъият билан бошини кўтариб, қизининг кўзларига дадил боқди: — Ўзинг биласан, сиртимда ошкор этмасам ҳамки, мен сенга ҳаммиша яхшилик тилаб келганман. Эрингга шунчалик куяётганинг кўп дуруст... кейин мен бу тўғрида гап очмоқчи эмасдим, лекин агар сўққабош бўлиб яшаёлмаслигингни ўзинг ҳам тушунган бўлсанг, гапимга қулоқ сол: ёнгинангда бегона кампир яшагандан кўра, қонуний эринг бўлгани маъқул.

Жофининг бетига қон тепчиди: гўё бошида ҳам яна бир юрак тепаётгандай, мия томирлари нақ ёрилиб кетгундай бўлди, кўзлари тинди. Дадаси ҳеч қачон қизларига ўз оталик меҳрини ошкор этмаганди. Болалигида Жофи отасининг эркатоий эди, бироқ ўша кезларда ҳам у гоҳи-гоҳида: «бор, ўйнаб кел, дастёрим» ёки «дастёрим ҳозир менга.. олиб келиб беради», деб қўярди, холос. Мана ҳозир ҳам «ўзинг биласан...» деркан, гўё ўша болалик чоғларидагидек ширин бир сирли туйғу қалб торини майингина чертиб ўтгандай бўлди: бу сўзлар унинг кўнгил хуфияхоналарида яшириниб ётган ҳуркак, бегонасираб қолган меҳрини қўзгаб, бутун вужудини ларзага солди. У шу топда отасининг бўйнига осилишга, тўйиб-тўйиб йиғлашга тайёр эди. Қимтилган лаблари орасидан қуйидаги сўзлар отилиб чиқай деб турарди: «Тўғри айтасиз, бунга сабр-бардошим етмайди, дадажон! Кўчиб келаётганимда бунинг фарқига бормаган эканман. Бир умр шу қора рўмолни ўраб ўтай десам, ҳали жуда ёшман!» Бироқ отаси: «ёнгинангда бегона кампир яшагандан кўра, қонуний эринг бўлгани маъқул», деганида ичида нимадир чўрт

узилиб кетгандай бўлди. Куратор эллик ёшни уриб қўйган бўлса ҳамки, хотинларга ишқибозлик қилиши қолмаганди. Бу кўҳна айгир, табиийки, ўз қизларини эҳтиётлаб асраш ниятида кўпинча улар олдида эркакка ўч аёллар ҳақда очиқ-ойдин, уларни тупроққа қориштириб гапираверарди: «Йожининг хотинининг бир жойи ғимирлаб туради, ҳа, ҳақини қўядиганлардан эмас у». Қиз болалик чоғларидан эшитган ана шундай гаплари Жофизинг хотиридан чақмоқдай йилт этиб ўтдию, шу замоноқ ўзига отасининг кўзи билан назар ташлади, унинг юзига тепчиган қизиллик энди ғазаб белгисига айланди. Балки отаси, агар тезда эрга бермасак, чидаёлмай қутуриб кетади, деб ўйлаётгандир уни? Демак, отаси уни ҳам ўша: «бир жойи ғимирлаб турадиган» хотинлар тоифасига қўшиб қўйибди-да?!

— Яқинда бир бева одам сенга огиз солганди... қўшни қишлоқда майхонаси бор,— деди чол ўртага чўккан сукунатдан фойдаланиб, қизининг қизариб кетган бетига қарамай. Бироқ ўша ондаёқ бу ҳақда огиз очганига афсусланди, чунки у қизининг болалигида ноқ одоб-ҳурмат билан сўзлайдиган қўнғироқдай овозига кўникиб қолганди, ҳозир эса Жофи қизишиб, дадил-дадил гапираркан, хатога йўл қўйганини, энди бу мавзуга тез орада қайтиб бўлмаслигини тушунди дарҳол.

— Сиз мени то ақлим киргунича гард қўндирмай авайлаб-эҳтиётлаб келдингиз, эндиликда эса ўзимни-ўзим бир амаллаб эҳтиёт қилиш қўлимдан келади. Чўчиманг, сизларни иснодга қўймайман. Кейин менга эр топишларингни ҳам ҳожати йўқ,— деди у таъна қилаётганини яширишга тирлишиб, зўрма-зўраки жилмайиб.

Кекса Куратор хижолат бўлди, бир чеккаси сал дил ранжиди.

— Ҳеч ким сени қисталангга олаётгани йўқ, қизим, қандай қилсанг яхши бўлишини ўзинг биласан, ихтиёринг ўзингда!

У Шанини ушлаб, тиззасига ўтқазди-да, бошига қалпоғини кийгизиб қўйди: орага тушган жимликка гўдакнинг қувноқ қийқириғи раҳна солди.

Отасининг ташрифи Жофини безовта қилиб, хийла муддатга одатий издан чиқариб қўйди. У, отамнинг

панд-насиҳатини бунчалик кескин рад этмасам бўлармиди, дея ўкина бошлади. Нима қилганда ҳам отаси унга яхшилик истайди. Тўғри, отаси нима деганини, ўзининг эса қандай жавоб қайтарганини хотирида тикларкан, Жофи беихтиёр пиқиллашга тушар, ўзини қаттиқ ранжитилган ҳис этарди. Ахир у, дадажон, гапингиз тўғри, менга эр топсангиз бўларди, деб розилик бера олмасди-да. Лекин, ҳар ҳолда, бундай терслик қилмаслиги керагиди. Энди отаси бу ҳақда ўлақолса ўзича чурқ этиб оғиз очмайди. Йўқ, Жофи энди турмушга чиқмайди, аммо ўзини кўндиришга уриниб, ялинишларига эътироз билдиргиси ҳам йўқ эди: борди-ю, эндиликда ҳеч ким ҳеч қачон уни унатишга уринмайдиган бўлса, бу уй унинг учун қабрга айланади-ку, ахир!

Бироқ айни чоғда у ғалаба нашидасини сурарди. Мана энди уни Йожининг бадном хотинига тенглаштириб бўлмаслигига отаси ҳам ишонч ҳосил қилди, уйга кўнгил қанчалик ғаш бўлиб қайтмасин: қизим унақалардан эмас, унга эрнинг кераги йўқ, деб ўйлаб бораркан, ҳар қалай кўксига Жофига нисбатан ҳурматнамо бир туйғу уйғонган бўлиши керак. Отасининг ўзи ишратга бунчалик ўч бўлмаганида, аҳтимол, қизининг қаттиқ туриб олишининг қадрига етмаслиги аниқ эди, зеро айни бундай номақбул иштиёқлар билан онаналиги туфайли (бекорга у тўғрисида осонгина шубҳага бормаганди-да, ахир), ҳа, худди шу туфайли Жофи ўзининг қанақалигини кўрсатиб қўйишни истаганди. Ана энди ғийбатчилар кўнгиллари тусаганича кучанаверсинлар, отаси ҳаммаларининг оғзига уради!

Башарти у-бу олгани «Қумурсқахона»га гизиллаб бориб келишини ҳисобга олмаганда (у ерда ҳам ҳеч ким билан гаплашмасди), Жофи қишлоқда деярли кўринмасди. Шунга қарамай у шамол ўз томонига қараб эса бошлаганини пайқади. Ўйлаб қараса, отасини ҳам ярашиш ниятида онаси юборган, чунки кекса Кура-тор хайрлашаркан, бекорга: «Якшанбада бирровгина бориб, онагни кўриб кел», демаганди. Онасининг энди унинг тўғрисида ўтган галдагидан бошқачароқ ўйлашини фаҳмлаш учун ортиқча ақл ишлатиб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди. Лекин Жофи бари бир бормади, фақат онаси дўлма бериб юборган оқсочларига Шанигани қўшиб жўнатди. Ораларидан ола мушук ўтганини билиб қўйишсин, Айни замонда ҳаёлини Пордан кам-

пир уйимизга борганикин, мен ҳақимда энди нима-лар деб юрганикин, деган қизиқсиниш банд этганди. Уйига одам қўймоқчи бўлганини эшитиб, қайнараси нима дедийкин? Жофи Пордан кампирнинг эшикдан қайнарасини чақираётганини, унинг эса ҳассасини дўқиллатиб, лапанглаб эшикка қараб келаётганини кўз олдига келтирди. Айтишларича у уззукун боғчада тўқима курсида ёш келинининг кўчат ўтқазишини кузатиб ўтирармиш. Ана, кампир ўрнидан туриб, гов ёнига келди-да, унга тирсагини тираганча, Порданнинг сўзларига қулоқ сола бошлади. «Эшитдингми, келининг опам Эржини ижарага қўймоқчи»,— деб гап бошлади Пордан. «Анави жандармчи дарров кўнглига урибди-да?»— эски ашуласини бошлашга уринди қайнараси, бироқ кечагина эшитган ҳар бир янгилигига ўзгача маъно берадиган Пордан бугун унга бошқача қарайди: «Қандай, нима гаплар бўлгани менга қоронғи, балки ҳаммаси уйдирмадир. Бўлмаса уйини ижарага берармиди, яна опам Эржиг-я?» Ёки бундан ҳам кескинроқ: «Агар шунақа ўйласанглар, келинларингни яхши билмас экансизлар!»— деб жавоб беради. Бироқ, шундай ҳам бўлиши мумкин, пес-песни қоронғида топгандай, бир-бирови билан кўз қисишиб: «Ўйшлоқда гап оралаб қолганини пайқаб қолгандир, энди бошқа жойда учрашишмоқчидир, бепоён далада ҳоли жой кам дейсанми», деб пичирлаб олишгандир тиржайишиб. Шунда Жофининг кўз ўнгида бир нафас ёзги дала манзараси, офтобда барглари ярқираб турган жўхоризор намоён бўлди. Ё худо, чиндан ҳам далалар қандай бепоён-а! Лекин ўша лаҳзадаёқ хаёлига: эҳ, анави пештлик кампиршо айниб қолса-чи, унда Пордан бошқача сайрашга тушади-ку. Опам ёш-яланглар танда қўядиган уйда яшашни хоҳламади, деб гап таркатади.

Орадан шу тахлит икки ҳафта ўтди. Жофи гўё ҳеч кимнинг фикри қизиқтирмайдигандек, ўзини таккаб-буруна тутса-да, бироқ, аслида уни эндиликда ўзи ҳақида қишлоқда нималар дейишаётганини билиш истаси тобора кўпроқ изтиробга сола бошлаганди. Мана, бир якшанба эрталаб уйига Кати Пордан кириб келди, у Жофидан сўзида турган-турмаганини сўради: Пештдан Эржи холаси келибди, хўп деса, оқшом унга учрашиб, шарт-шароитни келишиб олармиш. Жофи Катининг холасини икки-уч мартагина кўрганди; бир гал

у ўғли билан келганди, боласи чарм шапка кийиб олганди, дам-бадам эғнидаги яшил камзули чўнтагидаги тизимчали ҳуштагини чиқарар ва яна солиб қўярди. У пайтларда икковлари, Жофи ҳам ҳали (исми ё Геза, ё Имре эди, ҳар қалай, ҳозир эсида йўқ) ёш бола эдилар; бир марта у Жофи билан Кати ўзларича пичирлашгани чордоққа чиқиб кетганларида нарвонни олиб қўйганди. Ўшанда қизлар дод солиб йиғлашган, буни эшитиб ошхонадан кенг тўр ёқали калта қўйлак кийган шаҳарлик хоним чиқиб: ҳали шунақа йигитча экансан-да, бу ердагилар пештлик болалар ярамас бўларкан, деб ўйлашмайдими, дея ўғлини уришиб, узундан-узоқ насиҳат ўқиганди. Уруш пайтида ҳам у келиб, тухум билан ун харид қилиб кетарди, ўшанда онасининг: бу ёққа келиб, шаҳарда тишга босгулик ҳеч вақо йўқ, деб зор қақшайди-ю, у ёққа борганида олиб кетган нарсаларини муаллимларнинг хотинларига уч баробар қимматга пуллайди, дея тўнғиллаганлари Жофининг ёдида. Шунга қарамай онаси шаҳарлик хонимга йўқ деёлмас, курсининг чанг-чунгини тозалаб, ўтиришни таклиф қиларди.

Янош Кураторнинг укаси Балатондаги бир қишлоқчада нотариуслик қилар, унинг қайниси эса Пештда ўқитувчи эди — қисқаси, мактаб хизматчиси хотинининг улар олдида бурнини жийириб, керилиб юришга ҳеч қандай асоси йўғини беш қўлдай билишарди; кўпинча улар ўзаро масхара қилишарди: «Эржининг гапларига қараганда, ҳамма муаллимларнинг хотинлари ўртоқларимиш, хаҳ шўргинанг қургир-а, ўша хонимлар уни назар-писанд ҳам қилмаслар, ўлганларнинг кунидан «яхшимисиз» деб ғизиллаганча ўтиб кетаверсалар керак, бу бегойим бўлсалар, ялиниб-ялтоқланиб хоним ойимларнинг қўлларини ўпишга ҳам тайёр турсалар керак. Бо худо, бошларига шляпа қўндириб олган бўлсалар нима бўпти? Бари бир ўшаларнинг оқсочлари-да, бундан ўтиб қаёққа борардилар». Аммо рўпара келиб қолгудай бўлсалар, Кураторлар боя айтганимиз ўқитувчи уруғларидан кўра унга ортиқроқ эҳтиром кўрсатсалар кўрсатардиларки, асло кам эмасди. Эржи ўзини ғовур-ғувур, тўс-тўполон шаҳарда ўз уйидагидай бемалол тутуди, бу шундоққина сезилиб турарди, булар бўлса-чи, қўрқа-писа, аланг-жалаң қилиб юришарди у ерда. Шаҳарга борганларида Эржи улар учун авлиёдай гап эди, трамвайдан қа-

ерда тушиб, қаерда бошқасига чиқишни, қаерда нима сотиб олишни жуда яхши биларди, кейин гумашталар билан ҳам уларга нисбатан тамоман бошқача тиллашарди. Хуллас, ёрдами тегиб турарди. Кураторлар билан ўзини тамоман бўлакча тутарди. Келинлари, ётоқхонадаги эрони гилам ҳамда «хоним ойимлардан» танишларим борлигидан ийманиб, қисилиб-қимтиниб ўтирмасинлар, деб қариндошлари билан иззатларини жойига қўйиб, оддийгина муомала қиларди. Эржи бўлса аксинча, тиш-тирноғига, бутун вужуди билан қўлидан келган жамики жодуларини ишга солиб, ҳамқишлоқларига ўзининг шаҳарлик хоним эканини ҳар сонияда, ҳар бир хатти-ҳаракатида таъкидлаб туришга тиришарди, фақат шундай қилгандагина назар-эътибордан қолмайдигандай туюларди наздида.

Мана, ҳозир ҳам, Жофи уни ошхонага бошлаб кирганида, у ярқиратиб ювилган тош полда тураркан, қиёфаси гўё бундан-буён шундай шароитда овқат пиширишга тўғри келишига ўзини олдиндан кўниктираётгандай туюларди.

— Вой худойим-эй, бунга қандай ўт ёқиш аллақачонлар эсимдан ҳам чиқиб кетганди-ку, — деди у плитага ишора қилиб. — Уйда шундоқ гугуртни чақдинг дегунча газ лов этиб ёнади кетади. Ҳа, шаҳардаги қулайликнинг қадрига етиш учун қишлоқда яшаб кўриш керак. Манавини нима билан тозалайсиз, айланай? — сўради у духовканинг занг босган бандини бармоғи билан нуқиб: — Сидол биланми? Ҳа, энг яхшиси сидол, мен доим ўшани ишлатаман. Деворлари захкаш эмасми? Тагин мени, ўзининг ташвишини қилипти, деб ўйламанг. Менга ўхшаган кампирга ҳар қанақаси бўлаверади, бало урмайди... лекин манави паҳлавоннинг яхши шароитда яшаши жуда муҳим. — Шундай деркан, у Шанининг иягига оҳиста шапатилаб қўйди; Шаника ўзи томон чўзилган қўлдан ётсираб орқага тисарилди, бироқ унинг йирик-йирик, қора кўзлари бу бегона кампирни муттасил таъқиб этишда давом этди. — Бот-бот шамоллатиб туриш керак. Қишлоқдагиларнинг ҳаммаси ҳаводан қўрқишади. «Ичкарида ҳам ўша, кўчадаги ҳаводан нафас оламиз деб уй курганимиз йўқ» дейишади. Айтган хонангиз шуми?

Жофи одоб юзасидан меҳмонни аввал ўз хонасига олиб кирган эди, бироқ шаҳарлик хонимнинг гапларини эшитиб хижолат тортганидан «ҳа» деб юборишига

оз қолди. Кампир унинг жиҳозлари ярқираган ётоғи ўртасида худди деҳқонлар кулбасида бундан ортиқ нарсани кўришни кутмагандек, писанд қилмай, бепарвогина турарди. Шундоқ бўлгач, эски, қишлоқча жиҳозлар қўйилган нариги хонани қандай кўрсатади унга! У хонанинг деразаси ҳам чоғроқ, кейин, ҳақ гап ҳақлигича қолади, қиш бўйи уйини бирон марта шамоллатмагани рост. «Ё у ёққа ўзим кўчиб ўтганим тузукмикин,— Жофининг миясида ана шундай ҳуркак бир фикр йилт этиб, яна сўнди,— димоғларидан эшакқурт ёғилмай ўлсинлар, кампиршо!» Шу пайт, бахтига биққагина Пордан кампир жуда вақтида гапга аралашиб қолди (у Жофига уч центнер буғдойга шартлашганларини эслатиш учунгина опаси билан бирга келганди).

— Бунисиямас, орқасидагиси. У ёқда чанг ҳам камроқ, кейин, эрталаблари чўққабоқарнинг шовқиниям эшитилмайди,— деб қўшиб қўйди, ишқилиб, опам катта хонани берасан деб тихирлик қилиб юрмасин-да тагин, дея чўчиб.

Нариги хонанинг эшигини очаркан, Жофи нақ ер ёрилса остига кириб кетгундай бўлди. Шу аснода у бу ним қоронғи, чоққина ҳужрачага шахарлик хоним кўзи билан назар ташлаганди. Серкўз хари остида осиглиқ турган чироқ дудидан ис босиб қорайиб кетганди; қўполдан-қўпол, ёнғоқ ёғочидан ишланган каравот бесўнақай қайиққа ўхшарди. Жофи шкафга кўзи тушганида ўзини айниқса ноқулай ҳис этди: шкафнинг эшиги ошиқ-мошиғидан чиқиб кетиб, жойига омонатгина қўйиб қўйилган эди, мабодо ичидаги бирон нарса керак бўлиб қолса, уни бутунлай олиб қўйишга тўғри келарди.

— Дурадгор Палони айттириб юборгандим,— ўзини оқлаётгандай деди у,— негадир сира дараги йўқ. Бирорта буюмим бузилиб ётса сира жиним ёқтирмайди. Бир куни пешинги ибодатга жом чала бошлашди, мен бўлса ҳануз оят китобимни қидириб ётибман десаңгиз, у мана шу ерда, ич кийимлар орасида туради, кейин денг, эшигини билмай шунақанги тарақлатиб ёпибманки, шарақ этиб ошиқ-мошиғи кўчди-кетди...

Шкаф эшиги бу уйга кўчиб келаётганида ошиқ-мошиғидан чиқиб кетган, Жофи кам деганда бир ой черковга қадам босмаган, бунинг устига, дурадгор Палога одам ҳам юбормаганди — бу гапларнинг барини у ша-

харлик хоним хонани шопилмай кўздан кечира бошлаган дамда ўзича тўқиганди. Яна шу замонок ўз-ўзидан жаҳли чиқиб кетди: нимага бу кампирга мулозимат қиляпти ўзи! Екмаса тўрт томони қибла, ёқадиган жойни топиб олавермайдими... Қаёқдаги ёлгон гапларни тўқиб ўтирибди-я! Аммо мактаб хизматчисининг бева-си ўша бадбахт шкаф эшигига унчалик аҳамият бермади ҳам, бари бир шкафни ҳам, каравотни ҳам чордоққа чиқариб қўйишга тўғри келармиш, у ўзининг буюмларига шунчалик ўрганиб қолганмишки, ҳатто шунча жойга олиб келишга ҳар қанча кира ҳақи тўлашга тайёрмиш; юз-қўл ювадиган, анави жовонча, майли, қола қолсин, эмиш, лекин каравот эса — асло: у кексайган чоғида ўз тўшагида ётишни истармиш, иннайкейин, бировнинг шкафига кўниколмас экан, негаки, ҳар қайси гардеробнинг ўзига хос ҳиди бўлармиш, унинг таъби нозикроқ эмиш, айниқса ич кийим бобида.

Жофи ўз шкафининг иси бор эканини умрида биринчи маротаба эшитаётган эди, бу фикр шунчалик ногаҳоний туюлгандики, у на жаҳли чиқишини, на кулишини билмай гангиб қолди. Аксинча, баногоҳ ғурури, кибру ҳавосини қўзғатди, шаҳарлик хоним олдида ўзини кўз-кўз қилгиси келиб қолди («Вой қурғур-эй, ҳали шунақами, мендан кўр унда!..») — ва кампир хўрсиниб: «Вой худойим-э, майли, бир амаллаб кўникиб кетарман», деб гапни олисдан бошлаб, энди ижара ҳақига бурмоқчи бўлганида, Жофи илиб кетди:

— От билан тўкиз бўлармиди, у ёғи бир гап бўлар. Мени ўша арзимаган чақага зор деб ўйлаяпсизми, хоним. Ўттиз хольд еримни дадам экиб-тикиб беради, менинг қиладиган ишим галлафурушнинг ёнига киришу бугдойнинг пулини нақд олиш, холос. Гап пулда эмас, одам ёлғиз яшаёлмас экан, ҳаммаси ана шунда. Мени кимки меҳмон-изломда юришни ёқтиради деса, бекор айтади, ҳатто ойим ҳам уйга бор деб худонинг зорини қилади — қаёқда дейсиз, ўлдим-ўлдим деганда бирровгина кўзига кўриниб қўяман, вассалом. Ўзимча, бу ерда ўлиб-нетиб қолгудек бўлсак, ҳеч зор билмайди ҳам, деб қўяман. Ҳар қалай менга ўхшаган худо қарғаб бева қолган жувон ёлғиз яшамагани дуруст экан. Бисотимда қуруқ покиза исмимгина қолди, ҳеч бўлмаса ана шу шаънимни асраб-авайласам дейман.

— Фақат шунинг ўзи учунгина бўлса, ёлғиз ўзин-

гиз ҳам бемалол, хотиржамгина яшайверсангиз бўлавереди, ўргилай,— деди тўсатдан кўнгли юмшаб Эржибет Кизела (мактаб хизматчиси бевасининг исм-шарифи шундай эди), такаббуруна сиполигидан зумда нишона ҳам қолмай. Бу ерда савдолашиб-тортишиб ўтиришнинг ҳожати йўқ эканини кўриб турганди-да, ахир; сўнгра энг кам ижара ҳақи тўлашдек муваффақиятни қўлга киритганини фаҳмлагач, энди ўзига нисбатан яхши муносабатда бўлишлари таъмин этилишини истаб қолди.— Сиз тўгрингизда ҳеч қанақа беҳуда гап йўқ экан, Жофика. Ким билан суҳбатлашмай, ҳаммалари сизни: «Эридан ёшгина тул қолган, бунинг устига шундай соҳибжамол, ўзини бу қадар вазмин тутадиган жувонлар ҳозирги замонда камдан-кам топилади», деб мақташди.

— Нақ дилимдагини айтдинг,— гапни илиб кетди Пордан кампир.— Мен Катицагинамга: худо шундай жувоннинг бошига кулфат солиб ўтирса-я, дейман доим, унинг ўрнида бошқа хотин бўлганидами, ҳаммасини аллақачон эсидан чиқариб, бу ҳам етмагандек, таралабедод қилиб юраверарди.

— Тўппа-тўғри, жудаям тўғри! Шундоқ гамни кўтариш осонми-я, ҳар қанақа одамни ҳам адои-тамом қилади у!— дея тўсатдан дийдиёни бошлаб қолди Кизела худди азага келган аёлдай. Сўз токи ҳаётий, кундалик ишлар устида бораркан, у шаҳарлик хонимлардай муомала қилиб келарди, бироқ ҳиссиёт бобига кўчиши билан, ёшлигиданоқ онаси таъсирида жисмига сингиб кетган бўлакча жиҳату хислатлари тилга кирди.— Раҳматли эримни жойига қўйганимга икки йил бўлди-ю, лекин ҳанузгача у тушимга кирмайдиган кун йўқ. Ўғлим бўлса ҳатто: «Хўш, ойи, бугун яна тушингизга кирдими?»— деб мазах қилгани-қилган. Бу ёшлар ниманинг фарқига борарди дейсиз!— Кейин қўққисдан яна аввалги жиддий оҳангда:— Сен уч центнер дегандинг-а, тўғрими?— дея синглисига ўғирилди.— Уч центнер бугдой. Йиғиб-териш ишларини ўзим қиламан, лекин ҳафтада бир марта полни ўзингиз ювиб берасиз, Жофика.

Жофика ўзини шаҳарлик меҳмоннинг гангитиб қўювчи сеҳрли салобатидан халос этгунча талайгина вақт ўтди. Танҳо қолгач, у олдинига ораларида бўлиб ўтган бутун гап-сўзларни ўзича: у бундай деди, мен эсам мана бундай жавоб қилдим, деб бирма-бир так-

порлади... Жофи бу ярим соатлик ташрифни шунчалик аниқ-равшан хотирлаб қолгандики, меҳмонларнинг у ё ёки бу гапни эслаганида беихтиёр кўз ўнгида опасингилнинг ўша топдаги юз ифодасигача гавдаланарди. Бир пайт курсини от қилиб тескари миниб олган Шани: «Ойи, нимага куляпсан?» — деб сўраб қолди. Бироқ у айрим ҳолатларни кўз олдига келтириб, миясида ҳар мақомга солиб кўргани сайин тобора тундлашиб, маънос тортиб борарди: Кизеланинг баъзи сўзлари вужудига нақ зирапчадай санчилиб қолган-у, энди сув йиғиб ачиштираётгандай бўлиб туюларди. У тоза ҳаводан қўрқармишми?! Кейин, шкафнинг ҳиди бормиш, шунчалик кўнглингизга ўтиришмабди-да, хоним! Ҳа-ҳа, шунчалик қўланса ҳиди борақан-у, ундан ҳазар қилибдилар-да!.. Бу кампиршонинг беваливини пеш қилиб, куйиб-пишишларига ўлайми! Икки қария, чол-кампирнинг бараварига жони узилмаслиги қуйдай равшан гап-ку, лекин унинг гами билан Жофининг бошига тушган кулфат баравар эканми, бунга қандай тили борди?! Нотавон кўнгилга қўтир жомашов деганларидай, ҳали оқшомлари ёнма-ён ўтириб олиб, бир-бировимизга кўрган тушимизни гапириб берамиз, деб дилларига тугиб ҳам қўйгандирлар?! «Бугун кечаси раҳматли эрим тушимга кирибди...» Бу кампиршолар уни нима қилишмоқчи, ниятлари нима? Пуф деса нафаси узилай деб турган кампиршо билан уйда гумдон ошиб ётишимни иштаяпти шекилли! Ҳо, Жофи уни остонадан ичкари ўтказиб бўпти! Ҳамма ёққа тумшугини суқиб, ўтирсанг ўпоқ, турсанг сўпоқ дейишига қўйиб бериш учун-а! Уч центнер буғдойга бутун бошли хонага эга чиқмоқчилар! Бунақа нархда унга ҳатто лўлилар чодрининг бир бурчагидан жой бермайдилар-у! Йўқ-йўқ, Жофи анойи эмас, у шу бугуноқ бировдан рад жавобини бериб юборади: минг афсус, фикримдан қайтдим, ўз феълимни ўйламаган эканман, бегона одам билан бир уйда туrolмас, чиқишолмас эканман, дейман. У ҳатто рад жавоби расмий бўлсин учун жамoadан қоғоз ҳам олиб келди, аммо пероси остидан хатга кўчаётган сўзлар аста-секин уни шаштидан тушириб, ғазабини ҳарфлар орқали хатга сингдириш иштиёқи сўна борди. Жандармчи сержант, сўнгра ўзини тутта билиши, феъл-атвори, тўзими борасидаги Кизеланинг мақтовлари ёдига тушди-ю, рад жавоби ёзиш истаги дабдурустдан совиди-қўйди. Эндиликда ҳануз

қалбида жўш уриб, кўксини таталаётган асабийликки-на қолганди, холос.

Эртасига эрталаб югургилаганча онаси кириб келди. Кизела кечқурун Кураторларникига кириб, Жофигани роса мақтаганди. Икковлари келишиб олганларини ҳам айтганди. Жофи онасининг нима ниятда келганини фаҳмлаб турарди. Уйига ижарага одам қўяётгани оилалари учун ноқулай эди: одамлар Жофи қийналиб қолиб, муҳтожлигидан уйига одам қўйибди, деб ўйлашмайдими, ахир. Онаси у билан ярашгани келган — балки, қизи шунчаки қайсарлик қилаётгандир, ҳали фурсат ўтмасдан бу фикридан қайтарса бўлар. Аммо ушбу вазифани адо этмоқ учун ундан ношудроқ элчини топиш амри маҳол эди. Балажга шаъма қилиб Жофини шу ишни бошлашга мажбур этган ўзгинаси эмасмиди, ахир? Жофи «ҳидли» шкафни ҳам, ёза бошлаган хатини ҳам унутганди, хаёлни ҳозир онасининг бетига шартта: «Кўряпсанми, бу сенинг ишинг, сен пиширган ош-ку!» — деб айта олишдек аччиқ галабани қўлга киритганини ҳис этишгина банд қилиб турарди.

— Мен бундан хурсандман, — деди у хотиржам бир қиёфада. — Оладиган пулимни айтаётганим йўқ, албатта пул ортиқчалик қилмайдику-я, лекин, лекин эндиликда кечаларни уйимга биров келадими, йўқми, шунга кўз-қулоқ бўлиб турадиган одам бўлади ёнимда. Кейин сиз ҳам, тагин битта-яримтаси ойнасини тиқиллатиб юрмасин, деб жон ҳовучлаб ўтирмайсиз. Бурни жуда ис биладиган кўринади бу кампирнинг, ўзим туғул, ҳатто соямнинг бутун сир-асроригача пайқаб олади. Тушимга нима кириб чиққанини ўзимдан олдин билиб олади у. Сиз бўлсангиз, ойижон, хотиржамгина Илушнинг тўйига тайёргарлигингизни кўраверасиз — энди қайнанамнинг қишлоққа тарқатаётган фисқ-фасодларига қулоқ солиб ўтирмасангиз ҳам бўлаверади. Менгайм яхши: бирор куни кечқурун сержантни уйимга чақириб қолишим ҳам ҳеч гап эмасди-да, ана унда нотариус Илушдан айниб қоларди — опаси нимаиди-ю, синглизини ундан ўтиб қаёққа борарди, деб ўйлаши аниқ эди. Мана энди менинг ёнимда эртаю кеч қоровулим бўлади. Бегона кампирнинг полини ювиб, қириб-қиртишлашимга тўғри келади, албатта, лекин очигини айтсам, кучимни ҳам, ўзимни ҳам аямайман, ишқилиб шаънимга доғ тушмаса, қулоғимни тинч қў-

йишса бўлгани. Бевалик қийин экан, ойижон, худога шукурки, сиз буни билмайсиз. Болаларингиз бири кетидан иккинчиси етилиб турибди, ўз ташвишингиз ўзингизга етиб ортади, тул қолган жувон учун Пештда таълим олган бунақанги қоровул қанчалик зарур эканини ўйлаб ўтиришга вақтингиз бормиди. Фақат битта нарсага бошим қотиб турибди, унинг идиш-товоғини ким ювади; ҳа майли, бошқа юмушларини қилиб берганимдан кейин, товоғини ҳам ювиб берсам осмон узилиб ерга тушмас...

Жофи бир текисда, лекин турмуш икир-чикирлари борасида сийқаси чиққан гапларни мингиллашдан нарига ўтмайдиган миянги кампирларга ўхшаб сал димоғи билан сўзларди. Онаси эса кўзлари пир-пир учиб, қизига қараб анграйиб қолганди. Одатда у билан айтишиб қолган пайтларда Жофи қизишиб кетар, аччиқ-тизиқ гапларни қалаштириб ташларди, аммо она бу босиқ сўзлар остидаги жон олғувчи, алангаланиб турган пинҳоний нафратни мутлақо пайқаёлмади. Наздида, гўё Жофи эмас, бошқа бир бегона жувон гапираётибди-ю, у шўрли кампир эса бу аёлни аҳдидан асло қайтара олмайдигандек эди. Кампир бечора фақат ух тортар ва: «Бу ишларни сенга нима кераги бор, Жофика, қоровулни бошингга урасанми, кунинг ижарачига қараб қолган бўлмаса, иннайкейин биз ҳам қараб турмасмиз, қўлимиздан келганича ёрдам берармиз», деб зорланарди, холос. Шу топда у бу ерга нима мақсадда келганини мутлақо унутиб қўйгандек эди, нуқул тутила-тутила: «Ихтиёринг, қизим, биз қўлингни ушламаймиз», дея минғирларди. Жофика ҳаммаси учун уни айблаётганини, бу ишларни унинг жатига қилаётганини кампир уйига қайтаётгандагина фаҳмлади, ўша куни қизини анави сержант билан маломат қилмаганида Жофи кеккайган Кизелани икки дунёда уйига йўлатмасди-я. «Қизингизга бир оғиз гапириб бўлмайди,— шикоят қилди эрига пиқиллаб.— Бор гапни гапириб бердим, Эржининг ҳали қизлик маҳалидаёқ қанақа эканини ҳам айтдим, шўрлик Жофини мияси бутунлай айниб қолганга ўхшайди».

Онаси келиб-кетгач Жофига қайтадан жон битгандай бўлди. Уйини ижарага бераётганидан ота-онасининг номус қилаётганларини билгач, энди назарида ижарачи кампир унчалик ёмон кўринмай қолди, янги ҳамхонамга тоқат қилсам бўларкан, деган хаёлга бор-

ди. Баттар бўлишсин, уйига ўшаларнинг касофати билан одам қўймаптимми, ахир, борди-ю, пештлик хоним қанчалик бадбин, қанчалик нохуш бўлиб чиқса, уларнинг шаъниларига шунчалик иснод бу.

Шуларни ўйларкан, Жофи Кизеланинг кўчиб келишини шунчалар жангари руҳда, яна тагин, ҳар қандай хизматига енг шимариб, интиқлик билан кута бошлади. Шишиб, қабариб чиққан пол тахталарини дурадгорга тузаттирди, унниқиб кетган дераза ромларини янгитдан мойлади, шкаф билан каравотни чордоққа чиқариб қўйди. Кизела эса ўшандан бери қорасини кўрсатмасди. У Пештда такси шофёри бўлмиш ўғлига бирон муносиб уй топиб, жойлаштириб, кейин келаркан. Жофи буни кампирнинг илтимоси билан унинг ўғли ёзиб юборган хатни ўқиб билди. Бир ҳафта орасида жиҳозлари, шундан кейин унинг ўзи ҳам етиб келармиш. Бу бир ҳафта мутакаббур қоматию энли тўр ёқасигина ёдида қолган ўша ижарачисини ўз тасаввурида афсонавий фаришталарга айлантириши учун Жофига бемалол етиб ортгулик муддат эди. У Кизелани (қаноти соясида туриб бутун оламга мағрур боқиш учунгина бор висотини оёқлари остига ташлашга арзийдиган бешафқат маъсуда билиб) интизорлик билан кута бошлади. Наздида Кизела ўзининг қоқ суяк панжалари билан Жофининг серташвиш бевалиги ёқасига чанг солиб, уни абадул-абад ғийбату бўҳтонлардан асрайдиган, ғам-ташвишларига чек қўядиган саховатли фариштадай туюлар, шу боисдан кампирнинг тезроқ келишини, тезроқ ўз қаноти остига олиб, барча дарду аламлардан халос этишини телбаларча тоқатсизлик билан кутарди.

Ниҳоят Кизела кўчиб келганда, саховатли, ҳар насага балоғардон хаёлий Кизела чиннидай қилиб тозаланган мўъжазгина хонага аллақачон кўниқиб қолганди. Хона деворидаги ярқираган оппоқ доғ чордоққа чиқариб қўйилган шкафдан далолат бериб турарди. Яқингинада рандаланган, ярқиратиб ювилган полга ташлаб қўйилган газета парчалари дераза томонга ўтиб турилганидан дарак берарди — энди Жофи деразани фақат кечки пайт, шунда ҳам уйларига қайтаётган деҳқон аравалари остидан кўтарилган чанг ичкари кирмасин деб беркитадиган бўлганди. Жофи овқат пишираётиб ёки идиш-товоқ юваётиб, бўм-бўш хона эшигига, гўё ичкарига манфур маъбуда жойлашиб ол-

гандек, дам-бадам кўз қирини ташлаб қўяр, мабодо Шани курсичасини эшик тагига суриб ўтирадиган бўлса: «Намунча тарақлатмасанг, вой худойим-эй, ҳеч нарсани эшиттирмайди-я!» — деб жаҳл билан боласини койиб қоларди. Эшикни у астагина очар, идиш-товоқни иложи бориचा секинроқ тарақлатишга тиришар, яна нималар қилиши лозимлигини билмай боши қотарди. Ҳали бу ерга кўчиб келмаган ўша кампир олдида ўзини бунчалик ерга ураётганидан қандайдир бир изтиробли мамнуният ҳиссини туярди-ю, аммо кампир кўнглига солган биргина ғашликнинг ўзи Жофининг қўл-оёғини тушовлаб қўйгандай, қолган-қутган яшаш иштиёқини, ўғилчасининг шод қийқириқларини бўғиб, ҳатто ошхонадаги соатнинг оғир кафғиригача кишан солиб қўйганга ўхшарди.

Тасаввури кўзгусида жонланган ана шу бағри тош Кизелага кўникиб қолган Жофининг ҳақиқий Кизеланинг одамшаванда ширинсуханлигини кўриб ҳатто жаҳли чиқди денг. Полнинг янгитдан рандалангани, деразанинг бошқатдан мойлангани, овқатдан сўнгги сокинлик мактаб хизматчисининг бевасига жуда-жуда ёқиб тушди, бироқ Жофининг мижжа қоқмай хизмати-га тайёр туриши остидаги пинҳоний ётсираш бошини қотириб қўйди.

— Сутни кимдан оласиз, хоним? — деб сўради Жофи. — Порданларданми? Унда ойимларнинг оқсочлари йўл-йўлакай ола келади.

— Бу ярамас кечаси шўхлик қилди. Сизни уйғотиб юбормадим ишқилиб, хоним? Роса таъзирини бердим — агар яна тўполон қилсанг жонингни суғуриб оламан, деб уришдим, — Жофи бот-бот ана шундай илтифот кўрсатган бўларди.

Кизела бўлса, мени деб уни хафа қилманг, болакай! сираям ҳалал бермаяпти, деб ишонтиришга беҳуда уринарди. Жофи ўз зиммасига янгидан-янги ташвиш-надоматларни орттириб олар ва гўё ўз гўрига ўзи гишт қаларди:

— Эрталаб нон пиширдим. Тўғри, оёқ учида, шарпа чиқармай юришга тиришдим, лекин, ҳар қалай, сизни безовта қилмадимми яна? Энди кечқурунлари пишира қоламан.

Унинг бунчалик ҳаддан зиёд мулозаматию жонкуярлиги Кизелани бағоят хижолатга солиб, ўсал қиларди. Аслини олганда у дилкаш, элакишиб кетадиган

аёл бўлиб, директор ошхонаси теварагида ўралашиб юриб тўплаган бисотидаги жамики асали-ширасини бажону дил Жофи қаршисида тўкиб-солишга тайёр эди. Боз устига, Жофининг юрак дардига ҳамдард, кўнгил изтиробига малҳам бўлиши аниқ эди. Эндигина қарор топа бошлаган мулоқот, яқинлашув жабҳасида ҳамхонасидан ўзининг ҳам маънавий, ҳам ижтимоий жиҳатдан устун эканини намойиш этиши учун унга имкон берилса кифоя эди. У вақти-вақти билан мактабдош дугонаси — механик Лакнинг хотини ёки холаваччаси — почмейстернинг хотинини кўриб келгани отланиб қоларди. Холаваччаси ҳар гал Пештга борганида меҳмонхонага эмас, уларникига тушарди, шу сабабли у билан уруғ-аймоқчилик қилишга мажбур эди. Кизела, энг яқин дугонам директорнинг хотини ҳақидаги ҳикояларим, шунингдек, ерлик зиёлилар билан алоқам Жофига таъсир этади, унинг қаршисида қадр-қимматим ортади, ишқилиб, худо кўрсатмасин-у, мени камситмайдиган бўлади, деган хаёлда эди. Бироқ, худди ана шу ихтиёрий, зоҳидона итоаткорлик Кизелани боши берк кўчага киритиб қўйди. Ёш бева Кизелага қаддан ортиқ даражада илтифот кўрсатар, сиполик билан мулоийм муомала қиларди, бунчалик очик-ойдин иззат кўрсатиши кампирга қанчалик хуш ёқмасин, ҳар қалай у ёш жувоннинг юрак сирларини очишини, очилиб-сочилиб дардлашишини маъқул кўрарди.

Аммо Жофи бошида муомалани қандай бошлаган бўлса, ўша сертакаллуфлигидан заррача чекинмас: «Қўйинг, уринманг, мен ўзим ювиб қўяман», қабилидаги гапларини қўймасди. Кизела бўлса Кураторларникига бориб: «Жофикангиз фариштанинг ўзгинаси экан. Ростини айтсам, баъзи хонимлар камсуқумликни ундан ўргансалар бўларкан, шундай камтар, шундай ҳокисорки, нимасини айтасиз!» — дея оғиз тўлатиб мақтар, бироқ ҳар қанча уринмасин, барча ҳаракати зое кетар, бу меҳр тўла мақтовлар гўё Жофиканинг қўлогига етиб келмаётгандай, жувон муомаласини тирноқча ҳам ўзгартирмасди. Кизела ўз ҳаётий лавҳаларини ҳикоя қилиб, Жофикани маҳлиё этиб, сеҳрлаб қўйиш ниятида эди, бу эса жувонда кампирга нисбатан самимийлик, яқинлик ҳиссини уйғотиб, ҳақиқатан ҳам иззат-икромга лойиқ хоним экан, деган фикр туғдириш ниятида эди, бироқ бу лавҳалардан талайи кампирнинг ичида қолиб кетди. Шунга қарамай, бу орада Ки-

зела камсуқум ҳамда боодоблиги учун ёш бевани яхши кўриб қолди. Шу боисдан ҳам у жувоннинг руҳини кўтариб, қалбига ҳаётӣй илиқлик бахш этишга аҳд қилди. Нега десангиз, бу шўрликка эрининг бевақт ўлими қаттиқ таъсир қилиб, ғам букиб қўйибди-да, ахир!

Аввалига Кизела унинг ўглини ўзига элакиштиришга уриниб кўрди. «Вой-бўй, жамжи суворий, курсига миниб олиб, қаёққа от қўйиб кетяпсан?» — деб сўрарди. Ёки, Шанининг бошига ёстиқни қўйиб олиб, дафн маросимида қабристонга гулчамбар кўтариб борганларга тақлид қилаётгани хаёлига ҳам келмай, томон тараша тушгандай, дабдурустан: «Ҳа, бобонга тушлик олиб кетяпсанми? Бошига сават қўйиб юрадиган қиз бола эмассан-ку!» — деб қоларди. Кампир Шани билан тил топишиб олишга ҳаракат қилар, лекин бола унга чурқ этиб жавоб бермас, нақ пешанасига тўғрилаб турилган милтиқ оғзини кўриб қилт этмай қотиб қолган қуёндай, серрайиб тураверар, қоп-қора кўзларида эса ваҳима учқунлари чақнаб кетарди, холос. Қочиб қолишга журъат етолмас, жавоб бериш эса хаёлига ҳам келмасди. Онасининг ҳадеганда шапатилай-вериши; «овозингни ўчир, секин!» — деб жеркишлари таъсирида у ижарачи хонимга нисбатан мутлақо лоқайд, бепарво қарайдиган бўлиб қолганди, шу боисдан шаҳарлик хоним боладан умид қилмаса ҳам бўларди. Буни англаган кампирнинг бир иложини қилиб, Жофининг кўнглини овлашдан ўзга чораси қолмади.

Одатда Кизела Жофи овқат пишираётганида ёки шарақ-шуруқлатиб идиш-товоқ юбаётганида, пайт пойлаб, бирон ваз-бахона билан хонасидан зипиллаб чиқарди-да, у ёқ-бу ёқдан валақлаб, эҳтиёткорлик билан жувоннинг қитиқ патини, дил қулфига тушадиган калитни топишга тиришарди.

— Жофика, идиш-товоқни ювиб бўлганингиздан кейин қўлларингизга бирон нима суртасизми? Мен, рўзгор юмушлари билан шуғулланиб юрган кезларимда глицерин ишлатардим. Тўғри, кейинроқ, раҳматли-эрим, идиш-товоқ ювишимни ман қилиб, мактабларида овқат сотадиган қизни ёллади, ўша қиз рўзгордаги ҳамма икир-чикир ишларни қўлимдан олганди. Глицерин суртишни бўлса директорнинг хотини маслаҳат берганди. Уруш пайтида идиш-товоқларни ўзи ювишига тўғри келган эди-да. Жаноб директор — у вақтларда оддий муаллим эди — Сибирнинг аллақаерида авахтадайди,

рафиқалари эса қизалоқлари билан уйда ёлғиз қолгандилар. Буни қарангки, эрининг ҳамкасабалари озиқ-овқат таъминотидан маҳрум қилиб қўйишган, ҳатто у кишига тегишли лозим бўлган улушни ҳам бермай қўйишганди. Кейинчалик қилмишларига яраша жасоаларини тортишди, хоним ҳаммаларини мактабдан мосиво қилиб ҳайдаттирдилар, ҳа, ҳаммалари ҳар томонга тариқдай сочилиб кетишди. Марҳум эримни бўлса, аксинча, яхши кўриб қолдилар, нега десангиз, у кези келиб қолди дегунча лип этиб уйларига кириб: «Ботинкага тагчарм олиб келишди, беҳабар қолманг яна!» — деб огоҳлантириб қўярди-да, ахир. Собиқ директор бўлса, бу аёл қаёқдан ҳамма нарсанинг исини била қолди-я, деб ҳатто жаҳли чиқарди-ю, лекин эримга ҳеч нима деёлмасди. Янги директор даврида бўлса ҳеч ким менинг эримчалик иззат-икром кўрмади. Бошқа хизматчиларнинг унга етишига йўл бўлсин денг, ҳамма уни иззат қиларди, ўзиям жойи доимо идорада эди-да. Бирорта ҳужжатни ёзиш лозим бўлиб қолса, директор ҳеч кимни чақиртириб ўтирмасди: Кизела амаки ёзади, деб қўя қоларди. Иннайкейин, уни вице-директор деб аташарди. Борди-ю, Кизела амаки бирор талабани, бу бизнинг даргоҳимизга муносиб эмас, деса, бас эди, ҳатто муаллимлар ҳам бир оғиз эътироз билдиrolмасдилар. Ахир у ҳамма талабаларни номма-ном биларди-да, ҳаммаси эсида турганига мен ўзим ҳам ҳайрон бўлардим десангиз...

Бироқ Жофининг марҳум Кизеланинг шаънига мулойимгина қилиб: «Демак, уни яхши кўришарканда!» — дейишдан нарига ўтмаётганини кўргач, у Жофига яқинроқ бўлган қишлоқ мавзуига кўчарди.

— Ишонсангиз, Пештга бориб қолганимдан ҳанузгача ич-ичимдан қувониб юраман! Ҳали муштдаккина қизчалигимдаёқ қишлоқни ўлгидай ёмон кўриб қолгандим! «Вица ўйнаши билан анави ёққа кетди», «Йожининг сигири болалабди», — гаплари шундан нарига ўтмайди. Бу ерда могор босиб ётгандан кўра Пештда муҳтожликда яшаганим афзалроқ, деб ўйладим. Менимча, сизнинг ҳам бу ерда турмаганингиз маъқул. Тўғри, сизнинг эрингиз бу ерлик бошқа деҳқонларга ўхшаган қўпол, тўпори эмасди. Шўрпешана Шандор ҳамон ёдимда, ёш болалигида ҳам, бошқа болалар беркинмачоқ ўйнашдан нарига ўтмасдилар-у, у бўлса «флобер» милтигини ер-кўкка ишонмас, сира қўлидан қўймасди.

Дехқон қисматига кўникиш унинг вужудида йўқ эди, дидига ўтиришмасди бу. Эшитишимча, у ҳатто ҳарбийда қолмоқчи ҳам бўлган экан. Ким билади дейсиз, балким шундай қилганида бу кўргиликлар бўлмасмиди?

Аммо Жофи бундай пайтларда ҳам қисқагина жавоб бериб қўя қоларди:

— Ҳа, шўрлик Шандор жон-жон деб ўқиб-ўрганган бўларди, у ҳамиша аслзодаларга таассуф қиларди, анави «Қумурсқахона»да озмунча шикаст едимиз, шундаям бари бир қўймади ўша ишини.

Аммо Кизела зиғирдеккина садақага қаноат қилиб, кўниб кетаверадиғанлар тоифасидан эмасди. Игнани кўзидеккина раҳна пайқаса бас, ўша замонқ уни кенгайтиришга киришадиганлардан эди.

— Ҳа-я, шундоқ эрни кўргандан кейин, бирорта тўпори бевага тегишга шошилмаётганингизга ажабланмасам ҳам бўлади.

— Менга беваниям, бўйдоқниям кераги йўқ,— бир оз қизишиб жавоб берди Жофи, бу билан у истаса бемалол бўйдоқ йигитга тегиб олиш қўлидан келишига шама қилаётганди.— Шандордай эрдан кейин бошқа одам билан бир ёстиққа бош қўйиш кўнглингга сиғмай қоларкан.

— Ҳозирги ёшларни бир кўринг-а... Сизнинг ўрнингизда бўлсам, мен ҳам бу ҳеч нарсага яроқсиз такасалтанглардан кўра эримнинг суратини аълороқ кўрардим. Ҳақ гап ҳақлиғича қолади ҳамиша....

— Ўзингиз биласиз, дунёда шунақа одамлар ҳам борки, худо билади, нималарни тўқиб-бичишмайди улар.— Жофининг дилида кўпдан бери тўпланиб келатган алам беихтиёр оғзидан чиқиб кетди, шунда у ҳафсала билан тозалаётгани қурум босган кастрюлка тубидан кўзини узиб, ижарачисига биринчи марта жилмайиб қаради. Бу жилмайиши фақат: сен нимани билардинг?— деган саволнигина англатиб қолмай, айни чоғда бу табассумда одамлар — тўнгизнинг ўзгинаси, уларни ўйлашни ҳам хоҳламайман!— деган нафрат ҳам акс этиб турарди.

Кизела ўзи интиқ бўлиб кутаётган улугвор дақиқалар келганини фаҳмлади; у синглим Панни Порданни сотсаммикин, дея бир он иккиланиб турди-да, кейин таваккал қилди.

— Анави жандармчи ҳақидаги гапларми? Мен

Паннига айтадиган гапимни аллақачон айтиб бўлдим: шундоқ жувон ўша пандивоқига қиё ҳам боқмас, дедим. Уйингизга ижарага одам қўяётганингизни эшитиб бутун қишлоқ ҳайратда қолди, сизни тезроқ ўйнаш орттириш пайида, деб юришган экан-да ҳаммалари. Лекин, гапимга ишонаверинг, ҳаммаларининг қўлларидан бир-бировларининг кийими чокидан бурга ахтаришдан бошқа иш келмаганидек, бир-бировларини чалпишдан нарига ўтолмаганларидан шунақанги гапларни бичиб-тўқиб ётишади. Китоб ўқиш эса буларнинг етти ухлаганда бир тушларига ҳам кирмайди, шуни-чун, бекор ётганларидан миялари чирий бошлаган; қўланса чиринди ҳидини сезишади-ю, лекин бу бошқа одамдан келяпти, деб ўйлашади... Қошкийди ҳаммаларингни юракларинг Жофиканинг қалбига ўхшаган покиза бўлса-я, дейман.

Шу куни бу ҳақда ортиқ оғиз очишмади, лекин эртасига, ижарачи остонада типпа-тик туриб қаҳва ичаётганида Жофиканинг ўзи гап бошлаб қолди:

— Бу фисқи-фасодлар сизнинг қулоғингизгача ҳам етиб келибди-да, хоним? Шу гапларни эшитиб туриб, қайси юрак билан бу ерга кўчиб келганингизга ҳайронман. Бу уйга эркаклар бири кетидан иккинчиси танда қўйишини эшитиб чўчимадингизми? Мен тўғримда шундай ғийбат тарқатган ким эканини биласайдим-а бир! Тўғри, ўша хачирни деб кимнингдир ичини рашк мушукдай таталаётган кўринади, мен бўлсам бошимга ураманми ўша сўтакни?! Синглим Маришкага ҳайронман: ҳали ёш бола бўлсанг, ўша гўрсўхтанинг нимаси ёқа қолди сенга, дедим унга. Ҳали гўр қизалоқда, ниманинг фарқига борарди дейсиз. Учрашиб қолганида, «яхшимисиз, оппоқ қиз», деса тамом, ўзида йўқ талтайиб кетади деяверинг. Устидаги мундири ёқиб қолган, ичига эса похол тиқиб қўйилган бўлса ҳам бари бир унга... Бу гапларни менга тақашганига сира ақлим бовар қилмайди. Мени кўрганда тили калимага келмай, қимир этгани ботинолмай қолади-ю, топган гапларини қаранг-а! Бошқаларнинг-ку, ўзингиздан қолар гап йўқ, омадларини синаб кўришга уринишлари тайин: бирор-та бева йўқки, бу маломатдан қочиб қутулган бўлса, менга ҳам кўз тикканлар йўгамас. Лекин, келиб-келиб ўша от тумшукни менга тенг кўришса-я! Еруғ жаҳонда эркак зотига қирон келганидаям қайрилиб қарамасман ўшанга...

Гарчи суҳбатлари яна шу мавзуга кўчгунича орадан бир неча кун ўтиб кетган бўлса-да, унинг юзага қалқиб чиқишини кутиб ўтказилган бу диққинафас кунлар мобайнида Кизела ўзини бир қадар хотиржам ҳис этди. Эндиликда икковлари ҳам тилёғламалик ва хушомад билан бир-бировларининг қўйнига қўл солишга уринмас, ораларида қандайдир сирдошлик муносабатлари нинг ургандай эдики, бу нарса Жофикани дам-бадам ижарачисига: «Сут солинадиган кастрюлькада олдин шақиллатиб сув қайнатиб олганим тузукдир-а?», «Димланганда гознинг ёғи эриб кетмасмикин?» — қабилида мурожаат этишга ундарди. Жофика ўз қалбига кийгазиб қўйган зирҳ-совут эндиликда бундай саволлар таъсиридан дириллаб, акс-садо бермай қўйганди. Хушфешллик пардаси остида гўё қисмат унинг жисмига қоровул қилиб тайинлаган бу манфур кампирга кўнглида борини тўкиб-солишдек аламли истак тобора қайнаб-кўпчиб борарди; ҳа, дилида борини тўкиб бу пойлоқчини кўмиб ташласа ёхуд қалбидаги нафрати оташи-ла куйдириб кукун қилиб юборса. Кизела ундаги бу ўзгаришни пайқаганди. Аслида ўзи тезроқ билиш иштиёқида ёнган мавзудан гап очишга Жофини шоширмай одоб сақласа-да, ҳар ҳолда ёш жувон турган соҳилга ўтиб олиш учун кўприк ташлашга салгина шаъманинг ўзи кифоя эди. Эндиликда кампир бу ёш жувонга фақат унинг ишончини қозонибгина яқинлашишнинг пайига тушган эди.

— Дорихонага кирадиган ишим йўғийди, уйда совуним ҳозирча етарли эди,— деди бир куни Жофи.— Мундоқ қарасам, анави от тумшуқ рўпарамдан келяпти денг, қорасини кўрмай қўя қолай деб ўша ёққа кириб кетдим...

Яна бир гал Жофи Кизелани чақириб:

— Тезроқ бу ёққа келинг, дераза олдида қаранг, анави сержантнинг оёғини сургаб босишини кўринг... ўзиям нақ худо берган куни этигини тузаттирса керагов,— деди.

Сержантни мазаҳ қилишдан ҳузурланарди у. Йигитнинг этини — этга, суягини — суякка ажратиб, тоза мужир, аччиқ-тизиқ сўзлар билан булғалаб ташларди. Сигаретни ҳам нақ графлардай тишлаб юрармиш. Ўзиям ўлардай бефарссат, ўтакетган димоғдормиш; ўзи, яъни Жофи, у билан бор-йўғи бир-икки мартагина гаплашибди-ю, ўша ондаёқ Марига қанақа одам эканли-

гини тушунтириб берибди. Мўлтайган кўзларига бир боқилса ҳаммаси ойдин бўлармиш-қўярмиш. Ҳа, унинг кўзлари, кейин айниқса мўйлови жинига ўтиришмасмиш: шуям мўйлов бўптими — худди кирпининг тиканига ўхшайди, қаттиқлигини айтмайсизми, йиртқич ҳайвоннинг ёлидан баттар. Ўзиям гирт батрак. Ана шунақанги одам унга ёқарканми?! Қўллари-чи, қўллари! Жофиканинг бунақанги бесўнақай панжани кўрарга кўзи йўқ, эрини қўллари ўзиникидан ҳам бежирим бўлгани учун яхши кўрар экан-да, ахир.

Бечора сержант не кўйларга тушмади: чўлоққа ҳам, букрига ҳам, ияги шишганга ҳам, кўзлари сўлжайганга ҳам чиқди десангиз. Ҳўв ўшанда ғовга тирсагини тираб турган дақиқалари учун ундан ана шундай даҳшатли интиқом оларкан, Жофиканинг музлаёзган қалбига сал илиқлик югургандек бўларди. Шаънига доғ тушишига сабабчи бўлган бу ночору нотавонни ҳақорат тиғи билан шунчалар тилка-пора қилиб ташлаган эдики, эндиликда унга ўзи ҳам ачинадиган бўлди. Гоҳо кўнгли ёришиб турадиган дамлар ҳам бўлиб қолар, ана шундай дамларда у, худди қизлик чоғларида бирор қомати беўхшовроқ йигитча устидан кулганидек, шўрлик сержантни ўхшатиб эрмак қилиб гапирарди. Фақат ачинишгагина лойиқ бўлиб қолган сержант аста-секин Жофига қарши уюштирилган фитна-фасод ботқоғига ботиб, йўқ бўлиб кетди.

Ҳеч қанча вақт ўтмай Кизела «қари ўргимчак»нинг ақл бовар қилмайдиган, иблисона макру найранглари бобидаги маълумоту ахборотлар «хазинаси»га кириб қолди. «Қари ўргимчак» — ландовур ўғлини рад этгани важдан келинидан ўч олаётган қайнараси эди. Ўз вақтида қайнараси ҳар эҳтимолга қарши отган синов тошлари эндиликда ёришиб, тиниқ-ойдин, ғоятда можароли манзаралар касб этмоқда эди: маълум бўлишича, ўша пайтларда кампир Йожини Жофи ортидан қазноққа кириштиб юбориш билангина кифояланмай, ҳатто бир сафар устиларидан эшикни қулфлаб ҳам қўйган экан; бахтидан бўлиб, Жофи ўзини йўқотиб қўймаган ва ўша заҳотиёқ Йожига айтадиганини шартта-шартта айтиб, онасини ҳам рисоладагидай қилиб қаргаб берган экан. Кейин эшикни муштлаб, ҳаммасини отамга чақаман, у астар-авраларингни ағдариб ташлайди ҳали, деб дод солган экан.

Жофи қайнанасининг уни ўғлига мойил қилишга қанчалар уринганини, ҳатто қишлоқ чеккасида турадиган, ҳаммага отнинг қашқасидай маълум фоҳишанинг айтганларини гапириб берганини антиқа бир тарзда, куйиб-ёниб тасвирлай кетди. Ўша фоҳиша: қанча-қанча эркак билан бўлдим-у, лекин Йोजи Ковачга бутун борлиғимни жон-жон деб ҳады этардим, деганмиш. Ана шунақа гаплар, ўзининг ўша ношуд-ўғлига нима билан оғдирмоқчи бўлганини қаранг-а! Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди деганларидай, ҳар қандай ҳангоманинг тагида заррача бўлса-да, ҳақиқат ётади, бироқ у сокин воқелик уммонидан бадхоҳлик томчиларини чилпиб оларкан, шу бир томчигина бадхоҳлик ҳам кишини даҳшатга солиши, таҳқирлаши аён гап эди. Кизелага келсак-чи, у ҳаётда бадхоҳликнинг чинакам қиймати қанчалигидан беҳабар, тасаввур боғида ниш уриб, кучга кирган бундай бадхоҳликка кўпам ишонавермасди. У «қари ўргимчак»нинг худди бошқа бандаи ожизалар, шу қаторида ўзининг синлиси сингари ичи қора ҳамда ҳасадгўй қари ўргимчак эканлига эътироз билдирмасди-ю, лекин уларнинг тасаввур кўзгусида тикланган нуқсонларини оддий ҳаётий пасткашлик қолипига туширишни истарди. Аммо унинг ҳар бир танбеҳу мулоҳазасидан Жофи беш баттар қизишиб, янгидан-янги бўҳтону ғийбатларни устма-уст қалаштириб ташларди.

— Эҳ, жонгинам-эй, жуда сиз айтганчалик ёмон кўришмайди сизни, шунчаки соат тўрт бўлар-бўлмас қоронғи тушиб қолади, қиладиган ишлари йўқ, шундан кейин тилларига зўр беришади, вассалом!— унга насиҳат берган бўлади Кизела.

Жофи эса баттар қизишади:

— Бўлмаса у кечқурунга гап топиб қўйсин деб деразамнинг таккинасига айғоқчисини юборар экан-да?! Баъзи бировларнинг куппа-кундузи ибодатхона билан дорихона ўртасида сайр қилиб юришдан бўлак ишлари қолмабди-да! Айт десангиз, стигаचा айтиб бераман-а!

Кизела унинг Кати Порданга шаъма қилаётганини оғзидан чиқмасиданоқ пайқаганди, негаки, кеча кечқурун Жофи унга: «Хоҳ жаҳлингиз чиқсин, хоҳ чиқмасин, бари бир юрагимдагини айтаман, бу Катидан келган иш, менга олисдан кўзи тушгани ҳамоноқ бекорга сурилиб кеталими бўлмаса!»— деганли.

Кизела воқеликни бежаб кўрсатиш борасида Жофи билан келиша олмаслигини англагач, ҳар қалай, ўз устунлигини ҳис этиб, бундан бир қадар тасалли топарди. Жофининг ёзгиришларига қулоқ соларкан, у ўзини икки карра шаҳарлик хоним ҳис этарди. Бу қишлоқиларнинг жамикиси шунақа, деб ўйларди у, бир-бировларининг грибонларидан олишга тайёр, ҳасаду ичи қораликдан бошқа нарсани билишмайди. Кизела Жофига асаби ниҳоятда бузилганини шаъма қилиб, бром ич, деб насиҳат беришга ва шу тариқа ғолиб келишга уриниб кўрди. Гўё эрининг вафотидан кейин у сал бўлмаса эс-ҳушидан айрилиб қолаёзганида пештлик доктор шу дорини ёзиб берганмиш. Менга қолса шу бугуноқ ажал жонимга чанг сола қолсин-у, лекин, бари бир ичмайман, деб бромни рад этди жувон. Жофи нуқул мулозамат қилиб, тилёғламаликни қўймаётган, аслида эса унинг тўғрисида нималарни ўйлаётганини турқи шундоққина айтиб турган бу иккиюзламачи кампирдан ҳамон жирканарди. Бироқ у ижарачиси кўзига қанчалик ёмон кўрина борса (гарчи кўнглининг қаеридадир ноҳақлигини ўзи сезиб турса-да), бировларга шунчалик кўпроқ таъна тошини отарди. Илло бундай суҳбатлардан сўнг унинг қанчалик енгил тортишини эси асти қўяверасиз!

Ёз келиб, жазирама қуёш нурлари айвон олдидаги йўлкага ётқизилган тошни шундай қиздира бошладики, сувдон теварагида уймалашаётган ўрдақларни хивич билан тирқиратишдан завқлироқ иши йўқ Шанивой деганича бозиллаб турган қайноқ тошдан майса устига сакрарди. Акасларнинг оппоқ гуллари сўлиб, чанг қоплаган барглари бужмайиб қолди, кечки пайт қайтаётган аравалар эса, худди ўқ узганча, тутун таратиб, мағлуб бўлган қишлоққа кириб келаётган замбаракларга ўхшаб кетарди.

Кизела кундузи тўйиб ухлаб оларди-да, кечга томон уйдан чиқиб, Жофи ҳақида гапириб бериш учун почмейстер хотини ҳузурига жўнарди. Ўз ҳикояларида у Жофининг албатта оддий қишлоқи жувон бўлиб қолишига ҳаракат қиларди. «Уйида турганим анави қишлоқи» ёки «бу қишлоқиларнинг одатида...» — «қанча қишлоқлик хонадонни кўрган бўлсам, ҳаммаси шунақа», деб гап орасида қистириб ўтарди Кизела. Кампирнинг гаплари зиёлинамо дугоналарини «оддий қишлоқи жувон»га шундай қизиқтириб қўярдики, бу-

ни кўргач, ҳар сафарги ташрифдан кейин Жофининг кўнглидагини янада кўпроқ билсам деб, синчковлик иштаҳаси карнай бўлиб кетарди. Сира кутилмаганда эридан айрилиб, қайнанаси билан чиқишолмай, тан-ҳо уйга ажралиб чиққан, эркак зоти ҳақида эшитиш-ни ҳам истамайдиган ёшгина бева одамлар кўзига бар-ча ҳузур-ҳаловатдан воз кечиб, тарки дунё қилган бе-қийёс зоҳида бўлиб кўринар, ҳаёт денгизида қулочкаш-лаб сузиб юрганлар эса уни ҳушёрлик билан кузатар-дилар. Кизела эса бу нодира жувонга шундай яқиндан кўз-қулоқ бўла оладиган яккаю ягона кимса эди.

Кизела уйга қайтадиган пайтда Жофи ўз хонасига қамалиб оларди. Қош қорая бошлаши билан атрофида жимгина ўралашиб, пишиллаганча пилдираб юрган ўғилчаси эсига тушиб, уни суйиб-эркалатгиси келиб қоларди. Ўғилчасиям жуда ғалати-да, соатлаб ўз юмушлари билан овора бўлиб кетади; кейин дабду-рустдан хивич ўйнатганча ўрдакларга ташланади, ё стол устига чиқиб олади, ё соатни олиб, кўзгуга қараб отишига оз қолади... у пишиқ, соғлом ўсаётган бўлса ҳам, баъзан Жофининг назарида негадир сал шабада эсса нимжон қамишдай қилпираб қоладигандай тую-лади. Кундузлари у боласини оёқ остида ўралашма, деб қувигани-қувиган, «Овқатингни есанг-чи!» ё «шиппа-гингни кийсанг-чи!»—деб койигани-койиганди. Ёки бирдан шамол туриб, шамоллаб қолмасин тагин, деб зўрлаб пальтосини кийгазиб қўяди. Оқшомлари эса албатта ёнида бўлади ва унинг жимгина пишиллаб ўти-риши онасига гўё бир таънадай туюлади, шунда кўн-глидан қуйидагилар кечади: «Бу болакай — ёруғ жа-ҳондаги бор бисотинг-ку! Нега унга қарамайсан, битта бахмал камзул тикиб берсам бўлди деб ўйлайсанми, ҳали уни тарбиялаш ҳам керак-ку! Ана, Кизела ҳам уни одамови, ичимдагини топ, деяпти...» Хаёлидан шу гаплар кечаркан, қўққисдан Жофининг миясига, ўғ-лимни ўзим ўқитиб, ўзим ўргатаман, деган фикр келиб қолди бир гал. Шундан кейин Жофи бўталоғига ҳозир жаннатда юрган дадажониси тўгрисида ҳикоя қилиб бериш ёки унга бирон дуони ўргатиш билан машғул бўла бошлади. Бироқ унинг ҳикоялари Шанига қанча-лик таъсир этаётганини, арши аълода юрган отаси ҳа-қида нималарни ўйлаётганини англаб бўлмасди. Дуо ўргатиш бобида ҳам ҳеч иш чиқмади — Шани тижир-

лик қилар, онаси ортидан дуо сўзларини такрорларкан, эснаб кўзлари юмилиб кетаверар, баъзан уни оч-наҳор ўрнига ётқизиб қўйишга тўғри келарди.

Бу муваффақиятсизликдан жувоннинг дили вайрон бўлар ва ана шундай дамларда Кизела эшикни тақиллатиб қолса севиниб кетарди. «Ухлаяпсизми?» — деб сўрарди кампир эшикдан бошини суқиб. «Йўғ-э, киринг, кираверинг!» — дерди Жофи. Юраги қон-зардобга тўлиб турган Жофининг кўзига шундай толда кампир авлиё кўриниб кетарди. Эндиликда у кампирни номигагина ёмон кўрарди, аслида эса уйқу ёки овқатга қанчалик зарурат сезса, унга ҳам шунчалик эҳтиёж сезарди. Ташқаридан тушиб турган ёруғда бир-бировларини аранг илгашарди. Жофининг ияги остидаги қора дуррачаси учлари тугилган тугунча тобора катталашиб, Кизеланинг эса боши тепасидаги муштдаккина думалоқ соч турмагидан бўлак нарса кўринмай қолгунча ҳам дераза пардаларини туширмай, чироқни ёқмай ўтиришаверарди: чанг-тўзонли кундан сўнг беҳисоб юлдузлар чарақлаб турган осмон кўзларини қувнатиб, Кизела очиб қўйган форточкадан оқиб кираётган мусаффо ҳаво вужудларига ҳузур бахш этарди. Маст уйқуда пишиллаб ётган гўдак тепасида ўтиришар, Кизела почмейстернинг оилавий ҳаётидан билиб-англаб келган кузатувларини шивирлаб сўзлаб берарди, Жофи эса бу орада ўтган гал унутган, ўз айбномаси занжирига яна бир ҳалқа бўлиб қўшилгувчи у ёки бу лавҳани хотирида тиклаб оларди. «Тунов кун сиз менга, Йожига тега қолсангиз бўларди, дегандингиз, лекин ўзингиз бир ўйлаб кўринг-а...» Шундан сўнг Ковачларнинг ич кийимларини ювиб юрган Жофигагина маълум бўлган далилу тафсилотлар ишга тушарди. «Кўриб турибман, хоним, сиз ҳам ўшаларнинг тарафини оляпсиз: ҳа-я, туққан онамни мени тушунмагандан кейин, бегоналардан нимани ҳам кутардим! Ишонасизми, хоним, ўз онам мандан куракда турмайдиган нарсани сўраб ўтирибдилар-а...»

Аввалига Жофи ўз оиласини аяб юрди, вужудига сингган қон-қардошлик туйғуси уни тийиб турди. Гоҳо-гоҳо: «Ҳатто туғишганларим ҳам менинг ёнимни олишолмайди, рўзгоримга, еримга-ку қарашиб туришибди-я, лекин менинг ғамимни ейишга вақтлари йўқ», деб қўярди. Кейинчалик, ҳамма ва барчани фош

этиш, айбситиш иштиёқи батамом устун чиққач, Жофи ота-онасини ҳам аяб ўтирмайдиган бўлди. Олдинига укаси унинг ерини бекордан-бекорга ишлаб бераётганидан нолиётганини, ўзига қолса ерини тенг шерикка ижарага беришга ҳам тайёр эканини айтиб юрди. Аста-секин ошкора зорланишга ўта бошлади: «Бир хил оналар боласи учун ўзини ўтга-сувга уради, жонини беради, менинг ойижоним бўлсалар қаёқдаги туҳмат гапларга ишонишга ҳам тайёрлар. Отам ёмон одам эмас-у, лекин у ҳам ўзим бўлай дейдиганлардан». Сўнг-ра Илушга икки баробар кўпроқ сеп беришганидан шиква-шиқоят қиладиган бўлди. Жофи онасининг сўзини ташлаёлмай, Илушнинг тўйига борганидан айниқса хафа эмиш. У турли баҳона топиб, бормайман, дебди-ю, лекин онаси: «Яхшиямас бу! Одамлар нима дейди?! Мен сенга, бориб эчкига ўхшаб ирғишлаб ўйин туш деяётганим йўқ, бошқа хотин-халажлар билан ўтирарсан, нима қилсаям синглингнинг юзи бор-ку!» — деб ҳолижонига қўймабди. Майли, борсам бора қолай, кейин яна ичи қора-да, келмади, деб ғийбат қилиб юришмасин, деган ўй билан берибди. Яна нотариуснинг уруғларидан бирортаси оч қолмасин деб, Жофи кун бўйи ахта хўроз патини юлибди, кечқурун бўлса ёлғиз ўзи шўппайиб ўтираверибди, ҳаммалари уни, худди ортиқча матоҳдек, ўз ҳолига ташлаб қўйишибди. Куёвнинг холаваччасими, амакиваччасими — тиббиёт талабаси ҳатто ундан: «Нимага бир ўзингиз ўтирибсиз? Ё бу ерда ҳеч кимни танимайсизми?» — деб сўрабди ҳам. Буни қаранг-а, синглисининг тўйида бегона бўлиб ўтирса-я, шунинг учун борганмиди тўйга!

Ростини айтганда, Жофи гаплашаман деса, истаганича суҳбатдош топиларди; девор ёқалаб ўтиришган аёлларнинг у билан кўришиш, чақчақлашишга уринганларини қўяверинг-у, дастлабига атрофида йигитлар ўраллашиб туришди; йигитлар, гапга солсак бўлармикин, деб унга қараб-қараб қўйишарди. Аммо Жофи олдинданоқ, бу тўйда нима ҳам қилардим, у ердагиларнинг кўзи учиб турибдими менга, деган ишонч билан келганди; бунинг устига, меҳмонларнинг қайсар жувонга беҳуда хушомад қилишдан бошқа ишлари йўқмиди денг. Қисқаси, Жофи бутун оқшомни тўйни қандай таърифлаб берсамикин деган ўйда гап танлаш билан ўтказди — негаки, ўша аснода жисми тўйда бўлгани билан кўнгли уйда, Кизела билан нимқоронғи хо-

нада эди (сирасини айтганда эса, онасига ундан шикоят қилишдан асло чарчамаганди ўша куни). Уйига қайтганида айтиб бериш учун ҳар бир гапни, айниқса куёвнинг уругларидан бирортасининг (уни қарашиб юборгани келган қўшни, келиннинг дугоналаридан бўлса керак деб ўйлаб) оғзидан чиқиб кетган иборани ёчи нарироқда ўтирган, Жофини пайқамай, шўхлик қилаётган жуфтнинг ҳазилини жон-жаҳди билан эслаб қўлишни пайдан эди. У бир бурчакда шовқин-суронли, ҳаяжонлантирувчи, тўлқинлантирувчи тўй манзарасини, гўё аллақачон ўтиб кетган томошадай, лоқайд кузатиб ўтирарди. У ердаги сўзлар қулоғига илинар-илинмас, қалбига нашта сингари қадалувчи хотирага айланар, ўз навбатида эса бу хотира худди ўзи сингари хотираларга қоришиб, ўткир тишли алам тиги янглиг воқеликни тилка-пора қилишга тушарди. Тонготарда Жофи қора рўмолига ўралиб олиб уйига қайтаркан, у ушбу тўй кечасини гоҳо-гоҳо ёдга тушиб турадиган, бир замонлар бўлиб ўтган, дилларни изтиробга соладиган машъум воқеалар сингари тасаввури кўзгусида аниқ, айни замонда мутлақо сохта қиёфада сақлаб қолганди. Уйга келгач эса, Кизеланинг сўраб-суриштириши ёрдамида тўйнинг айрим лавҳалари янада ёрқинлашди, янада ҳаяжонлантирувчи тус олди. Онаси, гўё бошқа болалари йўқдек, суюкли қизи атрофида парвонамиш. «Суюнганимданми, куйганимданми, билмадим-у, юрагим торс ёрилиб кетай деди!» — деб қўйди у. Илуш бўлса, худди тўй кўравериб пишиб кетгандай, қиқирлаб кулишдан бўшамас, ҳадеб қадаҳ чўқиштириб, уялмай-нетмай эржони билан ўпишиб ётганмиш. Яна-тагин, бош нотариуснинг куёвтўрага тегизиб қилаётган қўполдан-қўпол ҳазилларидан хандон отиб кулишига ўласизми, деб қўйди Жофи. «Энг содда деҳқон йигит ҳам ўша саводхон одамлардай тутмас ўзини! Олдин ўлардай ичиб олишади-да, кейин навбатма-навбат айвонга чиқиб, ялаб-юлқашишади. Қишлоқликларга жуда ёқади бу, деб ўйлашса керак-да! Уйинга тушганларини бир кўрсангиз эди: куёвнинг укаси — ҳали гимназияда, олтинчи синфда ўқиркан-у, тентак Маришкани шундай мижиғлаб ётибдики! У ойимча бўлсалар талтайиб, оғизларини йиғиштиролмай қолдилар, бойвачча ўпич олса бойвучча бўлиб қоламан, деб ўйлайдилар шекилли. Пали ўйин тушишни билмайди, шуни-чун пештлик меҳмонларга кимлигимни бир кўрсатиб

қўйй деб цимбалга¹ вино қуйиб ётибди. Мени бўлса бир чеккада ўтириб, жимгина уларнинг қийпанглашларини томоша қилишдан бўлак чорам қолмади. Қани кўрайлик-чи, Жофикамиз хаёлан қаерларда кезиб юрганийкин, бир гаплашиб, кўнглини ёзайлик, деган ўй бирорталарининг эсларига ҳам келмади. Тўғри, ҳирго-йига тушган эркаклар дабрасида ўтирган дадам мен томонга бир-икки қараб қўйдилару кейин учиб қолдилар: ҳозир илгариги пайтларидагичалик ичиш йўл бўлсин уларга». Хулласи калом, Жофи у ерда ўз-ўзи билан ёлғиз қолиб, бамисоли тобутга солиб, деворга типпа-тик қилиб суяб қўйилган мурдадек, бу ола-говурни кузатганмиш. Кетаётганида бўлса, Шаникага деб лоақал бир дона печенье бериш хаёлларига ҳам келмаганмиш. Набирам-ку, деб ўйлашмасмиш. «Илуш туғиб беради, ўша эркатойлари бўла қолсин...»

Эндиликда, гоҳо-гоҳо Кизела Жофининг хонасида ярим кечагача қолиб кетадиган бўлди. Кўк бетиде ой узук-юлуқ булутларни олдига солиб қувиб юрадиган, бирровгина савалаб ўтадиган ёмғир дераза остидаги гулпушталарда чаман бўлиб ётган, кундузги жазира-ма офтобда қовжираёзган турк чиннигулларини юйиб-тараб, қайта жон бахш этиб ўтадиган ёз кечалари эди. Баъзида улар фақат остларидаги курсиларининг гичирлашидангина шу ерда эканликларини англаб, қоронғида бир-бирларини мутлақо кўрмай суҳбатлашиб ўтиришар, бутун уй ичидаги жиҳозлар зулмат қўйнига чўмган бундай пайтларда Жофи пичирлаб, қишлоқ хонадонлари сир-асроридан ҳикоя қиларди. Ота-оналарнинг тунги можаролари, оталарнинг саёқ юришлари, оғанилар, эгачи-сингиллар ўртасидаги адовату келишмовчиликлар, эрлар жиловини маҳкам тутиш йўлида ишлатиладиган ҳийла-найранглар — ана шуларнинг жамикиси қуйилиб келиб нақ сел пайтидаги тошқин сувдай, сокин тун оқимиға қўшилиб, таҳликали тус оларди. Зим-зиё тун зулмати ҳамда Жофининг фош этгувчи жўшқин ҳукми баъзан Кизелани ҳам ўз домига тортиб кетарди. Бундай дамларда у ўзлиги ва билимдонлигини унутиб, кампирона нкир-чикир шикоятлари билан Жофи чалаётган созға жўр бўларди. Улар ҳам ўғилларини деб марҳум эри билан тез-тез жиқиллашиб ту-

¹ Чангга ўхшаш музика асбоби.

ришаркан. Эри бола жilовини қаттиқ тутиб тура олмас экан. Агар отаси ўн беш ёшидан ёнига пул солиб қўйиб — ёш бола нарсанинг чўнтагида пул юрган яхшими, ахир! — ўғлини бузмаганида, ҳозир Имре эр-хотин орзу қилганларидай мактабда ўқитувчи бўлармиди. Ёнига пул тушгач, бола қизларга айланишиб қолибди, ўқишни ташлабди. Шофёр бўламан деб олти синфни битирганмиди, ахир!

— Ҳали оиламиз шаънига қайси биримиз доғ туширарканмиз, менми ёки синглимми, бун худо билади. Ўзининг тўйида шунчалик эс-ҳушини йўқотиб хурсандчилик қилишнинг охири бахайр бўлмаса керак-ов, — дерди Жофи қизишиб.

— Шу кунларда бўлса бу саёқвой минг пенгё топиб беринг деб ҳоли-жонимга қўймаяпти, таксопаркка кирмоқчимиз, у ерга бўлса бай пулни бермаса ишга олишмасмиш. Кетма-кет хат ёзиб ётибди... — гапни илиб кетарди Кизела. — Жўнатай десам, оғриб-негиб қолсам ҳолим нима кечади? Операция қилишларига тўғри келиб қолса-чи? Ўлимлигимни ишонарканманми унга?!

Шу тахлят ҳар қайсиси ўз дардини айтиб, баъзида тонготаргача ўтприб қолишарди. Жофи ғазаб билан, ҳаммаси ва ҳамма нарсани лаънатлаб, Кизела эса кампирчасига мингирлаб, бири олиб-бири қўярди. Кундузи Жофи миқ этмай, қовоғини уйиб ўчоқ билан ошхона столи орасида ўралашгани-ўралашганди: кастрюлькалари ойнадай ярақлар, ўчоқбоши поли ҳар кун ювилар, ҳануз ўша-ўша адоватли илтифот билан Кизела хизматини адо этарди. Эрталаблари эса Кизела ожизлик домига тушиб, ўғлини камситишдек кечаги гуноҳини енгиллатишга ҳаракат қиларди; бундай дақиқаларда Имруш техникумни тугатганга, билими эса институтни битирганлар билан баробарга чиқиб қоларди; бу бебошнинг қанчалик онаси кўнглини ола билиши асосли далиллар билан исботланарди. Бироқ орзу қилган минг пенгё дардида ёзган ҳар бир хати кампир қалбнинг хилватхоналарида пинхон ётган аламларни яна титкилаб қўяр ва бедорликда ўтажак тунги дардлашиш чоғида Кизеланинг бу ҳасрати, бами-соли қадимий драмаларда тасвирланган маликанинг йигиси кекса энага марсиясига жўр бўлгандай, шубҳасиз Жофининг дард-ҳасратига қўшилиб ҳамоҳанг янграрди.

Мана, кун-бакун ёзнинг умри тугаб, тунги ҳасратлашишлар ҳам аста-секин камайиб борапти. Жофининг грибонидан олиб турган газаб гўё синглисининг тўйи билан тугагандай бўлди. Турган гап, янги-янги хафагарчиликлар бўлиб турди, албатта: турмушга чиққанидан буён Жофига ақалли жўжани раво кўрмаган отаси Илушга иккита чўчқа боласини берди. Йोजи Ковач эса ўғил кўрди — қайнанасининг оғзи қулоғида, уйдан мосиво бўлган набираси ўрнига янгиси бор эди; илоё Шаникага қилган яхшилиги ўшандан қайтсин... Бунақанги довул бир кун, зўр деганда икки кун давом этар, шундай пайтларда, илиқ август тунларида яна ҳаяжонли дардлашишлар бошланарди: илло, кейин бундай тунлар тағин Жофининг нафаси ичига тушиб, жимгина ўтирадиган, фақат аҳён-аҳёнда остидаги курси ғижирлаб, дуррасининг девордаги кўлагаси пастга сирғалиб тушадиган — афтидан бундай пайтларда бошини қўлига қўйиб мудрарди — осуда оқшомлар билан алмашинарди.

Унинг индамай ўтиришидан Кизела сиқилиб кетарди. Вақти-вақти билан у қаршисидаги чурқ этмай, сукутга кетган кўлага олдиға: «Одамларнинг айтишларича, Илушга ич кийимнинг ўзидан нақ йигирма-ўттизта қилишганмиш-а, ростми? Синглим Панни сира ишонмаяпти. Кураторлар шунчаки керилишяпти дейди», — дея хўрак ташлаб қўярди. Жофи бунга: «Агар истаса ўттизтадан ҳам кўпроқ олиб беришарди», дея жавоб бериши мумкин эди. Бироқ Жофи бошини кўтариб, худди бошқа оламдан келиб қолгандай меровланиб қараб қўярди, холос. Кейинги пайтларда тамоман ўзгариб кетди-да бу Жофи. Ўчоқ билан ошхона столи орасида қатнашдаги илгариги чақмоқдай одим ташлашлари қай гўрга йўқолди! Ҳозир хамир қормоқ ниятида тухум чаққан жойида пўчоғини ушлаганча маҳлиё бўлиб туради-қолади. Гоҳида уйни супуради-да, супуригини ташқарига олиб чиқиб кетади, бир вақт қарасангиз, яна ахлатни кўтарганча қайтиб киради. Боқишлари ҳам ўзгариб қолган; башарангизга тап тортмай тикка, дадил боқмайди, кўзларини олиб қочади, дам шифтга, дам деразага тикилади. Тушда овқатланиб бўлгач, Кизела огиз очиб улгурмасданоқ, шартта идиш-товоқни йигиштиради-ю, хонасига киради-кетади. Кечқурунлари ҳам бот-бот, бошим огрияпти, деб шикоят қиладиган қилиқ чиқарди — «бугун барвақтроқ ётмасам бўлмай-

диганга ўхшайди» — шу баҳона билан тунги суҳбатни ҳам йўққа чиқаради-қўяди. Кизела бир куни почмейстер хотини билан бирпас валақлашиб ўтириб қайтса, она-бола аллақачон ётиб олишибди.

— Худо ўз паноҳида асрасин-у, тобингиз қочиб қолмадими тагин? — сўради Кизела, эл-бурутдан сув қуйгандай жимжит бўлиб қолган хонага мўралаб, чий пардалар барвақт тушириб қўйилганидан хона қоп-қоронғи эди.

— Йўқ, бўталогим, сиз ҳам ётинг деб ҳиқиллай-верди. Кел, ётсам ёта қолай дедим. Кейин, уйқудан яхши нарса бораканми оламда!

Кизеланинг бир ўзи ошхонадаги курсига чўкиб, қўлбола танглай тишлари билан жимгина дудланган чўчқа гўштини чайнашдан ўзга иложи қолмади; бир оёғидаги туфлиси тумшугини иккинчисининг товони-га тираб ечаркан (одати шунақа эди), Кизела сал нарсага шалвиллаб тушадиган ёшларни қойиб, алланарса деб мингиллаб қўйди. Мабодо унинг ҳам мана шундай руҳи тушиб кетганида ҳоли нима кечарди?!

Кизела чандон уринмасин, ёнига йўлаёлмаётган бу ўктам, қатъиятли ёш жувонда қандайдир бир ғалати ўзгариш содир бўлаётганди. У ҳар хил шамалар қилар, гоҳо ачитиб узиб-узиб оларди-ю, аммо Жофи бош оғригини важ қилиб ёки оламда уйқудан яхши нарса бораканми, деб чап бериб қоларди. Шунга қарамай, Кизела ичкарида, ўзи борган сайин совуқроқ қабул қилинаётган анави эшик ортидаги хонада қандайдир ўзгача, у тушунолмайдиган ҳаёт қарор топаётганини сезиб, ҳис этиб турарди. Ора-сира Жофининг Шаника билан гўнгир-гўнгир гаплашаётгани қулогига чалиниб қоларди; бир куни она-бола нима ҳақидадир шивирлашиб гаплашишарди, кейин шивирлаш ҳам тинди, лекин шу пайт Шани курсини йиқитиб юборганди, Жофи жеркиб берди, кўз очиб-юмгунчалик фурсат ўтмаёқ «чўлп» этказиб ўпган товуш эшитилди — Жофи ўғлидан узр сўрайпти. «Боласи олдида намунча еншилтаклик қилмаса! Бу ёқдан уришиб, бу ёқдан ялаб-юлқайди-я!» — гижинди Кизела.

— Ойижонинг нима қиялпти, ухлялпими? — деб сўради у бир гал, секингина хонадан чиққан Шанига. У хийла вақтдан бери ошхонадаги курсида болакайнинг эшикни ичкаридан очмоқчи бўлиб уринаётганини эшитиб ўтирганди. Одатда Шаника Кизела билан гап-

лашмас, нари борса тўхтаб, индамай афтига қараб тураверар ёки ғизиллаганича ўрдаклари олдига чошиб кетарди. Лекин у ҳозир жавоб берди:

— Пичирлаяпти.

— Нима-нима? Ойинг нима қиляпти деб сўраяпман сендан?

— Пичирлаяпти.— Қоп-қора кўзлари жавдираб боқишидан болакайнинг ўзига ҳам бу қизиқ туюлгани кўриниб турарди.

— Қулогингга пичирладими?

— Йўқ. Пичирлаяпти, дедим-ку,— такрорлади Шани, ҳозиргина жилмайиб турган кўзларида жаҳл аломати пайдо бўлди:— Тушунмаяпсизми, пичирлаяпти деяпман-ку!

«Боласи тушмагур уч ёшга кирибди-ю, мундоқ гапини эплаб гапиролмайди-я»,— хаёлидан ўтди Кизеланинг. Эртасига парда ортидан дераза тагида тараша ёраётган Жофини кузатаркан, унинг лаблари тез-тез қимирлаётганини ўз кўзи билан кўрди. У ўзича нималарнидир пичирларди, бола шунинг учун ҳам, ойим пичирлаяпти, деган экан-да.

Жофининг бу сирли, хуфиёна ички ҳаёти Кизеланинг қанчалик зардасини қайнатгани ҳеч қандай тавсифу таърифга сизмасди. Кампиrho таҳқирланган ва шубҳаланган бир қиёфада хонани кезар, сиртдан қараганда кастрюлькалари билан, наҳорга қаҳва ичишу газета ўқиш билан банддай кўринарди-ю, аммо айна чоғда майда-чуйда ўзгаришгача назардан қочирмасди. Эшикларни тўсатдан очиб қолар, мабодо Жофи ошхонада куйманаётган бўлса кампир эшигига тутилган парда муттасил қимирлаб турарди; кейинчалик Кизела астра гулларини боғлаб қўйиш баҳонасида қўққисдан қаддини ростлаб, Жофининг хонасига мўралаш учун дам-бадам боғчага қатнайдиغان одат чиқарди.

Жофи бу янгича оламга тамоман шўнғиб кетмаганди, албатта, у иззат-нафси таҳқирланган Кизеланинг доим ўзига ўқдек қадалиб турган кўзларини пайқаб юрарди. Дам-бадам сесканиб кетиб, ғалати хаёлий оламдан воқеликка қайтар, ўша ондаёқ шубҳа билан атрофга олазарак назар ташлаб, орқа хона деразасидаги парда зич ёпиқлигига ишонч ҳосил қилар, эшик ортидаги полнинг тўсатдан гижирлаб қолишини эшитиб, шартта эшикни очиб қараганида кампирнинг пойлаб турмаганини кўрарди. Баъзан виждони тазйиқи ости-

да чўчпб тушарди, гоҳо эса дарҳақиқат уйга қайтган Кизела унинг эшиги ёнига келмай, тўппа-тўғри ўз хонасига ўтиб кетган бўларди. Жофи Кизеланинг ранжинқираган, гапни чалғитувчи: «Кирай-кирай дейман-у, леккин кейинги пайтларда чарчаб қолаётганингизни кўриб, қўй, дейман. Сизга халал бермай, почмейстер хонимникига бора қолай дейман», каби сўзларининг тагида нима маъно ётганини жуда яхши фаҳмларди. Шундай гаплардан кейин Жофи ҳар гал Кизелани ўзгача бир меҳр билан хонага таклиф қилиб, олдига дастурхон ёзарди — кўпинча онаси бериб юборган ёнғоқли печенье қўйиларди — бироқ бу Кизеланинг кўнглини юмшата олмасди, кампирга бундан кўра кечқурунлари юракларидаги дард-аламларини тўкиб-соладиган, кўнгил чигилини ёзадиган ҳасратлашиш дамлари зарурроқ эди; Жофи эса эндиликда бундан тез-тез ўзини олиб қочадиган бўлиб боряпти, башарти аламдан лабларини тишлаб-қимтиб турган Кизеланинг баттар жаҳлини чиқармай қўя қолай, деб бунга ўзини мажбур этса, унда лоқайд ўтираверарди.

Эргалаб тинчиб турган пайтларида ёки Кизеланинг бирор аччиқ танбеҳидан сўнг вужудию табиатида содир бўлаётган ўзгаришлардан Жофининг ўзи ҳам ташвишга тушиб қоларди. Бу аҳмоқона ўйин гарчанд кўнглига бир қадар ҳузур бахш этса-да, леккин бутун фикру ёдини банд этиб олишини сира-сира ҳаёлига келтирмаганди. Сирасини айтганда, бу нарса ўтган қишда, эрининг суратини катта қилишга берганидан кейин бошланган эди. Жофи қайнанасиникидан бу ерга кўчиб келганидан бери эрининг мазорига кам борадиган бўлиб қолди... Ковачларни қабристонда даҳмага ўхшаган хилхоналари бор эди, маълум вақтдан буён ўзига тўқ деҳқон тоифаларида вафот этган яқинларини атрофи тахта билан ўралган ертўласимон хилхоналарга қўйиш одат тусига кириб қолган эди. Бу таомилни Кураторлар бошлаб берганди. Ковач кампир эса улардан орқада қолса нақ қулоғини кесарди-да! Шандор ҳозир бир вақтлар онаси ўзининг қайнатаси мазори устига қўйдирган каттакон тош тахта остида ётибди; бобоси ва унинг кўксов бўлиб ўлган қизининг номлари остига кейинчалик Шандорнинг ҳам исми ўйиб ёздирилди. Ёнг тепага эса: «Ковачлар оиласи», деб ёзиб қўйилган. Жофи ҳар сафар ана шу тош олдига келганида, назарида Ковачлар эрини тортиб олиб қўйгандек, унинг

эса бу ерда қиладиган иши йўқдек туюлаверарди. Кейин, майда-чуйда нохушликлар ҳам бўлиб турарди. Ковач кампир шу ёққа келаётган Жофига олисдан кўзи тушгани ҳамон оқ нари кетар, лекин, сен бу ердан қуришинг билан яна қайтаман, дегандай кетмончасини мазор тепасида қолдирарди. Барча азиз-авлиёлар байрами куни эса қуюшқондан чиқиб кетди у: Жофи қабр бошига қўйган гулчамбарни олиб, хилхона атрофидаги панжарага илиб қўйди, ўшанда Жофи кўзлари жиққа ёшга тўлиб, қайнанам мени эримдан жудо қилди, энди қабристонни елкамининг чуқури кўрсин, деб йиғлаб қайтди уйига.

Шунда денг, суратларни катта қилиб берадиган бир суратчи йўлиқиб қолди. Суратини катталаштириб олсам, унга қараб истаганимча эримни ёдлаб, юрагимни бемалол бўшатавераман-ку, деган фикр миясидан нари кетмади. Жофининг бисотида Шандорнинг ов пайтида қайсидир бир ҳаваскор суратчи олган суратидан бўлак тузукроқ расми йўқ эди; овчилар шляпасини чаккасига қийшайтириб кийиб, бир қўлида кўзача ушлаб олган Шандор бир қўлини Шёмьеннинг елкасига ташлаб тушганди. Ана шу суратни каттартириб олди; суратчи суратга жиддийроқ тус бериш учун бошидаги шляпани бир амаллаб тўғрилади-ю, лекин кулиб турган оғзи, ярқираган тишларининг иложини қилолмади, натижада сурат жиддийроқ бўлиш ўрнига, аксинча, баттар антиқароқ чиқди. Аввалига Жофи суратдаги бу лаблари ишшайиб турган, шляпасига аллақандай патларни қадаб олган олифта қиёфасида эрини тан олгиси келмади-ю, бироқ кейинчалик бунга кўникиб кетди. Илгарилари Шандорни кўз олдига келтиришда қийналган, бунинг учун бутун хотираси қатларини титкилашига тўғри келган бўлса, эндиликда унинг каттакон сурати деворда осиб қолган турибди; Жофи бу суратга қанчалик кўп кўз ташлаб турса, эрининг асли қиёфаси хотиридан шунчалик кўтарилиб, олислашиб борарди.

Бироқ суратга чинакамга сажда қилиш, уни эъзозлаш Кизела кўчиб келганидан кейин бошланди. Жофи Кизелага Шандор тўғрисида кўпдан ёрилавермасди, лекин оби дийдасига: «Қабристондан кавушимни тўғрилаб, йўлатмайдиган қилиб қўйишган, бу ерда ахён-ахёнда бўлсам шўрлик эримнинг руҳини гул билан шод этиб тураман», кабилидаги гапни кистириб кетган-

ди. Ўшандан бери Кизела хонага қачон кирмасин, сурат раҳида доимо яп-янги узилган гул яшнаб турган бўлади. Жофика кўпинча, ижарачиси ҳузурида ҳам, Шаникани курсига чиқиб, сурат раҳига гул қистириб қўйишга мажбур қиларди. Кизела ошхонада ўтирган пайтларида онанинг ўз ўғлига: «Дадажонинг жаннатдан ҳаммасини кўриб туради, у жудаям яхши одам эди, катта бўлганингда сен ҳам ўшандай бўлишинг керак. Даданг ўлган пайтда сен анави дорихоначи амакининг Дудикасига ўхшаган кичкинагина эдинг. Бир куни даданг манави овчилар шляпасини бошингга кийгазиб қўйганида қўрқиб кетганингдан йиғлаб юборгандинг. Шунда дадажонинг шляпани олиб, қўлингга берганди, сен ҳамма патларини сугуриб ташлагансан», деб насиҳат қилганини неча марталаб эшитган.

Сурат тагида туриб ҳикоя қилган чоғларида у берилиб кетар, Шаника эса эртақ эшитаётган болалар сингари кўзларини катта-катта очиб, бақа бўлиб қулоқ соларди. Аввалига Жофи фақат Шаника учун, бора-бора эса ўзи учун ҳам ҳикоя қила бошлади. Дадажонининг қамчиси билан милтиғи ҳақидаги ҳикоялар, дориломон кунларидаги майда-чуйда хотиралар ҳам қўшилиб, аста-секин қаппая борарди: «Ойижонинг ҳали қиз бола эканида дадажонинг ҳайитликка тирик қуёнча бериб юборган, қуёнчанинг бўйнида қип-қизил лентачаси ҳам борийди». Ёки: «Ойижонинг қордай оппоқ кўйлак кийганди, бошига шкафда ўзинг кўрган гулчамбар бор-ку, ўшани тақиб олганди. Извошнинг ғилдиракларигача гуллар қадаб ташланганди, отни ҳайдайдиган қамчи бор-ку, ўшаям оппоқ гуллар билан безатилганди». Шани бу чўпчакларни бирпасгина диққат билан тингларди, бироқ салдан кейин зерикиб, онасининг тиззасидан сирғалиб тушарди-да, унинг ийиб турганидан фойдаланиб, мураббо бер деб хархашага ўтарди. Жофи эса ўз тасаввурида яратган ушбу ширин орзуларга кон ҳаёт боғида танҳо қолар ва башарти ҳозиргина ҳис этиб ўтирган мунгли ҳамда эзгу туйғулар билан қалбига яна бир оз тасалли беришни истагундай бўлса, бу чўпчакни ўз-ўзига ҳикоя қилмоғи лозим эди. Олдиниға бундай қилишдан ўзини чалғитар, ширин туйғу билан кўнгли илиб, бир нафас тасалли топсин учун хаёлга берилишга шунчалар иштиёқманд эканини ўйлаб, ўз-ўздан нафратланарди. Бироқ бу ҳаловатли туйғу ниҳоят ғолиб келди. У Шаникани ўз чўпчагига қулоқ

солишга, қизиқтиришга уринарди. Шаника эса бу чўп-чаклардан чарчаганди, у йиглар ва деворда осиглиқ турган, шайнига дуо ўқиши лозим бўлган дадажонидан тобора бегоналашиб, ётсираб борарди. «Керагамас, айтиб бермай қўя қол!» — деб илтижо-ла ялинарди у она-сига гўдакларга хос лоқайдлик билан, мабодо жаҳли чиқарилса дод солишига бир баҳя қолиб. Жофи учун эса шу кунларда бир нафасга бўлса-да, қалби ийиб, ширин хаёллар огушида ўтадиган айнан ўшандай дамлар азизроқ эди, зеро унинг тинкаси қуриб, дами қайтиб қолган нафрати бундай онларда тин олиб, тиги чарҳланарди.

Дастлаб эри тўгрисида ўз-ўзига онда-сонда бир ҳикоя қиларди. Гоҳо кундузи, Кизела ўз уясига қамалиб олган, Шани эса каравотнинг бир чеккасидаги каттакон ёстиқ устида пишиллаб ётганида, ёҳуд, кечаси уйқуси қочиб кетган пайтларида содир бўларди бундай аҳвол.

«Боғчада картошкани чопиқ қилаётсам, бирдан елкамга алланима гурс этиб теккандай бўлди. Ўгирилиб қарасам — ҳеч зог йўқ. Яна чопиғимни қилавердим, бир пайт нимадир бошимга тақ этиб тегди. Қарасам — олма қоқи. Э-ҳа, ҳазиллашаётган ўшайкан-да, дедим. Тагин энгашиб, кетмончамни ишга солдим-у, лекин қўлим тагидан секин кўз ташладим: ҳув ана, у чордоқдан мўралаб турибди. У тепада бугдойни ағдариб, шамоллатаётганди. Ўзимни ҳеч нимани пайқамаганга солдим, бир жаҳли чиқсин, дедим. Кейин чопиқни қўйиб, ичкарига кирдим-да, астагина чордоққа чиқа бошладим. Шандор бугдойни шопириб-ағдариб ётибди, ҳамма ёқ чанг, ҳеч нимани кўриб бўлмайдди, қандай чиқиб борганимни у пайқамай ҳам қолди. Шунда унга қараб олма қоқи эмас, жўхори сўтасини отдим. Бирдан чордоқда мени зингиллатиб қувиб қолди-ку! У ерда молларга бериладиган сули ёйиб қўйилганди, ана ўша сули устида олишиб, шундай гурпаклаша кетдикки, асти қўяверасиз...»

Бироқ у эслашга чандон уринмасин, хотиралари зумда тугарди-қоларди; нега деганда, бисотида бунақанги воқеалардан бор-йўғи икки-учтагина эди холос — ана шуларнинггина ўз-ўзича такрорлашдан нарига ўтолмасди. Тез орада булар ҳам қисилиб-қисқариб бориб, ниҳоят ҳар қайсисидан кайфиятини дарҳол чархлаб олишга ярагулик бир неча оғизгина сўз қол-

ди, колос: «Картошкани чопиқ қилаётувдим, у бўлса чордоқда бугдойни шамоллатаётувди...» — деса бас эди. Ўша бахтиёр кўкламги кунни яққол тасаввур этиши учун бу воқеани бошдан-оёқ эслаб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ эди. Шунда қалбида антиқа бир ҳис пайдо бўлар, сархушлиги тарқаб, хаёллари чор атрофга ўрмалаб қоларди. Аммо ўша ондаёқ ўзини галати бир фаромуш кайфиятда қўлга тушириб, Жофи жонҳолатда: «...чол-камбир ибодатхонада, мен бўлсам тепада эдим...» каби чайналган ибораларга ёпишиб оларди. Шунда у яна қалбан ширин хаёллар қанотида парвоз эта бошларди.

Жофи билан ижарачиси бир-бировлари билан батамом бегоналашиб кетадиган даражага етиб қолгандилар. Кизела оқшомларни почмейстер хотининикида ёки қаттиқ ранжитилган бир қиёфада ўз хонасига қамалиб олиб, газеталарни кўздан кечириш билан ўтказар, Жофи эса ўз юмушлари билан овора, иложини топди дегунча хаёлга бериларди. Ана шундай кунларнинг бирида, кечки пайт, узум узиш палласида, хат орқали онасига ялиниб-ёлворавериш жонига теккан Имре — Кизеланинг ўғли кириб келди. У бир кечагина ётди, қачон келганини Жофи ҳатто пайқамади ҳам.

Кўзлари йиғидан қизарган Кизела ўғлига диванга жой солиб бериш учун тоза чойшаб сўради ва кечаси алламаҳалгача унинг хонасидан гўнгир-гўнғир тортишган овозлар эшитилиб турди. Ўғли ғоятда босиқлик билан сўзлар, лекин онаси овозини кўтарганда у ҳам баланд гапира бошлар, бундан чўчиган Кизела пичирлашга ўтарди. Сўнгра яна ўглининг вазмин, дам такаббуруна, дам ялинганнамо овози эшитилар, кетидан муҳофазага ўтган онасининг қичқириги янграб қоларди. Она-бола тонготарга яқин тинчишди.

Эрталаб, Жофи ўрнидан турганида меҳмон оёғини курсига қўйиб, туфлисини тозалаётган эди, ёнида сафар тўрваси ётарди. Кизела эса ўз хонасида нонуштадан сўнг тарақа-туруқ қилиб идиш-товоқ юваётган эди. Унинг ўғли чўзиқ гувалак бош, сочлари оқлар, ҳали мурти чиқмаган ўспирин ёки ёш шогирд болага ўхшаган кўса башара йигит экан. Жофи ошхонада пайдо бўлганида у шошилмай, аммо эҳтиром билан оёғини курсидан олди-да, хотиржам шўхчан нигоҳ-ла қора аза либосига бурканган жувонни бошдан-оёқ назардан ўт-

казди. Чақнаб кетган кўзлари унинг бу бева жувоний мутлақо ўзгача тасаввур қилиб юрганини яққол айтиб турарди.

— Бекамиз бўлсалар кераг-а? — Имре хушмуомалалик ва раъият билан сўзларди. — Кечаси сизга халал бермадикми ишқилиб? Ойим билан бафуржа тил топишиш сал қийинроқ. Буни ўзингиз ҳам билиб олгандирсиз. Шунақанги ижарачи билан бир хонадонда тургулик қилмасин, сизга қийин. — Шундай дея у, гўё тил бириктирмоқчидек, кўз уриштириб олмоқчи бўлди.

Аммо Жофи кечаси хонасига олиб кириб кетган сувли кўзани ошхона столига қўйди-да, яна индамай кириб кетди. Шу кириб кетганича, то шўхчан ҳуштак чалиб узоқлашаётган йигитча ортидан кўча эшик тарақлаб ёпилмагунича қайтиб қорасини кўрсатмади.

Ўглининг ташрифи бу икки аёлни қайтадан бақамти келишларига сабабчи бўлди. Билимдонлик, маданийлик зиммасига ўз ҳамхонасидан устунлигини асраб-авайлашдек оғир бурчни юклаб қўйганини ҳам унутган шўрлик Кизела шу даражага бордики, айни дамгача кўз қорачиғидай хас-пўшлаб келган оилавий ҳаёти шаънини топтаб ташлади. Бебош ўғли алам тўфони комига ташлаб кетганди бечоранинг вужудини: у, ҳар қалай, бай пулини тўлаш учун кампирнинг ишонган бисоти — бир минг икки юз пенгё қўйилган омонат касса дафтарчасини авраб-савраб олиб кетганди. Бахти қаро тул онаси ҳатто бай пулидан ортиб қоладиган икки юз пенгёни ҳам у дунёю бу дунё кўриб бўпти энди. Ўглининг бунчалик тошбағирлиги ва худди ана шу икки юз пенгё Кизеланинг бир неча ўн йиллик ҳаётига бўлган муносабатини остин-устун қилиб ўзгартиб юборди. То шу кунгача — эрининг бевақт вафотини ҳисобга олмаганда — у қўлини кўксига қўйиб, тақдиридан мамнун юрган бўлса, ўша кундан эътиборан ҳатто бир вақтлар ўзи ётган беланчак ясалган дарахтнинг шох-бутоқларигача лаънатлар ўқишга ўтди. Ҳали қиз болалигидаёқ худонинг қаҳрига учраб, қари қиз бўлиб қолаётганди, чунки ота-онаси уни Кизелага бермаймиз деб икки оёқларини бир этикка тиқиб туриб олгандилар. Ўшанда ниятимга етаман деб курашиб нимага эришди — чеккан азиятлари эвазига кейинчалик унга хизматкор бўлиш учунми?! Бунинг устига уни боқиш, умрида рўш-

нолик кўрмай, ўлар-тириларига қарамай тер тўкиш — ким ва нима учун? Ёши бир жойга бориб қолганида онасининг бор буд-шудини шилиб кетадиган саёқ ўгилни боқиб катта қилиш учун шунча азоб чеккан экан-да...

Эндиликда Кизеланинг ҳикояларида директорнинг хотини билан муаллимларнинг рафиқалари қаторидан унинг ҳаётида муҳимроқ ўрин тутган янгидан-янги шахслар: йигирма бир ўйинида бор-йўгини шилиб, эрини мулла мирқуруқ қилиб қўйган суд палатасидаги идора хизматчиси, ғилай фаррош аёллар (бундайларни жиловини тортиб қўйишни у директордан неча-неча бор илтижо қилганди, негаки, ўшалардан бирортаси ертўлага тушди дегунча эрининг, эски беномуснинг ҳам ўша ерда иши чиқиб қоларди) жой ола борди. Ниҳоят, қўшни кўчадаги исқирт сулувларнинг исмлари ҳам онда-сонда оғзидан чиқиб кетадиган бўлиб қолди, жаноби Кизела улар орасида муносиб хуштор сифатида ном қозонган экан. Мана бунинг оқибати — ўгиллари бемаъни отасига тортибди-қўйибди! Айтгандай, у, Кизела, ўгли учун жавобгарликни зиммасидан соқит қилармиш, бари бир унинг кунни ё Вацда¹, ё дорда битармиш.

Оилавий сирларини ошкор этиш Кизела учун қимматга тушди, Жофи изтиробу алам қаноти остида дунёга келган бу ожизона ҳўрликни муносиб тарзда тақдирлади. Эндиликда шу кунгача кечган оқшомлар давомида унинг оҳу зорига Кизела қандай «малҳам» бўлиб келган бўлса, Жофи ҳам кампирга худди шундай «ҳамдард» бўлди. Жофи: «Рост, тўгри айтасиз, шу аҳволга тушиш учун азоб чекиб, ўгил ўстиришнинг кимга кераги бор», — деб бир мартагина тасдиқлаб қўйса, кампирнинг шиква-шикояти ўша ондаёқ тугашини жуда яхши биларди. Кизела унда яна ўз қадри-қимматини ҳис этиб ўзгаради-қолади, ҳатто омонат касса дафтарчаси ҳақидаги ҳангома ҳам унут бўлади. Шу боисдан ҳам у фақат бош чайқаб қўя қолар ёки ўз андуҳларидан гап очиб, ора-сира, шунда ҳам умумий тарзда: «Одамлар намунча ёвуз бўлмасалар-а! Бу ичи қоралар ҳавони булғатиб юришадди, холос! Хўлойим

¹ Вац шаҳрида жинолгчилар қамаладиган машҳур турма бўлган.

ҳаммасини жаҳаннамга жўнатиб қўя қолгани яхшиямасми-я!» — деб қўярди алам билан. Бироқ, доимо қовоғи солиқ бўлишига қарамай, чеҳрасида: ҳа, Кизеланинг баландпарвоз гаплари, директор хотини тўғрисидаги тум-тароқли ҳикоялари остида ҳали шунақанги нарсалар яшириниб ётган экан-да, деяётгандай мамнуният, қувонч акс этиб турарди. Жофи «хоним ойнм» нинг ғам-андух инган афт-ангорини кўриб лаззатланар; кампирнинг алами зиёда бўлиб, ўтган умрига нигоҳ ташларкан, уяту шармисорликдан бўлак нарсани кўрмаётганидан ҳузур қиларди. Унинг ожиз кўпиртириб мақтанишлари қашшоқлик ҳамда ожизлик бетиға тортиб қўйилган бир ниқоб экан-да!

Оқшомги ҳасратлашишлар қалбларига қайтадан илҳом бахш этгандай бўлди. Кизела хун васвасасида қон тўккан жойидан узоқлашолмай, ўша атрофда ўралашиб юрган қотилдай, такрор-такрор эрининг мактаб подвалидаги ҳангомаларига қайтар, Имренинг муштдек чоғидан бузилиб кетишига сабабчи бўлган ақл бовар қилмайдиган далилларни қалаштириб ташларди. Илгарилари муаллимларнинг хотинлари қогозга ўралган попукдек қилиб таърифланадиган, мактаб хизматчиларининг муҳтарама рафиқаларини «холажон, холажон» деб қафларида кўтариб юрадиган мактаб эндиликда аста-секин гуноҳлар маскани, фаҳшхонага айлана борди. У ердаги фоҳиша фаррош аёллар қалаштириб қўйилган парталар орасида жон-жон деб қариб қуюлмаган хотинбознинг қўйнига кирарканлар, директор хотинининг оқсочи бўлса қийшанглаб бирорта ўспиринчани илиқтириб эшик ортига тортаркан. Ҳаётнинг бу томонлари Жофига қизлик пайтлариданоқ яхши маълум эдп — ақалли отаси билан укасини кузатиб билиб олганди бунн. Узумзор этагида отаси билан вақтинча ёлланиб ишлаётган бирор ёшгина жувоннинг узум эзиладиган жойдан чиқишларини кутиб бекорчиликдан диққати ошиб ўтирган пайтлари кўп бўлган. Гарчи бир чеккада кутиб ўтирган бўлса-да, бунақанги ишқий эрмаклар борасида у ҳамма гапдан — жойи, қатнашчилари, шарт-шароити, қисқаси ҳаммасидан бохабар эди. Кизеланинг ҳикоясини эшитганида эса кўз олдида фақат суллоҳ Имренинг турқи пайдо бўларди, холос; мактабдаги ҳайҳотдай хоналар, директор оқсочи, анави одамнинг резгиси бўлмиш талабалар назоратчиси — ҳамма-ҳаммаси эса олис-олислардаги

сирли, манфур бузғунчилик маскани қаърида гоъиб бўлиб кетарди.

Имрушнинг норасидалар афтига ўхшаган кўса башарасини ўз кўзи билан кўрган Жофи кампирнинг ҳар бир сўзига чиппа-чин ишонарди. Имренинг башарасидаги сурбетона иршайиш худди ўша фахшхоналарда вужудга келган! Жофи унинг шаҳардаги сон-саноқсиз фоқишалар из қолдирган башарасини яққол кўриб тургандай бўларди. Бора-бора отасининг саёқ юришлари каср-касофати ўғлига уриб кетгандай туюла бошлади; Жофининг наздида Имре Кизела тўкиб-солаётган барча бузиқлигу номуссизлик тимсолига айлана борди. Жофи ҳатто бечора Кизеланинг оғзидан қизиқ устида, аламзадалик билан чиқиб кетадиган гапларга ҳам астойдил ишонарди. «Ҳа, бу кишининг Имрушлари ҳали шунақа йигит экан-да!— тантана қиларди у, лоқайд-бепарво бир қиёфада.— Баттар бўлсин, бу ҳам кам яшшамагурга». Ҳар замонда тасаввурида Имренинг кулгили қиёфаси жонланар, шунда кулиб юборишига сал қоларди, ахир у ярамас, онасини лақиллатиб, жамгармасини бошлаб ўмариб кетганди-да! Ҳатто устидаги икки юз пенгёсиниям қолдирмади-я!

Энди Кизела эмас, у ҳамсуҳбатининг қўйнига қўл солишга ҳаракат қиладиган, қани, манави хўракни олиб кўр-чи, дегандай иш тутадиган бўлди. Бу иблислар оиласининг ўтмиш саҳифаларини титкилашдан лаззат оларди у. Кизела ўз хонасига чиқиб кетгач, Жофи ўрнида соатлаб тирсагига таянган кўйи ётганча, марҳум эрини ўйлаб кетарди. Кизеланинг ҳазин ҳикоялари эри сиймосини гўё ёритгандай, чиройини очиб юбораётгандай бўлар, унинг эса эрига муҳаббати кундан-кунга ошиб борарди. Хотирида сақланиб қолган илгариги майда-чуйда манзаралар Жофини эндиликда қаноатлантирмай қўйди, у янги-янги лавҳаларни кашф эта бошлади. Хаёлида у ҳали қиз бола, мана, Шандор уни далага, гарам тагига судрапти. Уша ерда, жиққа ҳўл ўт устида ўтиришбди. «Жофи, тизсамга ўтир, бўлмаса шамоллаб қоласан», дейди у. Шунда тўсатдан отаси чиқиб қолиб, қизига ўдағайлаб беради: «Бу нима қилиқ, Жофи!»— у бўлса Шандорнинг қайноқ бўйнидан қаттиқроқ қучоқлаб, пинжига тикилади, «Ўлдирсангиз ҳам, дадажон, бари бир турмайман, бу менинг маҳримга тушган жой!»— дейди.

Кўпинча у ана шундай хаёлот оламида кезаркан,

яққол кўриб тургандай эди. Эри у билан бирга шу тўшакда ётгани йўқ. Жофининг кўзига эри ҳал берилган тобутда узала тушиб ётгани кўриниб кетди, мана, липиллаб ёнаётган шам шуъласи унинг мум тахлит пешанасида лип-лип ўйин тушяпти, шунда жувон бирдан, гўё танасига гул этиб муздек даҳма нафаси урилгандек, аъзойи баданини совуқ тер босганини пайқаб қолди. Нималар бўляпти унга ўзи, нима бало, ўлган одам билан ошиқ-маъшуқлик қиляптими?! Бундай чоғда Шандор ўз маскани — ўз даҳмасига қайтар, у бўлса ўз жойида, қайта жон битиб тобутдан чиқиб олган мурдадай, ўз «даҳмасида» қимир этмай ўтираверарди. «Эҳ, тентак, ғирт аҳмоқсан-да!» — деб ўзини-ўзи койирди-да, ҳамхонаси, умри қувончи — ёнида пишиллаб ухлаётган ўғли устига эгиларди. Шўрлик болани ўз ҳолига ташлаб қўйибман-а, деб хижил бўларди. Эрталаб шоша-пиша кийинтириб, бир кружкагина қаҳвани зўрлаб ичирарди, шу билан иш тамом, у ёғига билганини қилади, эртадан қора кечгача қўни-қўшниларникида санқиб юраверади...

Шаниканинг умри уйдан кўра кўпроқ Хоморларникида ўтади. Анали букри Ирма болани жуда ўзига ўргатиб олган, Жофи бўлса ўғли ҳадеб оёғи остида ўралашавермаганидан хурсанд. «Қанақанги онасан ўзи, — деб гўлдиради Жофи кейинги пайтларда, — бор бисотинг, бахту қувончинг шу бола-ку, сен бўлсанг сира унинг ташвишини қилай демайсан-а!» У адёл сурилиб, ўғлининг усти очилиб қолмадимикин деб пайпаслаб кўради. «Дўмбогим, ширингинам», — деб пичирлаганча, бошини ўғли пинжигача суқади. Шани ўгирилиб, дўмбоқ қўлчаларини адёл остидан чиқаради, унинг жажжи бармоқчалари нақ Жофининг лабларига тегай-тегай деб қолади, онасининг кўзларига эса бирдан ғилққа-ғилққа ёш келади. Меҳри товланиб бўталогининг митти, лўппи кафтидан ўпаркан, қалби қувонгача тўлганини, ўзи гоятда енгил торганини ҳис этади. Кўзларини очганча, ташқаридан тушиб турган ширава ёруғда, беихтиёр ўғли бармоқчаларини санаган кўйи

алла-паллагача, аҳтимолки бир неча соатлаб мижджа қоқмай ётади. Тунни бедор ўтказаетганидан боши торс ёрилгундай бўлиб огриси ҳамки, Жофи ухлаёлмайди. «Бугун яна бир марта, бир маротабагина, холос,— деб ўз-ўзига сўз берган бўлади,— шунчаки, ухлаб қолиш учун...» Кейин, Шанининг қўлчасини суриб қўйиб, юзини ёстиққа босганча пичирлашга тушади: «Шандор, Шандорим». Аммо у шунчалик чарчаганидан, ҳатто кўришни истаган манзарасини тасаввурида тиклаёлмайди. «Ўт-ўланлар орасидан кетяпман...» — ҳаёлига келтирган он қақшаган, гарққа терга ботган танасига ҳузурбахш илиқлик югуради. Ҳаёлида аллақандай рўё элас-элас намоён бўлади-ю, Жофи уйқуга кетади.

Бу орада тобора кунлар ҳам қисқариб, намгарчилик палласи бошлангач, иккала аламноқ бева ҳар қачонгидан кўра яқинроқ ҳамнишин бўлди-қолди. Жофи ота-онасиникига қадам босмай қўйди, борди-ю, онасининг набирасини кўргиси келиб қолса, Марини юборарди. Омонат касса дафтарчасини олиб жўнаганидан бери Имруш ҳам на қорасини кўрсатади, на бир энлик хабар юборади. Иккала аёлга ҳам бир-бировининг дили-дилидаги бари гап аллақачонданоқ аён эндиликда, лекин ўз кўнглини очиш, ҳамсухбатининг изтироб чекишидан ҳузурланиш иштиёқи дам-бадам икковларининг бошини қовуштириб турарди. Кизела Жофини наҳс босган мактаб ҳаёти, у ердаги хуфия ҳангомалардан воқиф этгач, ёш бевани ўзича «бечора, шўрлик» демайдиган бўлди. Жофига сир бой бериб қўйгани алам қиларди унга; Кизела ҳамиша диққат билан боқувчи, бироқ нафрат, жирканиш акс этиб турувчи бу нусха, қишлоқиваччанинг ўзини ундан устун ҳисоблашини тушунарди. Эндиликда у почмейстер хотининикига ёки синглисиникига борганида: булар ҳам эшитмадимикин, Жофи бутун қишлоққа ногора қилиб чалмадимикин, деб уларнинг афтиларига ҳадиксираб тикиларди ҳар гал: «Ўзи ёмон жувон эмас,— дерди Кизела синглисига,— иноқлашиб, кўникиб кетса бўлади-ю, лекин сал ғийбатчироққа ўхшайдими деб чўчийман... Балки, мен тўғримдаям гап тарқатиб юргандир, қулогингга ҳеч нима чалинмадими тагин?» Пордан, йўқ, ҳеч қанақа гап эшитганим йўқ, деб кўнглини тинчлантирса ҳам, Кизела уйга, у дунёю бу дунё Жофига шикоят қилмаганим бўлсин деган қатъий аҳд билан қайтарди. Аммо ўша оқшомдаёқ яна қалби қаърида ётган

өнг махфий сирлари — бошига тушган кулфатларини куйиб-ёлиб ҳикоя қилишга тушарди. Бугун бир мақта-най, деб бекорга ўз-ўзига сўз берар, икки оғиз гапир-масиданоқ бутун дарду алами шундоққина юзага қал-қиб чиқиб қўя қоларди.

У шиква-шикоят қилишдан ўзини тиёлмас, ўзининг бу ожизлиги жатига эса Жофини ўлғидай ёмон кўриб қолганди. Эндиликда мабодо биров Жофи ҳақида сўраб қолса, тамом, Жофининг қулоғига етиши мумкин-ку, деб ўйлаб-нетиб ўтирмай, жувонни балчиққа қориб ташларди: «Шундоқ ёшгина жувон бўла туриб, ўлардай ялқов. Ўлганининг кунидан маза-матрасиз бирор овқатни пиширади-да, кейин дарров хонасига кириб гумдон ошиб ётаверади. Ўл, мундоқ бирон нарсаси тик, тўқи! Мен унга, ҳеч бўлмаса газета-пазета ўқинг, десам, қаёқда, у киши кимдир Пештда трамвай босиб кетганини ўқишга қизиқмасмишлар, бунга ўласизми, куясизми! Боласига-ю сира қарамайди, нақ ўғай дейсиз; бунақа онани умрим бини бўлиб кўрмаганман, она бўлиб мундоқ боласи билан гаплашишнинг билмайди. Анави букрига, Хоморларнинг қизига ташлаб қўйган, ўша қаёққа борса болани орқасида эргаштириб юради, ҳар кун шун аҳвол. Унинг ўрнида бўлганимда, болагинам Имрушни бунақанги касалманд қизининг ёнига икки дунёда йўлатмасдим. Бу бола қанақа одам бўларкин билмадим, аралашу қирқиншдан бошқа нарсани билмайди, гутуртни-ю қўлидан қўймайди; бир кун эмас, бир кун уйга ўт қўйиб юбориб, шўримизни қурутмаса гўрга. Тақдиру азалда пешанасига дорга осилиш ёзилганга ўхшайди-да».

Дарвоқе, бу пайгамбарона башорати ўзига жуда ёқиб қолди десангиз. Келажакда дорга осилгувчи, унгача ўсиши, талай ишларни қилиши лозим бўлган Шаника ҳақидаги умид Кизелани ўзининг чинакам дорбоп ўғли билан ҳаёлан маълум даражада мурасага келтиргандай туюлди: Жофи унга сира-сира ачинмаяпти, майли, ўзиниям бошига тушар, қариган чоғида оҳи-зори кўкка етиб қолар ҳали. Кизела Жофи билан суҳбат қуларкан, кези келиб қолди дегунча Шани ва Имруш орасидаги ўхшашликни қистириб кетарди; у буни шубҳа туғдирмаслик учун эҳтиётлик билан қиларди, албатта. Масалан, Жофи ўғилчасини қидириб юрган бўлса, у: «Намунча Хоморларнинг қизи ёнига чопаве-

ради-я? Ҳа-я, боланинг кўнглидагини билиб бўларди дейсизми! Онанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада дейдилар-ку, ахир! Бировники ширин кўринади уларга. Имрушим тушмагур ҳам уйдаги ширин кулчадан кўра, гўлаҳнинг арпа нонини яхши кўрарди. Нимага мана шунақа нон ёшиб бермайсиз, деб кўрсатгани уйга ҳам олиб келибди бир кун». Шаниннинг бурчакда турганини кўрса, Кизела: «Ие, яна нима ҳунар кўрсатди бу тўполончи?» — деб хўрсиниб қўярди. Бундай пайтларда Жофи дик этиб ўрнидан қўзғалиб, бурчакда жавдираб турган ўғилчасини тўсиб оларди. «Нима ҳам қилардинг, болагинам, — дерди шунда Кизела истеҳзоли кулиб, — вақтида шўхликнинг олдини олмас бўлмайди-да, бечора етим қўзичоғим, орқангга шапатилаб эс-ҳушингни киритадиган даданг бўлмаса. Ҳали сени деб онанг шўрлик қанча-қанча кўз ёши тўкади». Аввалига бунақанги гўё ҳамдардлик билан айтилган пайғамбарона башоратлардан гангиб қоларди у. Бундай гапни эшитганида чўчишини ҳам, жаҳил қилишни ҳам билмас, фақат ўғилчасига: «Шошмай тур, отанинг иши шапатилашдан иборат бўлса, сенга бир отангни кўрсатиб қўяй», деб пўписа қиларди. Шанини ўзининг Имрушига тенглаштирганида эса она ўша заҳотиёқ ўғилчаси ёнини оларди. «Йўқ, ундаямас, демайсанми холангга, болам. Менинг дадам ҳам, ойим ҳам яхши, авдишали одамлар, мен ҳам ўшандай бўламан, дегин». Шаки онасининг бу гапларини такрорламасди, албатта, лекин Кизеланинг нафаси ичига тушиб кетиб, бунинг устига «илоё айтганингиз келсин», деб аламини ичга ютишга мажбур бўларди. Нега деганда, ўглининг отасини Жофика ўз оғзи билан таъриф тавсифлаб берганди-да, ахир, шу боисдан ҳам у бундай пайтларда жувонга ҳатто эътироз билдириб, бизлар ҳам жуда унақанги қотиллардан эмасмиз, дея олмасди.

Аммо бир якшанба кунн Жофининг онаси Шаника тўғрисида гап очиб қолди:

— Анави ижарадоринг сен ҳақингда нималар деб вайсаб юрибди, Шаникангга мутлақо қарамай қўйганмишсанми? Қайнананг почтачининг хотинидан эшитганмиш бу гапни. Қўйинг-э, кийгазиб қўйган бахмал камзулчасини кўрмадингизми, нотариуснинг Лайчикаси эғнидагидан қаери кам, дедим. У бўлса ўз гапидан қолмайди, уст-бошини-ку яхшилаб қўйганмишсан-у,

лекин бола ҳар кун эртадан кечгача Хоморларникида қолиб кетармиш, яқинда дон янчадиган машина қўлини мажақлаб юборишига сал қолганмиш. Бу гаплар кимдан чиққанини дарров пайқадим-у: ўша хоним ойимга айтиб қўйинг, ўзларига эҳтиёт бўлсинлар, Жофи у киши тўғрисида талайгина гапларни гапириб бериши мумкин, дедим. Шаника бор — Жофи бор, ёруғ жаҳонни ўша ўғилчаси-я, дедим, Шаникага бирон гап бўлса, билмадим-ов, қизгинамнинг аҳволи нима кечади...

Онаси бу гапларнинг барини бекорга қўшиб қўймаганди, зеро у жандармчи сержант можаросидан кейин Жофига бирон гапни айтишга чўчиб қолганди, ўшанда ҳам қизининг пешанаси худди ҳозиргидай қизариб-бўзариб кетганди-да. Онаси унинг ёнини олганини билиб қўйсин; бечора кампирнинг ўтган гал эридан эшитган дашномлари ҳам етар.

Бироқ бу ғийбатни шу таҳлитда етказилиши Жофига бешбаттар оғир ботди, нақ юрагига нашта бўлиб санчилди. Ҳозироқ бориб, ўша ғийбатчи жодугарнинг лаш-лушларини улоқтириб ташлашга аҳд қилиб, шоша-пиша уйга жўнади, ўзи қандай ўғилни ўстириб қўйибди-ю, яна унинг шаънига лой чаплаб юрибдими ҳали?! Табиийки, Шани уйда эмас экан, лекин худди шу пайт букри қиз уни олиб келиб қолди.

— Ай-яй-яй, Ирма, — деди Жофи заҳаролуд, — мен кечаси ҳам олиб қоларсиз деб ўйлагандим. Уззукун ўз боламни кўрмайман. Худо кўрсатмасин-у, мабодо тоби қочиб қолгундай бўлса, ўзининг уйида оғриган деб баҳона қилиб юрманг-а тагин.

Бу гапни эшитиб Жофи билан тсигдош букри қари қизининг ёш боладай ўтакаси ёрилаёзди. Нега бундай бўлиб қолганини тушунтиришга аранг журъат этди:

— Шаника, ойим бувим билан бобомларни кўргани кетди, деди, шуни-чун, ўзингиз рухсат берибсиз деб ўйлагандим...

Бироқ шу топда Жофининг ҳеч нарсани эшитгуси йўқ эди.

— Агар, Ирмочка, болани ўйнатгингиз келаётган бўлса, Шаниканинг гапига қулоқ солиб ўтирмай, мендан сўранг. Боламнинг, худо билади, қай гўрларда санқиб юришини умуман ёқтирмайман. Қани, бурчакка бориб тур! Уйдан яна бир марта қочиб қоладиган бўлсанг жонингни суғириб оламан!

Бечора букри ҳамон тик турар, оёқлари титраб ча-
лишиб кетаётгандай бўлар, шундоқ ҳам ичга ботиб
кетган кўкраги нима сабабдан қисилиб кетаётганини
ўзи ҳам билмас, суюкли кичкинтойнинг ҳўнг-ҳўнг йи-
лаётганиданми ёки нафрат билан айтилган «худо би-
лади, қай гўрларда» деган сўзларданми, ишқилиб,
юраги кўксини ёриб чиққундай гурс-гурс тепарди.

— Қўй-қўй, йиғлама, яхшиси, эртага ярим соат
олдинроқ келаман деб сўз бер ойингларга,— дея муно-
фиқлик билан болакайни овутган бўлди ошхонага ки-
риб келган Кизела.

— Ҳали қараб тур, кунингни кўрсатиб қўяман!—
ўғлига ёпиша кетди Жофи, эшик томонга қиё ҳам боқ-
май.— Сенга қарамайди, ҳамма ёғи ифлос бўлиб юра-
ди, деб шундоқ ҳам мени чалпиб юрибди бировлар.
— Жофи ҳозиргина эшитиб келган гапларини такрор-
ларкан, ўзини дили қаттиқ ранжитилган қилиб кўр-
сатди.— Қўни-қўшниларикида сандирақлаб юрганинг-
юрганмиш, шунчалик хомкалла эмишсанки, ҳатто
отангни отини ҳам эслаб қололмасмишсан.

Буниси эса ошкора ҳамлага ўтиш бўлди, чунки
Кизела яқингинада: «Менинг ўғилгинам бу ёшида ота-
сининг отини, ҳатто: «Дадам — пойтахт хизматчиси»,
дейишни ҳам биларди», деб мақтанган эди-да, ахир.
Почтачи хотинининг ичида сир ётмаслигини англаган
Кизела титраб кетди.

— Шаника, ойижонингга, Ирмочканинг отини бил-
сам бўлди-да, демайсанми,— заҳархандалик билан
алангаланиб турган ўтга мой сепди у, аммо мурасасоз-
лик оҳангида.

— Буни калласидан ситиб чиқариб ташлайман ҳа-
ли,— деди Жофи тутақиб.— Ўғлимни рўкач қилиб
шаънингга доғ туширтириб қўймайман ҳеч кимга!—
Ниҳоят у Кизеланинг башарасига тик боқди.

Кампирнинг эса аъзойи бадани зирқираб кетган-
дай, ҳатто аллақачонлар тушиб кетган тишлари ўрни-
гача сирқираётгандай бўлди. У ўша заҳотиёқ таслим
бўлиб, ёш жувоннинг газаби қаршисида чекинди.

— Ким чалпияпти сизни?— деди у талвасаланиб;
ўзини хонаси эшиги ортида кўргачгина, ҳақоратланган
иззат-нафсини ҳимоя қилиб мингиллади: — «Ҳе» йўқ,
«бе» йўқ шанғиллашларини қаранг-а...

Ўша куни оқшомги суҳбат бўлмади. Ҳар иккови
ҳам энди сира-сира гаплашмаганим бўлсин-а, дея ақд

қилиб, хона-хоналарига қамалиб олишди. Жофи: «Қари жодугар, бошқа оналарниям ўзига ўхшатиб бадном қилади-я!» — деб гижинарди. Кизела бўлса: «Еввойи мушукнинг ўзгинаси экан-ку, мана, қандай сапчишини кўрсатиб қўйди!» — деб гўлдиарди ўзича. Жофи ҳадеганда ухлай қолмади. Олдинига у, демак сенга онангдан ҳам Ирмочка керак экан-да, деб Шанни уялтирмоқчи бўлди. Кейин, Шанини мудроқ боса бошлагач, яна эри ҳақидаги ширин ҳаёлларга қайтиб, тасавурида эри билан нотариус куёвлари бақамти келиши мумкин бўлган манзараларни тўқий бошлади. Мана, куёви унга илакишиб кўришга уринганиди, эри боплаб таъзирини бериб қўйди. Имре Кизела эса — гўё у нотариуснинг ошнаси эмиш — куёвни: аҳ, ландовур, қани энди менинг ёнимда шунақанги келинчак бўлса, бунақа эркакдан чўчиб ўтирмасдим, деб гижгижлатармиш нуқул. Жофи бу гапларни эшיתיб турганмиш-у, ҳадеб эрининг пинжига тиқилармиш, эри бўлса — кўриб кўзларинг ўйнасин дегандай, қайноқ лаблари билан бостириб-бостириб ўпармиш уни...

Худди шу аснода Кизела ҳам ўзича гўлдираб, тўшагида аганарди. У ўғлининг: «Ойи, бекорга қийнаб нима қиласиз, бари бир берасиз-ку, буни ўзингиз ҳам биласиз», деган гапи қулоқлари остидан нари кетмасди. Бош-кўзимни тиндирди, номуссиз, бошимни маломатга қўйиб, алвастига емиш қилиб кетди мени. Эримнинг қанча ўйнаши бўлганини эртагаёқ бутун қишлоқ билади энди. Марҳум эрим билан мақтанишдан бўлак яна қандай қувончим борида, ахир. Ана энди манави заҳар тилли илон билан бир уйда яшаб кўр — бехосдан унга сал тегиб кетишдан яратганнинг ўзи асрасин...

Эрталаб эса на униси, на буниси аразлашиб қолди-ларми, йўқми, буни билолмасди. Икковлари ҳам бир-бировига чап беришар, ҳар қайсиси биринчи бўлиб битим сари қадам қўймасликка тиришарди; аммо икковининг ҳам бундайин ошкора такаббурлиги замирида ярашишга мойиллик пинҳон ётарди. Бўғирсоққа хамир қораётган Кизела сал қаддини ростлади деғунича нариги столчада қовоғи уйилиб картошка артаётган Жофи ҳам бошини кўтарди: «Жўва керак эмасми мабодо?» — деб сўраб қўйди. Кизела ҳам ўз навба-тида, Жофига газета олиб келган почталёон қиздан Кураторлар тайинлаб юборган гапни айтди шоша-пиша. Агар Жофи Шаникага кўйлакча буюртмоқчи бўл-

са машиначини юбораман, дебди онаси, тикувчи ҳозир уйларида экан.

Умуман Кизела учун, ўзини ерга урмай, Шаника орқали ярашиб олиш осонроқ кўчди. У хамирдан митти аскарча пишириб берганди, Шани ўша заҳотиёқ аскарчанинг бошини шартта тишлаб, ютди-қўйди.

— Вой жажжи одамхўр-эй!— деб ҳазиллашди кампир.

Бир йилдан бери у қанчалик уринмасин, Шанини ҳозиргичалик, бошини шартта тишлаб еса бўладиган аскарча пишириб берганичалик ўзига ийдира олмаганди. Кун чошгоҳдан ошиб қолганда, Жофи ўғлим қаёқда қолди деб хонасидан чиққанида, у Кизеланинг олдидаги курсичада, кампир билан бирга газета кўриб ўтирганди.

— Қани, нимани ўрганиб олганингни ойижонингга кўрсат-чи бир,— деди Кизела далда берувчи оҳангда. — Манави қаторда «I» ҳарфи қайси? Агар топсанг конфет олиб бераман!

Дарҳақиқат, Шанининг бармоқчалари, албатта, тўртинчи ёхуд бешинчи марта — катта-катта ҳарфлардан терилган газета сарлавҳаси «PESTI HIRLAP» узра ўрмалади ва икки марта тўппа-тўғри таёқчага ўхшаган «I» ҳарфини кўрсатди.

— Баракалла, ақлли бола! Ўқишинг анча енгил кўчади. Катта бўлганингда ойижонинг сени гимназияга беради.— Шундай дея Кизела Жофига кўз қирини ташлаб қўйди, унинг нигоҳи дўстона, аини чоғда: сен ҳам ярашиш ниятидамисан, дегандай жиддий эди.

Жофи, бу билан Кизеланинг ўзига ноҳақ қадалган ғийбат тигларини қайтараётганини, у ҳеч қачон Шаникани ёмонламаганини, балки, аксинча иш тутишини кўрсатмоқчи эканини тушунди. Мана, ўзи ҳам кўриб турибди, боланинг ўқишга зеҳни ўткир эканини худди унинг ўзи пайқади. Болакай ҳали тўрт ёшга тўлгани йўғ-у, «I» ҳарфини аллақачон билиб олди. Гарчи Жофи почмейстер хотинига қаёқдаги бўлар-бўлмас гапларни худди шу Кизеланинг ўзи етказганига шубҳаланмасанда, ҳар қалай, унинг шу топдаги кўнглини юмшатишга уриниши Жофига таъсир қилди ва шу замонроқ Кизеланинг ийиб турганидан фойдаланиб, ундан тасалли эшитишни истаб қолди. У кампирнинг қишлоқда мутлақо бошқа гапларни вайсаб юрганини биларди-ю, лекин шунга қарамай, унинг оғзидан ўзининг унчалик бағ-

ритош, беғам она эмас эканлигини эшитмоқчи бўлди ҳар ҳолда.

— Шаника, бўталоғим, худойим ойимнинг танижонини соғ қилса ҳеч қачон жоҳил-нодон йигит бўлиб қолмайман, дегин. Ойижоним мени одам қиламан деб яшаяпти-да бу оламда де. Унинг ҳаёти шундоқ ҳам хазон бўлди, қурт-қумурсқага ўхшаб лой-тупроққа қорилиб юрмасин деб мени ўқитишдан бошқа дарди-фикри йўқ дегин.

Жофи Кизеланинг маъқуллашини, унинг овози сасимий чиқади, йўқми, шуни кутарди. Кампир эса, гўё бўйнига қулларча хушомадгўйлик исканжасини илиб олган янглиг, фаришталардай мулойим жавоб қайтарди:

— Ҳа, бўталоқ, қандай яхши онанг борлигига ҳали ақлинг етмайди. У бошқа беваларга ўхшаб беҳаёлик қилмайди!

Ушбу битимдан ҳар икковининг ҳам кўнгиллари жойига тушди. Кизела ўзини ғоятда айёр ҳамда эҳтиёткор ҳисобларди — «ахир қандай қилиб бўлмасин унинг огзига уриб қўйиши керак эди-да!» Жофи эса ижарачисига бемалол менсимай қарашга мутлақо ҳақли эканини ҳис этганди: «Кампир кўзимга тик қараб туриб айбситолмади мени. Бундан чиқди, бетимга айтадиган бўлса, мен энг яхши онаман, орқамдан эса огзига сиққанича ёмонлаб юради!» Ҳар қалай, бир-бировига муҳтож бўлган икки аёл ўртасида қарор топган битишувдан кўнгилларига илиқ бир туйғу югургани бари бир сезилиб турарди. «Энди соат олтиданоқ ётиб олиб, қариган чогида танҳо ўзи, уйқусизлик азобини тортиб, ярим кечагача ағанаб чиқмайди. Яна бошидан кечган ғам-андуҳлар тегирмони новига сув очса бўлади, энди қулоқ соладиган ҳамсухбати бор». «Яна унинг ёлғон-яшиқ гапларига жимгина қулоқ соламан, кўнглимга қутқу соладиган ваҳималар оз бўлса ҳам тарқайди-ку, кейин, майли, марҳум эрим ёнимга келса-келаверсин».

Ўша оқшом, дилларидаги пинҳоний нафратларига қарамай, улар ҳар қачонгидан кўра бир-бирлари билан иноқлашиб кетдилар. Жофи эски оилавий суратларини, ўзининг черков қавмлари қаторига қўшилган куни тушган суратини ҳам кўрсатди. «Кўряпсанми, Жофи, қай аҳволга тушганингни!» — деди у суратдан бақрайиб турган тентаккина қизалоққа. Тўйда тушган су-

ратларини қўлига оларкан, хўрсиниб: «Шўрпешана Шандоргинам, ким билан никоҳ ўқитаётганини билганидами-я!» — деб қўйди. Ўша кеч Жофининг кўзлари, у гўё ўзини бир умрга беҳудуд қайғу оғушига отишга тайёр эканини англатгандай, қалбидаги мунгни акс эттириб ташвишли, аммо маъюс-мулойим боқарди. Унинг бу кайфияти Кизелага ҳам юқди, у ҳам хотиротларини тартибга солишни истаб қолди. У ўз қутичасини олиб чиқди, ундаги синглисининг саргайиб кетган хатлари билан ёзда сафарга чиққан директор хотини юборган откриткалар орасидан Имренинг бир нечта фотосуратини олди. Улардан биттасида ўғли елкасига милтиқ осиб олган кичкина аскарчага ўхшаб, сураткашга ҳадиксираб честь бериб тушганди; бошқасида Жофининг эсида қолган бир вақтлардаги матросча қалпоқда тушган экан; қотмагина, от юзли ўсмир бўлиб, пяги пастидаги қизғиш гўддаларигача кўриниб турибди.

— Мана шу автомобилда қўли синган, — деб ҳикоя қилди Кизела, Имре бир оёғини спорт автомобили зинасига қўйиб, бир қўли билан бортни ушлаб, иккинчисини чўнтагига тиқиб тушган суратни нақ чироқ соябонигача кўтариб ёруқча тутиб. У расмда ҳам, худди мана шу ерда, ошхонада Жофига тикилганидек, шўхчан ҳамда сурбетларча қараб турарди. — Отаси жиловини қўлига олганида болам сираям ҳозиргидақа бўлмасди, — зорланди Кизела хўрсиниб. — У шунчаки шўхроғийди, аслида яхши болайди. Бир гал спорт залига борганимиз эсимда...

Ўша кеча Жофи ҳузурбахш хаёлий орзуларига эрк беролмади. Дилни қувнатиб, кўзларини яшнатадиган тасаввурий манзаралар қайгадир гойиб бўлган, нажотбахш хаёллари эса тўзғиган, улар ҳатто эрининг қиёфасини тузукроқ кўз олдига келтиришига ҳам ёрдам беролмадилар. Хаёлот кўзгусида мутлақо бегона одам намоён бўлар, у билан етти ёт кимсадай сўзлашар, бундан у на ҳузур олар, на роҳат қилар, хаёллари тўзғиб, паришон бўлар, шунда у юмшоққина ёстиғу ўз танаси ҳароратидан бўлак нарсани пайқамай қоларди. Иттифоқо хаёлида: «Тирик юрганим қандай яхши-я!» — деган ўй йилт этди-да, қўлларини кўксига қўйиб, бир маромдаги юрак уришига қулоқ солди. Жофи ёнбошига ўгирилди, бўйни ёстиққа қапишди, энди у томирларининг тепкилашига қулоқ тутаркан, бу қоннинг

бутун аъзойи бадани бўйлаб оқаётганини ҳис этди; мана, у жимгина, ҳатто оёғини ҳам қимирлатмай ётибди-ю, лекин қон, унинг қони, бари бир олга интиляпти, гўё эгасининг ўрнига ҳам қаёққадир ошиқяпти; ҳа, ҳозир эри ётган жойда ётгандан кўра мана шундай ўринда оёқларини узатиб ётгани минг бора аълороқ ҳар ҳолда. Қўлингдан нима ҳам келарди, ўлганлар ўлиб кетди, ҳаёт қолганлар эса, қўйинг, кунини кўраверсин. Тириклар ўлганлардан ниманн истайдилар, ўлганларга эса тириклардан нима керак ўзи? Бир кун келиб у ҳам эри ётган жойга боради. Мабодо бормасачи? Бсрди-ю, абадул-абад қаримайдиган одам бўлиб чиқса-я? Шунда туйқисдан чироқ ёруғида Кизела кўриб қолган бошидаги оқ сочи ёдига тушди. Оқ сочини юлиб олишди, лекин унинг ўрнига бошқаси чиқади-ку. Ҳозир-ку бадани иссиққина, ўрни ҳам иссиқ, лекин қачонлардир у ҳам худди Кизелага ўхшаб қолади. Эллик уч ёш. Ўттиз йилдан сўнг. Ўшангача у мана шу ерда яшайверади. Бунинг устига умрбод бева ўтади...

Ўша кеча туш кўрди, тушида ёш қизалоқ бўлиб қолибди. Синглиси Илуш билан Порданларнинг бостирмасида «дўкончи-дўкончи» ўйнашаётганмиш. Қовоқни сигир, бодрингни чўчқа деб сотишаётганмиш, харидор бўлса пул ўрнига акас ёки қулупнай баргини берармиш. Тўсатдан Имруш пайдо бўлганмиш, бошида худди бояги суратдаги қалпоқмиш. У шунда: шу ҳам дўкон бўпти-ю, ёмғир шир этса ҳамма нарсаларинг жиққа ивийди, ростакам дўкон қанақа бўлишини сизларга бир кўрсатиб қўяй, деб уларни пичан ғарами олдига бошлаб борганмиш. Ғарамнинг бир томонида ковак бормиш, Имруш ўша ердан ғарам ичига шўнгиганмиш-да: «Бу ёққа киринглар!»— деб чақирганмиш. «Олдин сен кир», деганмиш Илуш қўрқиб, шунда Жофи ковакдан ғарам ичига кирганмиш. Ғарамнинг ичи бўш, худди уйга ўхшаган эмиш. «Жуда соз бўлди,— деб кулармиш Имруш,— ўшоқда қолса қолаверсин, сира жиним ёқтирмайди ўша мишиқини». Лекин Жофи ҳам қўрқиб кетганмиш: «Вой, қўрқиб кетяпман, тагин ғарам тўсатдан устимизга босиб тушса-я! Юр, қочдик бу ердан!» Шунда Имре: «Намунча эсинг чиқиб кетмаса, устимизга шув этиб туша қолар зўр келса!»— деб жавоб бериб, «гор» шифтидаги пичанни юлқилашга тушганмиш. Буни кўрган Жофи қочиб қолмоқчи бўлибди-ю, лекин бирдан пичан «шув-в» этиб

тушаверибди-тушаверибди, Имруш икковлари пичанга кўмилиб қолишибди, остларида ҳам, устларида ҳам — ҳамма ёқда пичанмиш, Жофи бўлса: «Вой, қаёққа учиб кетяпмиз ўзи!» — деб қичқирганича Имрега ёпишиб олганмиш; пичан эса ҳамон устларидан шувиллаб тушиб ётганмиш, у худди суви илиқ шаршарага ўхшармиш. Қачондан бери шигиллаб пастга тушиб кетяпман-а, мана ҳозир уммон тагига етаман, деб туриб уйғониб кетди.

Шаника учун машаққатли, оғир дамлар бошланди. Ҳовлида ўйнайман, чўчқаларни ёки якшанба куни Пали тоғаси черковга бора туриб йўлакай уйларига кирганида ясаб берган қорбобони кўриб келаман, деб онасига беҳуда илтижо қиларди. Жофи бир нафас ҳам ўғлини кўздан қочирмас, болакай Ирмаларникига қочиб қолишнинг сира иложини тополмасди. Ювошгина бўлиб олиб, мол-қол сув ичадиган оҳур остидаги сумалакларни синдирар, гўё яхмалак учаётгандай, эҳтиёткорлик билан ҳовли чеккасидаги, бўшатиб қўйилган битта таёқчани салгина сурилса Хоморларнинг акаслар ўсиб ётган орқа томондаги чорбоғларига ўтиб олса бўладиган ғов ёнига сирпаниб бориб қоларди. У ерда эса ташландиқ кастрюльканинг банди қор остидан чиқиб турган бўларди, қорни сал титса, албатта ё синган кўза, ёки тақсимча парчасини топади. Олдинига болакай фикри-ёдини банд этган тирқишга хийла эҳтиётсизлик билан яқинлашса-да, ҳар ҳолда, деярли ҳамиша нариги томонга ўтиб оларди; бундай пайтларда ўзида йўқ қувонган болакай кийими акас тиканларига илиниб-сизилиб, сарой орқасига беркиниб оларди-да, Ирманинг чиқишини кутиб писиб ўтирарди. Ирма ташқарига чиқиб, челақ ёки қўлидаги бошқа нарсани ерга қўярдию: қаранг-а, бизникига ким келибди-я, бу ерга қаёқдан келиб қолдинг-а! — дея унга ташланарди. Лекин ҳозир у ғовга яқинлади дегунча, онаси ўша ондаёқ: «Бу ёққа кел, Шани, мана бу ерда, уйнинг олдида ўйна», деб чақириб қолади. Баъзан у ғовдаги бўшатиб қўйилган таёқчани суриб, энди ўтмоқчи бўлиб шундоқ бурилса, орқасида турган онасига кўзи тушарди. Бундай дақиқаларда у шоша-пиша ғовга ўгирилиб оларди-ю, болаларча муғамбирлик ишлатиб таёқчани у ёқ-бу ёққа суриб, ўзини ўйнаётганга соларди; онасининг койишига чурқ этиб жавоб қай-

тармас, таёқчани қўйиб юбориб, қаёқларгадир тикилганча тураверарди. Онаси койишга тушган экан, ўзини гуноҳсиз кўрсатганидан нима фойда чиқарди дейсиз.

Овқатга уннаётганда ҳам Жофи ўглини ёнидан узоқлаштирмас: анави товани олиб бер, картошка пўчоғини дарров чўчқага ташлаб кел, деб майда-чуйда иш буюриб турарди. Ёки дабдурустдан Шанига нима қилаётганини тушунтиришга тулиб кетарди: «Мана, ундан тоғ ясадик... Ҳозир тепасидан каттакон чуқур ковлаб, тухум чақиб солсак, хамир бўлади...» Бундай пайтда у Шанининг, кейин нима бўлади, деб сўрашини, ўзининг эса жавоб беришини истарди. Аммо Шани индамас, шундан сўнг у гапни бошқа ёққа бурарди. «Мактабга борадиган бўлганингда, ўғлим, нотариуснинг Лайчикасиникига ўхшаган коньки олиб бераман; бувангнинг боғи орқасидаги пастликда, тўқай музлаши билан маза қилиб учасан. Анави почтанинг олдидаги болани кўрганмисан ўзи? Катта бўлиб, Пештдаги гимназияга ўқишга кирганингда сенга ҳам ўшанақа берет олиб бераман». Гоҳо онаси мутлақо боланинг фаҳми етмайдиган алланималарни сўзлай бошларди: «Сира чўчима, ўғлим, тупроққа қорилиб юрмайсан, ишқилиб, ўзингни яхши тутсанг бўлгани, барин бўласан, шаҳарда, қават-қават, каттакон уйда турасан, ҳали меҳмон бўлиб борганида онангни деб хижолат тортиб ҳам юарсан...»

Шани қават нималигини қаёқдан билсин, шаҳарлик барин бўлиш нимага кераклигини қаёқдан тушунсин. У кўзларини чақчайтирганча онасига тикилар, буғи чиқиб турган кастрюлькадан уграни қандай олаётганини, човлига ўхшаган тешик-тешик ёғоч чўмичдан шувиллаб сув тушаётганини, чўмич ичидаги уграларнинг нақ чувалчангдай биланглаб буралаётганини маҳлиё бўлиб кузатарди. Чўмич дам сувга ботиб кўздан йўқолар, дам буғ таратиб яна кўз ўнгида пайдо бўларкан, онасининг гимназия тўғрисидаги гаплари гўё буғ билан бирга тепага кўтарилиб, қурум босган мўрикондан осмонга чиқиб кетаётгандай эди.

Шани онасини: нима қиляпсан, ойи, бу нима, ойи, деб безори жон қилган пайтлари ҳам бўлиб турарди. Бундай пайтларда онаси стол тортмасидан ёки девордаги жовончадан у илгари кўрмаган бирорта буюмни олса, сўраб-суриштиришини қўймасди. Эндиликда, қайси буюм нимага хизмат қилтишини билиб оладиган за-

монлар ўтиб кетган, ҳозир онасининг жаҳл билан берадиган қисқа-қисқа: «оёқ остида ўралашаверма ҳадеб», «бор, ўйнаб кел, ўғлим» қабилидаги жавоблари унинг сўраб-суриштиришларига барҳам берганди. Энди у уйдаги ҳар бир буюмнинг нима хизматни ўташини билиб олган, ҳаммаси жўнгина нарсага айланганди, наздида. Ўй оламдаги ҳеч қандай сир-асрорсиз яккаю ягона жой, ҳаёт уммонидаги осуда, зерикарли бир қўлтиққа айланиб қолганди эндиликда. Ҳатто ҳовли ҳам уйдан кўра сирлироқ эди, нега десангиз, у ерда оз бўлса-да, ҳар қалай уни қизиқтирадиган нарсалар учраб турарди. Мана масалан, чиғири бор қудуқни олайлик, арқони десангиз, чувиллаб ҳуштак чалиб тушиб кетади пастга, онаси бандини қўйиб юборса борми, у шундай тез айланадики, уни ҳатто кўриб бўлмай қолади. Аммо ҳаммасидан ҳам говдаги тирқиш унинг кўзига жаннатнинг дарвозасидай бўлиб кўринарди; ўша ердан ўтиб олса денг, Шани мўъжизалар оламига, соат сайин қиёфасини ўзгартиб турувчи, янги-янги кашфиётлар масканига, Қизил Қалпоқча ҳақида ҳикоя қилиб бергувчи (гарчи баъзи-баъзида жеркиб шўрлик Ирмани йиглапти турсалар-да) мулойим ҳамда сирли фаришта-лар диёрига бориб қоларди.

Онаси ундан нимани талаб қиляпти ўзи? Говдаги тирқишни очишига қандай ғайри табиий куч монелик қилаётгани устида бош қотириб ўтирмас, бунга ақли етмасди ҳам. Иложини топса ўша ёққа қочиб қолар, борди-ю, унга ошхонага қайтиш буюрилса — писиб-қимтинганча стол оёғини қучоқлаб олган кўйи жавдираб онасига термиларди; бу ерда ҳам у бирорта эрмак топиб олар (бўш гугурт қутиси бўлса ҳам майли) ва ўшани ўйнаб ўтираверар, мабодо онаси бирон нимани олиб кел деб буюрадиган бўлса суюниб кетар, то онаси яна чақиргунича ҳовлида уймалашиб юраверарди. Жофи ўғлининг бу хатти-ҳаракати билан қаршилиқ кўрсатаётганини тушунмасди. Маълум вақтдан буён у ўғли учун ҳамма нарсага тайёр эди. «Ўғлим яккаю ягона қувончим, фақат уни деб яшайпман-да», — дея муттасил такрорларкан, бу билан куппа-кундузи қаёқдаги ўй-хаёлларга берилмасликка ҳамда ғам-андуҳларини қувишга интиларди. Агар олдида Шани бўлмаса миясига ҳар хил қизиқ воқеа-хотиралар келаверар, болалигидаги антиқа ўйинлар кўз ўнгиде жонланаверарди; шундай пайтда у ўғлини чақириб, чиллак ўй-

нашни ўргатар, у билан гилдирак гилдиратиб ё тугма тикиб ўйнашга тушиб кетарди, баъзи ўйинларга Кизелани ҳам таклиф қилиб қоларди. Бироқ Шанини онаси топган бундай ўйинлар қизиқтирмас, бунинг кетидан бир гап чиқиб қолса керак деб ўйлаб ҳуркиб турар, қўлчалари билан ўзини ҳимоя қилмоқчи бўлар, шунда онаси олға чўзилган қўлчасига сал шапатилаб қўйса йиғлаб юборарди. Жофи эса, ахир бу ўйин-ку, қўрқма, нима бўлди ўзи сенга, деб тушунтирмоқчи бўларди. Лекин боласининг бари бир қўрқиб, гилдирак ёки чиллак тегиб кетмасин, ёки онам яна шапатилаб қолмасин, деб қўлчалари билан ўзини ҳимоялаб, ҳуркиб орқага тисарилаверганини кўриб онанинг ўзи ҳам йиғлаб юборарди. «Мени, ўз онангни яхши кўрмас экансан-да, сендан кўрганим шу бўлдим», деб куйиб-ёниб кетарди.

Бечора Шаниканинг онаси хусусида ўзига хос тасавури бор эди: ойиси қорнини тўйдиради, ётиш олтидан ечинтириб қўяди, ташқарига чиққанида совуқ қотмасин деб пальтосини кийдириб, ўраб-чирмаб қўяди, кечқурун бўлса кўзини юмиб ётиши керак, нега деганда яхши болалар вақтли ётиб ухлашади, ҳа, онаси унинг наздида ана шулардан иборат эди. Онаси билан Кизела холасининг гўнгир-гўнгир гапларига кўзини юмиб ётганча қулоқ соларди. Энди бўлса онаси ўзгариб қолди, ҳадеб ҳовлидан чақириб олаверади, нуқул қаёқдаги тушуниб бўлмайдиган, зерикарли нарсаларни гапираверадими-ей, бунинг устига охири кўз ёши билан ёки койиш билан тугайдиган аллақанақанги ўйинларни ўйнашга мажбур қиладими-ей, бундан онасидан чўчирди у. Илгарилари кун бўйи ғимирсиб чарчагач, кечқурунлари юзини онасининг ёқимли ис келиб турадиган ғижим кофтасига қўйиб ётишни яхши кўрарди. Энди бўлса онасининг тиззасига тармашишга ботинолмасди, чунки онаси дарров ниманидир ҳикоя қилишга тушар, у эса диққат билан қулоқ солиши керак эди, бу ҳикоялар яхшилик билан бошланарди-ю, лекин охирида, ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ, онасининг негадир албатта жаҳли чиқиб кетарди, шундоқ бўлгач, онасининг тиззасида ўтиргандан кўра бурчакда тургани яхши эмасми, ахир.

Жофи ўз аҳдида қатъий турар, Хоморларникига чиқиб кетиб қолмасин тагин, деб Шанини янада сергаклик билан кузатарди. Болани ўз онасидан ётсира-

тиб қўяпти, бу тавия букри қулоғига нималарни қўяптийкин, деб Ирманинг гўрига гишт қаларди. Ким билади дейсиз, гўдакка онаси тўғрисида нима балоларни уқтиришаётганин, ахир у онасини сариқ чақага олмай қўяпти-да, шундай ўйлар билан ич-этини ерди Жофи. «Қани, гапириб бер-чи, Ирма билан қанақа ўйинларни ўйнадинглар? Беркинмачоқми?»— суриштирарди у ўғлидан. Шани бўлса, йўқ, беркинмачоқ ўйнамадик, деб жавоб берарди-ю, лекин нима ўйнаганларини айтмасди. Аслини олганда буни айтиб бера олмасди ҳам. Масалан, Ирма битта каттакон картошкани олиб, унга бошқа кичикроғини қўндирадди, шунда бу назарларида подачи бўларди. Кейин ўша атрофдаги жўхори баргига кўзи тушиб қолиб, уни картошка-подачига кийгизарди, бу эса гўё подачининг узун пўстини бўларди. Сўнгра Шани най чалишга тушиб кетарди, картошка подачи атрофида сочилиб ётган ловиялар эса чийиллашиб юрган чўчқа болалари бўларди. Кейин Ирма битта ловияни сал четроққа суриб қўярди-да, ҳой, подачи, кўзинг қаёқда ўзи, чўчқачаларинг ёйилиб-тарқаб кетяпти-ку!— деб уришиб берган бўларди, Шаника ҳам унинг кетидан, кўзинг қаёқда ўзи, ҳой аҳмоқ подачи, деб чинқирарди-да, подачининг бошини узиб ташларди.

— Хўш, нима ўйнадинглар, балки қассоб-қассоб ўйнагандирсизлар?— суриштиришини қўймасди Жофи.

— Дўкон-дўкон ўйнадик,— таваккал қилиб деди Шани бир гал.

— Дўкон-дўкон?— такрор сўрарди Жофи ва бирдан енг шимариб қолди.— Жуда яхши, ҳозир биз ҳам дўкон-дўкон ўйнаймиз,— дея шитоб билан ишга киришди.— Қани, анави курсини келтир-чи бу ёққа. Манави бодринг чўчқа бўлади, жўхори дони — гилос бўлади. (Яқиндагина унинг худди шунақа туш кўрганини айтгандик). Гилосингиз қанчадан?— сўради онаси. Шани бўлса индамай бош чайқаб қўйди: Ирма билан бунақа ўйнашмасди-да, ахир. У ёқда бола фақат буюришни биларди, холос: милтиқ беринг, ёки шляпа оламан, дерди, ё бўлмаса велосипед керак, дерди, шунда Ирма дарҳол унинг истагини бажо келтирар, жўхори пояси милтиққа, бирорта эски гилдирак велосипедга, тўнкариғлиқ сават эса шляпага айланарди; Шаника милтиқни қўлига олиб, саватни бошига киярди-да, велосипедга миниб, йўлга тушарди; жуллasi калом, у

ниманики истаса, бари топилар, бола эса қувончдан хандон ташлаб кулар, бахтиёрликдан ирғишлар, ниҳоят чарчаб ўйиндан тўхтар, оёқлари орасидаги велосипед — гилдирак хоҳлаган томонига қараб гилдираб бориб, хоҳлаган ерида қуларди. Бу ерда бўлса қаёқдаги гилосларми-ей... онаси бу гилосни нима қилади ўзи?..

— Гилосингиз неча пул?.. Ўн крейцер, де,— астагина шивирлади Жофи ёнламасига нари қараб сурилиб бораётган ўғлига.

— Ўн крейцер,— деб такрорлади Шани маъюсгина.

— Бўлмаса, марҳамат қилиб менга ўраб берсангиз, жаноб дўкондор,— деди Жофи мулойимлик билан, гарчи, у кулиб гапирган бўлса-да, ўғлининг афти буришиб бораётганини кўриб юраги сиқилиб кетаётганди.— Ана шундай, энди ўраганингни харидорга бер-да: «Марҳамат, сизга ортиғи билан тортиб бердим», деб қўй.

Бироқ Шани бу орада кўзини ишқай бошлаганди.

— О-йи,— деди у тўсатдан ҳиқиллаб.

— Нима дейсан, қўзичоғим?

— Ойижон, дўкон-дўкон ўйнамай қўя қолайлик,— ворланди болакай, бу билан онасини ранжитиб қўйганини унинг ўзи ҳам пайқаб қолди чоғи, қўрқоқ олдин мушт кўтарар қабилида ўша ондаёқ йиғлаб юборди.

— Ўйнамай қўя қолайлик? Нега? Ирма билан ўйнайсан-у, мен билин ўйнашни хоҳламайсанми?— Жофининг чақнаган кўзларига ёш қалқди.

— Мен ҳали кичкинаман, дўкончи бўлолмайман-да!— деб ўзини оқлади Шани, қўрққанидан нафаси ичига тушаёзиб.

— Ирма билан ўйнашга кичкиналик қилмайсан-а! Ярамас, ёмон боласан, туққан онангни ёмон кўрасан! Бор, бора қол ўша Ирманинг олдига, мен энди сенинг онанг эмасман, сенинг онанг ўша Ирма бўла қолсин! Букри онанг бўлади, кўчадаги болалар: ана, букри хотиннинг ўғли Шани кетяпти, деб масхара қилишади.

Шанининг нафаси ичига тушиб кетди, ҳатто ҳиқ этмасди у. Ирмани қанчалик яхши кўрмасин, бари бир онаси ўрнида тасаввур этолмасди уни. Бу гапни эшитиб бақа бўлиб безрайиб қолганди. Эсхонаси чиқиб, онасининг ғазаб бўрони нақ уни учуриб кетадигандек, курсини маҳкам чангаллаб олди. Жофи бўлса қанчалик аҳмоқона иш қилаётганини ўйламас, фақат ўғли қалбини забт этган ўша букрини бу жажжигина юрак-

дан юлиб олиб ташлаш иштиёқида ҳамон ғазаб билан ўшқирарди:

— Онанг жирканч қурбақага ўхшаган бўлади, кўча-ма-кўча ўша билан бошлашиб юрасан. Жуда бир-бирларингга ярашиб тушасанлар-да, сен ҳам худди ўшанга ўхшаб оёгингни сургаб босиб, лапанглаб юрасан...

Шундай деб, Жофи бошини елкалари орасига тортиб, икки елкасини чиқарди-да, букчайганча лапанглаб ошхонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Шани эса, нима гаплигига ақли етмай, онасининг икки букилиб, у яхши кўрадиган Ирманинг юришини қилиб кўрсатётганини фаҳламай, ҳанг-манг бўлиб турарди. Шу топда кўз ўнгида фақат онаси, ваҳимали тарзда букчайиб олиб, стол билан плита оралигида тез-тез бориб келаётган, бутунлай ўзгариб қолган онаси турар, Ирмани эса хаёлига ҳам келтирмасди; Шанининг жимит юракчасини ваҳм босиб, гўё онасининг қоматини яна ўз ҳолига қайтариб, тагин илгаригисидай чиройли қила оладиган сеҳрли сўзни излаётгандай эди.

— Ёмон ойижон бўлиб қолдингиз, ёмон ойи!— деб қичқирди у алам билан.

— Сен ўзинг ёмон боласан, ярамас!— дея қичқирди Жофи, у ўғлим Ирманинг тарафини оляпти деб ўйлаганди, лекин, ҳар қалай, «ёмон ойижон» деган иборани эшитганида, ёш боланинг олдида букрини масҳара қилиб, ростдан ҳам ёмон, манфуруна иш тутганини ўзиям сизди. Аччиқ устида Шанининг бетига шапалоқ тортиб юборди, аммо шу заҳотиёқ ўғлини бағрига босди, кейин тиззасига ўтқазиб, юз-кўзидан ўпа кетди. У шу таҳлит, боласини тиззасида тебратганча узоқ ўтириб қолди, Шаника эса ҳамон ҳиқиллар, ўпкасини босолмай, онасининг тиззасида типирчилаб ўтирарди. Почмейстер хотининикидан тезгина қайтган Кизела уйга кириб келганда она-бола шу аҳволда ўтиришарди. Бола ҳатто уйқусида ҳам ҳиқилларди. Жофи тиззалари билан сал тебратиб уни аллалаганча, муздек деворга суяниб ўтираркан, юзидан ҳалқа-ҳалқа ёш юмаларди.

Шундан кейин у ҳар эрта саҳар чоги уйқудан кўзини очиб, ёнида пиш-пиш ухлаётган ўғлининг олиққина танасини ҳис этаркан, ичида: «Унга нисбатан энди оғирроқ, тоқатлироқ бўламан», деб аҳд қиларди. Шани гоҳ қўлларини ёйиб, чалқайиб ётар, гоҳ бармоқчалари онасининг сочлари орасига кириб қолар, лаблари

эса эмадиган пайтларидагидек чўччайиб кетарди. Нозик териси бўйлаб эса, худди тушида ҳам қуённи қувиб юрган този сингари, енгилгина титроқ югуриб қоларди. Жофи шундай пайтларда чалқанча ётган жойида, пинжига тақалиб ётган боласи ўриннинг ботиб чуқурча бўлиб кетган ерига тушиб кетмасин учун астагина ёнбошига ўгириларди. Баъзан эса, боласининг юзи нақ қўлтиғига келиб қолиб, кўкрагида аллақандай ёқимли туйғу ҳосил қилар, кўнгли алланечук бўлиб ийиб кетарди.

— Ойи, сув!— зорланиб қоларди бола гоҳо уйқу аралаш, шунда унинг лабчалари чанқоқлик билан сувни, мудроқ кўзлари эса стаканни излаётганини, сўнгра яна узун мижжалари остига яширинганини суқланиб кузатарди.

— Ҳозир, бўталоғим, ҳозир,— дея такрорларди Жофи,— хоҳлаган нарсангни муҳайё қиламан, қўзичоғим.— Шундай дақиқаларда у эрталаб ўгли билан бафуржа, ошмай-тошмай муомала қила олишига кўзи етгандай бўларди. Майли, ўзини олиб қочаверсин, у бари бир болани ийдирадиган бирор чорани топади, ахир, бири бўлмаса, бири иш бериб қолар-ку! Ўғлида ўзига меҳр уйғотишдан бошқа яна нима ҳам иши бор дегн...

Бироқ эрталаб, нонушта пайтида Шанининг қўлидаги қошиқ тушиб кетиб, болакай: «Ойи, мен қаҳвани ёмон кўраман», деб ғинғиллаганида, унинг жон-пони чиқиб кетарди.

— Бўлмаса нимани яхши кўрасан?— дерди тишини-тишига қўйиб.— Балки, бўғирсоқ ерсан?

— Ҳа, бўғирсоқ.

Лекин бўғирсоқ бир баҳона эди, онаси уни қозонга солиб пишириш билан овора бўлганидан фойдаланиб бўйнидаги сочиқни секингина ечарди-да, аста курсидан тушиб оларди.

— Нима бало, аллақачон бунга ҳам иштаҳанг бўгилиб бўлдимиз?— жиғибийрони чиқарди Жофининг.— Қани, емай кўр-чи. Емасанг очингдан ўласан-ку!

Шунда Шани бўғирсоқни огзига солиб, зўрма-зўраки, ҳамма ёғини ёққа белаб тамшанар, бўғирсоқ бўлса сира томогидан нари ўтмасди. Жофининг эса фигони ошиб ошхонада куйманар, назарида, боласи у пишириб бергани учун егиси келмаётгандай бўлиб туюларди.

Ана, у онаси тўғраётган карамдан кўзларини узмай тикилиб турибди, ҳали тўғраб бўлмасидан буруноқ, ўзагини бер, деб тихирлик қияпти.

— Ойи, ўзагини менга берасиз-а, хўпми?— Шу сўзларни айтиб бўлар-бўлмас, сабри чидамай, яна хархашани бошлади:— Ойи, намунча кўп кесиб ташлаяпсиз, ўзаги қолмаяпти-ку!

— То қаҳвангни ичмагунингча ўзакни олиб бўпсан!— Жофи дил ранжини тарбиявий талабчанлик пардаси остига яширмоққа уринарди.

Турган гапки, Шанининг лаблари қийшайиб, онасига жавдиради (зора лаблари жийрилгани онасининг кўнглини юмшатса), кейин ҳиқиллашга ўтди.

— Йигласанг-йигламасанг, бари бир менга,— Жофи ҳам бўш келмади.— Қаҳвани ичмасмишлар-у, бу кишимга карам ўзагини берармишман!— Қани, дарров ичиб ол-чи қаҳвани!

Шанининг бўлса шу топда карам ўзагини шундай егиси келиб турардики — назарида, мана ҳозир гарчиллатиб чайнайдигандек — чор-ночор, ўлганининг кунидан қаҳвани ичишга тутинди. Ёноқларидан ёш томчилари юмаларди, бироқ томоғининг ғилқ-ғилқ қилишидан бу тубсиз кружкани бўшатишга қанчалик уринаётгани кўриниб турарди. Аммо, борган сайин секинроқ ҳўплай бошлади, ана, қўлчалари кружкани қўйди, ичида ҳали талайгина қаҳва бор экан, Шани курсидан тушаман деб столни қимирлатиб юборган эди, у чайқалиб клеёнкага тўкилди.

— Ҳа, майли, олсанг ола қол!— Она тонготар олдидан кўнглига туккан аҳдига содиқ қолишга тиришиб, аллақачон плита ёнидаги ёққани келтириб қўйилган қуруқ жўхори сўталарини ўйнашга тушиб кетган болакайга оппоқ қилиб тозаланган карам ўзагини узатди.

Аммо Шани, қаҳвани ичмагани хижолатиданми ёки печка ёнидан ўзига янги эрмак топгани сабаблими, ҳар қалай, ўзакни олмади.

— Кейин, ойи, кейинроқ,— деди у паршонлик билан, ўзи бўлса саватдаги жўхори сўталарини биттама-битта олиб, навбати билан печкадан тушиб турган шуълага тутар, сўта билан бирга ҳатто қўли ҳам қизариб кўринаётганини томоша қиларди.

— Ойижон, қаранг, қўлимни кўринг, қандай қипқизил-а!— деб онасини ёнига чақирарди у шодланиб.

Жофининг эса бу пайтда бояги бадбин карам ўз-
гини деб кўзларига гилқ-гилқ ёш қалққанди. Ўғлига
ниманики бермоқчи бўлса, унга бари керак эмас-а!
«Қанақанги қайсар, қанақанги тажанг бўлиб ўсяпти-я,
Ковач бувисига тортганга ўхшайди, майли, ҳечқиси
йўқ, мулла қилиб қўяман ҳали уни». У ўғлининг ўт
шуъласида қизариб кўринган қўлига ҳатто кўз қирини
ҳам ташлаб қўймади. Ўғлининг олов шуъласида қиза-
риб кўринган қўлчаси баногоҳ ёдига тушиб қолганида,
болакай аллақачон ҳовлига чиқиб кетган, қорми, лой-
ми, ҳеч нимага парво қилмай, у ёқдан-бу ёққа шата-
лоқ отиб юрганди. Ёнига бориб, қара, менинг ҳам қў-
лим ўшанақа, худди нарёғи кўриниб турганга ўхшай-
ди-я, дейиши керак эди ўша пайтда. Кейин деворга
қўлининг соясини тушириб, қуёнча қилиб кўрсатиб
бирпас ўйнатмасмиди, қуёнча қулоқларини қимирлат-
са, Шани қотиб-қотиб кулиб: «Яна қилинг, ойижон,
яна!» — деб туриб олмасмиди. Ана унда сираям Ирма-
нинг олдига бораман деб тихирлик қилмасди. Шу хаёл-
лар билан у шоша-пиша ўғлини чақирди, лекин унинг
оёғини истар-истамас сургаб келаётганини кўрганда
тагин бояги ўзак эсига тушди-ю, боласи билан бир-
галашиб олов ёнига чўнқайиш фикридан қайтди-
қўйди.

— Нимага чақирдингиз? — деди Шани қош-қовоғи
осилиб.

— Ўзим шундоқ. Совқотиб қоласан, — деди онаси
қўрслик билан ва ўғли эғнидаги пальтони юлқилаб
ечди.

— Ҳечам совқотганим йўқ-ку! — деди Шани аччи-
ғи қистаб. — Нимага ҳадеб мени қақираверасиз-чақи-
раверасиз! Бу ерда нима қиламан?

— Гап қайтарма, бола! — Ниҳоят, лиммо-лим тўлиб
турган сабр косаси чайқалиб, заҳри-зардоби тўкилди. —
Онанг «уйда ўтир» дегандан кейин қимирламай ўтира-
сан шу ерда! Менга ўргатишга ҳали ёшлик қиласан,
бола! — Шундай деб у кастрюлькани товага, товани
кастрюлькага ура кетди жаҳл билан, нимага бундай
қилаётганини ўзи ҳам билмас, шунчаки бу тарақа-
туруқдан сал енгил тортаётгандай эди. Шани эса боя
онаси пальтосини ечиб олганида қай тариқа турган
бўлса, ҳозир ҳам ўшандай қаққайиб, то онаси идиш-
товоқларни тарақлатишни бас этгунича қўрққанидан
қимир этмай, кўзлари чақчайганча туриб қолди.

Бунақанги можаро, майда-чуйда келишмовчилик, ўкинарли машмашалар Кизела борлигида камдан-кам рўй берарди. Зеро Кизела ҳануз бу уйда бутун қишлоқнинг кўз ва қулоғи бўлиб туришдек вазифасидан воз кечмаганди, ёш беванинг боласига қандай муомала қилаётганини айғоқчилардай кузатиб юрарди. Буни фаҳмлаган Жофи Кизела уйда пайтларида ўзини қандай тутишини билмай, боши қотиб қоларди. Углини тергаб, койийдиган бўлса, ўша замоноқ қишлоққа, аламини кимдан олишни билмай, бутун захрини ўғлига сочади, деган гап тарқалади. Шанини ўз ҳолига қўйиб, жимгина юмушларини қилиб юраверай деса, боласи қаровсиз тентак бўлиб ўсяпти, мундоқ тузук-қуруқ гапиришни ҳам билмайди, дейди бу шум кампир. Шанининг қайсарлик қилиб онасини маломатга қўйишидан чўчигани туфайли Жофи кампир борида, ҳатто жонни бўғзига келиб турган бўлса ҳам, ҳамма нарсага бармоқ орасидан қарар, парво қилмасликка тиришарди. Айтгандай, Кизеланинг ўзи ҳам иложи борича бало комидан қочиброқ юришга ҳаракат қиларди. Ҳов ўша воқеадан кейин Кизела Жофидан жуда қўрқиб қолган, ортиқ унинг жиғига тегишга ботина олмас эди-ю, лекин хонасига қамалиб олиб, ичиқоралик билан ошхонадан эшитилаётган гўнғир-гўнғир койишларга писибгина қулоқ соларди. Бундай пайтларда қироатхонадан олиб келган «Аёл киши ҳамшира сифатида» деган китоби қўлидан тиззасига тушиб кетар, ҳатто халақит бермасин деб кўзойнагини ҳам олиб қўяр ва бошини бир томонга буриб (нега деганингизда чап қулоғи яхшироқ эшитарди-да), ярим очиқ қолган огзидаги тилигача тек қотиб, вужуди қулоққа айланиб тингларди, эшик ортидаги шовқин тингач эса ҳалимдай ийиб, мамнун илжайарди. Бироқ сира-сира Жофининг олдида пистирмада туриб хабар топгани жанжалдан огиз очмайдиган, ҳатто Шанидан нимага пиқиллаётганининг сабабини ҳам суриштирмайдиган бўлганди.

Унинг бундай сукут сақлаши Жофига қаттиқ тегар, нимага уришганини тушунтиришга уринарди.

— Сал қаттиқроқ турмасам бўлмайдиганга ўхшайди,— деб ўзи гап очарди у, гўё узоқни кўрувчи мураббийлардай.— Агар ҳозирдан қайириб олмасангиз, кейин худо бас келмаса, бандаси бас келолмайди.

Кизела эса, тагин огзим бўшлиқ қилиб бирон но-

жўя гапни айтиб юбормай деб чўчиб, сергак тортиб турарди.

— Битта ёмон томони шуки, Шаннка ёлғиз, ўзини қаёққа уришини билмайди. Ёнида укаси бўлганидами, ҳаммаси бутунлай бошқача бўлиб кетарди, ҳа, ҳа, гапимга ишонаверинг.

Жофи ўз-ўзига, Кизела илгари қандай қабиҳ ғийбатчи бўлса, ҳозир ҳам ўшандай ғийбатчилигича қолган, деб такрор-такрор уқтирмасин, бари бир, бундай тасалли бергувчи гапдан кейин кўнглидагини очишга тушиб кетарди:

— Кимга ўхшади бу бола, билмадим. Ковач бувисига тортганмикин-а? Ўша бувиси ўлгидай қайсар-да ўзиям...

— Шаникангиз сал асабийроқ, сал сергашроқ бўлиб қолди,— мулойимгина эътироз билдирарди Кизела.— Бултургига қараганда бир оз мазаси ҳам йўқроқ кўринади. Ё гижжа-пижжаси бормикин, текширтириб кўрсангиз бўлармиди...

«Асабийроқ» деган ибора Жофига ёқиб тушди. Ҳа, кейинги пайтларда унинг ўзи ҳам асабийлашиб қолди, боши ҳам тинмай оғриб туради, эҳтимол, бунинг таъсирида боласиям асабий бўлиб ўсаётгандир.

— Жуда бошим қотиб қолди, балки менинг ҳам айбим бордир бунда. Очиғини айтсам, сабрим чидамай, тўрсиллатиб ташлайман, шуни-чун бола шунақа бўлиб ўсаётгандир балки,— деб нолиди бир куни навбатдаги ўшанақанги можародан сўнг.

Аммо-лекин Кизелани жанг майдонига торта олмади бу билан, кампир жангга бел боглашдан кўра бад-ҳохона бетарафликни маъқул кўрди.

— Унақа десангиз, оналарини кечқурунгина кўрадиган болаларни нима деса бўлади! Масалан, Пештининг чеккасида яшайдиган ишчиларнинг болалари — яхшидир-ёмондир, думалаб-сумалаб катта бўлишади... Сиз-чи, эртаю кеч у билан оворасиз, ҳамма бало шунда. Қўяверинг, дўмбиллаб-сўмбиллаб ўйнаб юраверсин.

Бу жодугар қанчалик маккора бўлмасин, унинг маслаҳати Жофига маъқул келди-ю, гўё биров жўмракни қўққисдан батамом очиб юборгандай, Жофининг шиква-шикояти шариллаб тушган сувдай қуйилиб келаверди:

— Ишонсангиз, баъзида бу болани нима қилишимга ақлим бовар қилмай қолади. Уни анави падивоқи

Ирма бузди, худо ҳақи. Бу норасида гўдакка нималарни ўргатаётганини ким билади дейсиз. Болани ўзига элакиштириб олишдан осон иш борақанми, лекин она шўринг қургур эртани ҳам ўйлаши керак-да. Муштдак ёшидан уришиб-талашиб юришдан ёмони йўғ-а бўлмаса.

— Кейин ўзингизга яхши бўлади, — деб қўйди Кизела, ўз киноясидан ўзи маст бўлиб. Шу гапларни почмейстерни хотини бир эшитса эди-я!

Аммо Жофини айни чоғда Кизеланинг кўнглидаги ёсуманлик қизиқтирмас, унинг оғзидан фақат маъқулловчи сўз эшитишнигина истарди.

— Кўпинча юрагим сиқилиб кетади, шундай сиқилиб кетадики, асти қўяверасиз! Эрталаб ухлаб ётганида нақ фариштанинг ўзгинаси дейсиз. Уни жонимдан ортиқ кўрсам-у, нега мени ёмон кўради-я, деб ўйлайман. Отаси тирик бўлса ҳаммаси бошқача бўлармиди. Отасидан қўрқса, мен тўйиб-тўйиб эркалатиб юраверармидим, дейман. «Даданг келяпти, эшитяпсанми?...» — десам, жим бўлиб қолармиди. Ҳозир бўлса унга ҳам онаман, ҳам отаман, мени худди олабўжи деб билади. Шунчун уни мендан айнитиш оппа-осон. Анави Ирмани худо билиб букри қилиб яратган экан, болагинамни мендан айнитаётгани учун бундан баттар жазосини берсин илоё!

— Қўйинг-э, ўзингизам жуда ошириб юборадиган бўлибсиз-да. Шаника яхши кўради сизни, — далда берган бўлди Кизела. Айни пайтда у пешанасини буриштириб, ичида қатъий ҳукм чиқарди: «Ўзи ношуд, бағритош она бўла туриб бу бахти қаро қизни қарғашга қандай тили боради-я ноинсофнинг»...

Гоҳо-гоҳо ўғлидан қанчалик нолиб, астойдил шикоят қилаётганига ўзи ҳам ҳайрон қоларди. Шунда аллақандай бир галати туйғу қалбини изтиробга соларди: «Мени шунчалик худо қарғамаса ўз қорнимдан тушган болам шунчалар ётсирайдими мендан!» Камдан-кам бўладиган, илгаригидай оналик меҳри уйғониб қоладиган дақиқаларда изтироб чекар, айбини тан оларди: «Ахир мен бу гўдакка нақ катталарга қилинадиган муомалани қилипман-ку. Унга эътибор ҳам бермай, гўё ўзи ярашишга уринсин деб лаб-лунжимни осилтириб юрсам-а. Ундан кўра ўзингга: Шани ҳали гўдак, уни суйиб-эркала, парвона бўл, онаси унга қанчалик меҳрибонлик қилганини вақт-соати билан ўзи ҳам тушуниб олар, демайсанми-я». Бироқ бундай са-

мимий, покиза дақиқалар фақат дақиқалар эди, холос. Дам ўтмай яна асаблари қақшаб қолар, тақдир раво кўрган шунча аламлар устига ўглининг асабийлиги ортиқча юк бўлиб қўшилганини ўйлаб фигони фалакка етарди. Боши муттасил сирқирар, елкалари букчайиб борар, ҳатто учрашиб қолганида уни бундай аҳволда кўрган онаси ҳам койиб берарди:

— Намунча бўшашмасанг, Жофи,— насиҳат қиларди у,— жуда оғриётган бўлса, докторга кўрсат.

Аммо Жофи учун юрак ютиб врачга бориш, кейин ўглининг тарбияси билан жиддий шуғулланишдан кўра қаёқдаги амалга ошмайдиган ўйлар билан ўзини қийноққа солиб, турмушдан нолиш осонроқ кўчарди.

— Э, нима кераги бор!— деб жавоб берарди онасининг насиҳатига.— Тезроқ ўлиб қўя қолганим яхшийди бу кунимдан кўра.

Шани бўлса онасининг бунчалик ғам-ташвишга шўнғиб кетганидан фойдаланиб, битта қарорга келганди: у эндиликда ҳовлига тез-тез бемалол чиқиб турса бўларкан. Қиш сал бўшашди — кўлмаклар бетини қоплаган юпқа муз парда салга синиб-парчаланиб кетади, таёқ билан бир туртиб қўйсанг бас; оғилнинг чириб-нурарган орқа деворидаги мохларни бир парчагина қаттиқ пўстлоқ билан қиришни айтмайсизми, жуда қизиқ. Шани оғилнинг пастак томидан бирорта қамишни сугуриб олади-да, қудуқни айланиб югурганча, нақ душман ҳамласини қайтараётгандай, ўнгу сўлига силкиб зарба бераверади. Энди онаси уни ҳар замонда бир чақириб қоладиган бўлди; ювиндини тўккани ёки чўчқага овқат бергани чиқиб қолганидагина: «Тагин ҳовлида дайдиб юрибсанми! Шамоллаб қолгин, ўшанда кўрасан кўрадиган кунингни!» — деб зорланган оҳангда уришиб беради, холос. Бироқ Шани унинг овозида аввалгидай қатъийлик ва буйруқни сезмагач, ўзини ҳозиргина тўкилган ювиндидан кўтарилаётган буғни томоша қилаётганга солар, югуриб бориб кўлмаклаб турган ювиндининг ўртасига сакрар, ундан аллақачон буғ чиқмай қўйган бўлса ҳам ўша ерда тураверарди. Бир куни кечқурунга бориб қулоғи оғриб қолиб, бурчакка тикилганча пиқиллашга тушди, қулоғи шангиллаб, ҳар зирқираганида чидаёлмай бошини сарак-сарак қилаверди.

— Ана, айтмовдимми, ахир шамоллабсан-да? Бу

қоранг ўчгур ҳовлидан сира ичкарига олиб кириб бўлмайди сени! Энди сўрамасдан ташқарига чиқиб кўргинчи!— деди Жофи ўзини жиддий тутишга тиришиб.

Бироқ Шани ўзининг қўрқув ва алам акс этиб турган шахло кўзлари билан унга жавдираркан, ўша ондаёқ оналик меҳри товланиб, боласини тиззасига олди-ю, то уйқуга кетгунича тебратиб ўтирди.

— Бадани алангаи оташ бўлиб ёняпти,— деди Кизелага шивирлаб,— эрталаб доктор чақирмасам бўлмайдиганга ўхшайди.

Кизела гўдакнинг устига энгашиб, кафтининг орқасини кўкрагига тегизиб кўрди-да, ҳаммаси тушунарли дегандай, дарҳол қаддини ростлади, болакай уйқусида инграб, бошини сарак-сарак қиларди ҳамон.

— Ичида дарди бор, анчадан бери кузатиб юрибман уни, бола бечоранинг ранги заъфарон бўлиб кетган.

Эрталаб Шани хурсанд уйғонди.

— Қулоғинг оғримаяптими?— хавотирланиб сўради онаси.

Болакай бўлса кечаги тортган азобини мутлақо унутиб юборганди; мана, оғримаяпти, ўзингиз кўринг, дегандай қулоғи солинчогидан тортиб кўрсатди.

— Бугун ташқарига чиқишни хаёлингга ҳам келтирма,— тўшакнинг четида турган ўғлини кийинтираётиб гўлдиради Жофи.

Энди иштонининг почасига бир оёғини тиққан Шани бирдан чайқалиб, ўзини таппа ёстиққа ташлади. Кейин хахолаб ўрнидан турди, яна чайқалиб, тагин гуппа қулади. Бу беш-олти марта такрорланди, сира кийингиси келмаётганди унинг. Жофи қувончини Кизелага етказди:

— Ҳеч нимани кўрмагандай. Аранг кийинтирдим, шўхлик қилавериб сира кийинтиргани қўймади.

Кизеланинг ҳам гапи тамоман ўзгарди-қолди:

— Дарров ваҳима қилиш керагамас демовмидим, ахир. Болалар ўзи шунақа, бир қарасанг, нақ ўлиб қоладигандай, бир қарасанг, ҳеч нимани кўрмагандай қийқириб кулган... Шанига ўхшаган бақувват боланию гапириб ўтирмаса ҳам бўлади...

Шани эса бу орада яна гов ёнида уймаланаётганди, у гов тахтачаларини бирма-бир ушлаб чиқар, яна қўйиб юборарди. Қайси бирини сурса тирқиш очилишини билмагани учун эмас, йўқ, ҳозирча у ёққа ўтиши

мумкинамас. Шундай бўлгач, ақалли ушлаб ўйнасин-да, ахир. У қўлига битта таёқчани олди-да, уни гов тахтачасидан-тахтачасига сакраб, худди ногорадай тараклашига маст бўлиб, гов ёқалаб югуриб кетди, тараклаш тирқишга келиб узилиб қолганда юракчаси бир орзиқиб тушди. Бирпас у ёқ-бу ёққа аланглаб турди-да, лип этиб нариги томонга ўтди-ю, акас буталарини оралаб олға чопди; у силкитиб юборган шаббалардан устига дувва томчилар ёгилди, мана, у юзини арта-арта Ирма келмаяптимикин, деб уй бурчидан мўралаб турибди. Шу пайт орқа томондан уни Ирма эмас, Хомор кампир ушлаб олди, у ертўладан молга чириган шолғом олаётган экан.

— Шаника, боринг, уйингизга бора қолинг, бизни-кига киришингизни ойнингиз ёқтирмайдилар,— деди у тутила-тутила, одатда ўзига тўқ хонадонларнинг болаларини астагина кузатиб қўя туриб айтиладиган заҳарханда оҳангда.

Бир куни Жофи Хомор холага, қизингизга айтиб қўйинг, Шанини ҳадеб чақиравермасин, деганди, мана ҳозир кампир ўшанинг ўчини олаётгандай, ошкора мамнунлик билан болакайни ҳовлисидан чиқариб юбораётган эди. Шани ҳайрат ичра кампирга бақрайганча, балки ҳайдаб юбормас, деган ниятда қимир этмай турарди, лекин кампир астагина елкасидан ушлаб буриб қўйди:

— Баракалла, баракалла, бора қол, кичкинтой.

Шани секин, босайми-босмайми деб, акас буталари орасидан сургалиб борарди. Бечора йиғлаб кимдан аламини олишини ҳам билмасди: онасига шикоят қилолмайди, у уришибгина қўя қолмай, жазолайди ҳам. Шунинг учун буталар орасига киргач, астагина пиқиллай бошлади — уйига эса сира қайтгиси йўқ. Буталар остида деярли қор қолмаганди, фақат у ер-бу ердаги чуқурроқ жойлардагина йилтираб кўринарди; синиқ кўзалар устидаги қор эриб кетган, занглаб кетган кастрюлькаларнинг қолган-қутган эмаллари ялтиллаб кўринарди, бир бута остида дарахт тиканларидан тап тортмайдиган жасур кашфиётчимизни эски туфли — наmatдан тикилган кўринади — мунтазир бўлиб кутиб турган экан. Дили ранжиган Шани ўша эгасиз бойлик томонга юрди, туфлини ковлаб чиқариб, тўнкариғлиқ тоғора устида кўргазма ташкил этди. Бу кўргазмада нималар йўқ дейсиз, зангори, жигар ранг, яшил сопол

парчаларими-ей, гулдор кружканинг қолдиқ гирдимей, қоқ ўртада бўлса битта синиқ кўзанинг банди савлат тўкиб турибди. Шаника тоғора ёнига чўк тушиб олиб, бу бойликларини у ердан-бу ерга олиб қўйиб, ўрнини алмаштириб ўтириб, ўйинга шунчалик берилиб кетдики, ораларини ана шу ташландиқ аказор — унинг қадрдон жаннати ажратиб турган икки адоватли оламни мутлақо унутиб юборди.

Шу кундан эътиборан Шани тез-тез ғов ортига ўтиб турадиган бўлди, Жофининг эса уни қўриқлашга на истаги, на мажолли қолганди.

— Шаника! — деб чақириб қоларди у бўм-бўш ҳовлига қараб.

Бирпасдан кейин Шаника пайдо бўларди дарҳақиқат; тирноқлари орасига лой тўлган, бармоқлари тирналган, лекин юзлари қизариб кетган, кўзлари бахтиёрликдан чақнаб турарди. Кечқурунлари эса кўпинча овқат устида ухлаб қоларди, бир куни Жофи хонага кирса ўғли қоқ полда ухлаб ётибди.

— Эс-ҳуши ўйин, силласи қуриб ётиб қолгунича ҳам ўйнайверса! — деб мингиллади у ва ўша ондаёқ бу гап эсидан чиқди кетди яна.

Бирмунча вақтдан бери ҳатто овқат қилишга ҳам майли йўқроқ, кечагидан қолган овқатни иситиб қўя қолади ё туҳумни аталаб, қуймоқ қилади, вассалом, ярқиллаган жиҳозларини бир неча кунлаб чанг босиб ётади, баъзан каравоти охир-пешингача йигиқсиз ётади. У уйда худди карахт пашшага ўхшаб гарангсиб юради — қазноқдан кастрюлькани олиб чиқади, ичкарига олиб кириб қўяди-да, кейин эси жойига тушиб қолиб:

— Нима қилмоқчийдим ўзи? Худди кампирларга ўхшаб эсим кирарли-чиқарли бўлиб қолди-я, — деб боши қотиб, ўзини койишга тушарди. — Мана шунақа ёшлигида қариб, эсини еб юргандан кўра шартта ўлиб қўя қолган тузук. Э худо, тезроқ жонимни олиб қўя қолсанг-чи! Бу дунёни хира қилиб юраверамми? Боламга мендан кўра онам яхшироқ қарайди. Узумни кўтариб турган тирговучни олиб ташласа бас экан, ток шилқ этиб узала тушиб ётиб ола қоларкан. Лекин анави Кизела алвасти балонинг ўқидай ҳали, юрмайди — йўргалайди-я! Менинг қўл-оёқларим бўлса худди ясамага ўхшайди. Ҳалитдан шунақа шалвиллаб ўтирсам, қирққа кирганимда нима бўлади?!

Ховлида офтоб тобора тепароққа, айвон устунларигача етиб келадиган бўляпти, қуёш салқин ҳавога аста-секин илиқлик бахш этиб боряпти, қудуқ теварагидаги юзлаб кўзгуча-ҳалқобчалар ярқираб кўзни қамаштиради. Аммо Жофи бошидаги қора рўмолини янада кўзлари устига тушириброқ юришга уринади, ховлидан ўтиб бораётганида ўзининг қоп-қора соясига маъюс нигоҳ ташлаб қўяди. Уч йилдирки, у нақ қузғун янглиғ қоп-қора либосга бурканиб юради. Бу бе-валик, азадорлик либоси пешанасига бир умр битилганга ўхшайди! Беғубор мовийлик, ярқираган олтин тус ва кўз нурини олгувчи оппоқ ранглардангина иборат бўлган борлиқни кўрарга кўзи йўқ унинг. Ахир, у беҳудадан-беҳудага пўпанак бойлаб ётибди-да бу ерда. Умрини қора кўрсичқондай ўтказяпти — ҳозирданоқ у қуёш нурига дош беролмай қолган. Мартнинг дастлабки якшанбасида ҳатто Кизела ҳам (оёғига бир амаллаб ғарчли, локланган туфлисини кийиб), Жофидан оятлар китобчасини сўраб — ўзиники йўқ эди-да! — черковга жўнади: бормай ҳам бўларканми, руҳоний билан муаллимнинг хотини ёнгинасида ўтириб олиб, энёлилар орасида ўзини кўз-кўз қилмай, синглисининг бир аламини келтирмай бўларканми. Кизела нимани ўйлаган бўлса ўйлагандир, бу унинг ўзига аён, гапнинг қисқаси, у черковга жўнади, Жофи эса ўтган пасха — ҳайитдан бери у ерга қадам босмайди, дарвоқе, нима ҳам қилади черковда, шундоқ ҳам уни худо уриб қўйибди-ку! Кўчада, дарвозаси олдидан, сочларига лента тақиб олган, ясанган-тусанган қизлар шўх-шўх гаплашиб, тўпланиб қолган ҳалқобларни айланиб ўтиб, черковга кетишяпти; муюлишда, почта олдида қўлларидаги хивичлари билан этик қўнжларини уриб йигитлар тўдалашиб туришибди. Қизлардан бири улар олдида бир онгина тўхтаб, яна дугоналарига етиб олди-да, кулганича йигитлар ҳақида алланима деб шивирлади, кейин қизлар бараварига хандон отиб кулиб юборишди. Ана, улар қўлтиқлашиб, бир-бировларидан далда олиб, юбқаларини ҳилпиратиб черков сари кетишди. Жофи уларга бирров кўз қирини ташлади-ю, ўша заҳотиёқ уйига кириб кетди, бироқ қизларнинг шўх овозлари у ерга ҳам кириб борди. Икки-уч қиз гулдор кўйлак кийиб олибди, лекин Жофининг кўзига ҳаммаси бир тусда чаплашиб кўринди — улар деразаси ёнидан нақ сузиб, ўйноқлаб, пилдираб, тинимсиз

ўтиб туришибди... кейин ерни ларзага келтиргундай бўлиб учинчи бора қўнғироқ даранглади, шунда Жофи жаҳл билан, бармоқларини куйдириб, кўпириб-тошиб кетай деб турган кастрюлькадаги сутни ўт устидан олди.

Кун бўйи авзойи ўзгармади. Оммавий шодмонлик ва анвойи тур ранглардан баралла дод солгиси келарди. Кечга яқин Шани секингина қочиб қолди. У худди ўз тирқишидан ўтаётган дамда Жофи ўғлини чақиргани ҳовлига чиққан эди. Унинг бетини нақ аланга ялаб ўтгандай бўлди. Ҳозир боради-ю, бу шумтаканинг бошлаб таъзирини беради! Шу ўй хаёлидан ўтаркан, у ҳатто бир оз енгил тортгандай бўлди. Лекин болакай аллақачон ғов ортида ғойиб бўлган эди. Турган гап, Ирманнинг бўйнига осилиб олган ҳозир. Майли, осилса осилаверсин, ўша букриси билан ялашиб-юлқашаверсин! Энди бари бир унга... Жофи иши бўлмаса ҳам, чип-чиннидай қилиб супирилган ҳовлидан нарироққа борди-да, ғовга суяниб, бўш огилхонага тикилиб қолди, у ердаги яхшилаб семиртирилган чўчқа боласи аллақачон дудхонага осиб қўйилган эди. Ертўла эшигидаги қулфнинг калитини яна бир марта буради, айвон устунидан кўчиб тушган оҳак устига тупроқ ташлаб қўйди. Ҳовлисида мақсадсиз кезаркан, қандай каттакон-а, деб ўйлади — аслида эса энига бир неча қадамгина эди ҳовли. Худди чеки-чегараси кўринмайдиган кенг оламдай, бу ерда адашиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас экан... Ўғлимнинг овози эшитилиб қолмасмикин, деган ўй билан Жофи астагина Хоморлар деворига яқинлашди. Ростдан ҳам девор ортида Шаника қийқариб кулаётганга ўхшайди, ё бу олисроқда шарақлаб кулаётган бошқа бировнинг боласимикин-а? У ўғлининг таниш овозини эшитишдан чўчиб, кўча эшик ёнига борди-да, кўчага мўралади; кимдир у билан саломлашди, у ҳам жавоб берди. Аёллар унга олисдан қизиқсиниб тикилишар, лекин яқинроқ келгач, ясама бепарволик билан сломлашиб ўтишар, икки-уч уй нарига етгачгина пичирлашишга тушишарди: «Жофининг қариб кетганини қаранглар-а, танимай қолибман!» Эркаклар бўлса ўзларининг улкан кафтларини астагина шляпалари ҳошиясига олиб бориб, нақ мурда ётган тобут ёнидан ўтиб бораётгандай эҳтиром билан, сипо ўтиб кетишарди. Ана почта ёнида жандармчи шляпасидаги патлар кўзга ташланди-ю, ўша ондаёқ яна лой йўлнинг қоқ ўртасидан ён-

ламасига йўл солиб, олислаша бошлади. Мен билан кўришиб ўтгандан, лой кечишни маъқул кўрди-я, деб Жофининг зардаси қайнаб кетди. Шу кунгача сержант ёнидан ўтиб кетаётганида унинг ўзи юзини буриб оларди, лекин шунга қарамай, жандармчининг ундан ошкора четлаб кетгани дилини қаттиқ ранжитди. Мағрурлиги шунга олиб келибди-да оқибатда — эркаклар уни энди аёл ўрнида кўрмай қўйишибди-да! Бошқаларга ўхшаб қийшанглаб юрганида ҳаммалари ҳурмат қилишармиди...

Жофи хонасига қайтиб, каравотдан чойшабни олиб ташлади-да, шу туришича, кийим-пийими билан ўзини ўринга отиб, бошигача бурканиб олди. Қошқийди ўлим қучогига ҳам худди ана шундай бурканиб олиш қўлидан келса, абадий уйқуга кетолса! Шунда иттифоқо вужудини ҳузурбахш карахтлик қамраб олди, наздида хона секин-секин айлана бошлагандай, кейин тобора тезлашаётгандай, баданини ширин бир қийноққа солгувчи туйғу забт этиб, юраги шиғиллаб, аллақайларга учиб кетаётгандай бўлди. Бир жуфт кўз гўё уни истеҳзо билан кузатиб турганмиш, Жофи ўн бора: «Им-ре»,— дея такрорлади, жисмида шу аснода иблис рақс тушаётгандай эди, бевалиги, азадорлиги қайларгадир гумдон бўлганмиш, у калтагина юбкани кийиб, пичан устида тарвақайлаб ётганмиш ёки яна бир қараса қиплангоч бўлиб қайнаб-кўпираётган тўлқинлар узра сузиб юрганмиш...

Хонани қоронгилик чулгади; Кизела ҳам қайтди — Жофи унинг ўт ёқмоқчи бўлиб ошхонада ўралашаётганини эшитиб ётарди; мана, аста-секин тинчиб бораётган қишлоқнинг аллақаерида ит вовиллади.

— Ие, бу қанақаси! — Кизеланинг овозини эшитди Жофи. — Мен бўлсам икковларини Кураторларникида деб ўтирибман.

— Бунга нима бўлганига сира ақлим етмай қолди,— дея жавоб берди бошқа аёл.— Куёвимиз Череснушуникига кетгандик, қайтиб келсак, Ирма ошхонада ўпкасини тутолмай ҳўнграб ўтирбид; болага нима бўлганини билмайман, сира уйғотолмаяпман, деб йиғлайди нуқул. Туппа-тузук ўйнаб туриб, тўсатдан, чарчаб кетдим, мени қўлингга ол, дебди Ирмага. У мияси йўқ ҳам лаққа тушиб, қўлига ола қолибди. Гўдак

ўша заҳотиёқ қўлида ухлаб қолибди. Уйғотаман деб увваламбор уннаса ҳам сира уйғонмабди, ҳадеб ихрармиш. Эси йўқ қиз болакайни уйига олиб келгани, бека энди нима дейди, деб қўрқибди. Ҳа жувормак қиз, дедим, болани иккинчи чақира кўрмагин уйга, деб тайинламаганмидим сенга, деб қаргаб бердим. У бўлса, мен чақирганим йўқ, мундоқ қарасам, акас остида, унинг орқасида ўйнаб ўтирибди, ҳаво нам, яна шамоллаб қолмасин, яхшиси уйга чақира қолай, деб ўйладим, дейди. Бу яшшамагур жуда болажон-да ўзиям.

Жофи мижғалоқ ёстиқдан бошини кўтарди. Бошлари уясидек гувиллар, ҳеч гапни англаёлмасди, лекин тўсатдан Шани тўғрисида гап кетаётганини фаҳмлаб қолди, юраги шув этиб сакраб турди-ю, аъзойи бада-нини ваҳм босиб, қотди-қолди жойида. «Машина босиб кетдимикин? Ё қудуққа тушиб кетибдими? Кўп қон кетиб қолган бўлса-я! Ё кўзини чиқариб олдимикин?» Боши айланиб, кўз олдидан юзлаб қора-қонига беланган, кўзлари оқиб кетган, майиб бўлган Шанилар қаторлашиб ўтаверди. Қадам босишга ҳам мажоли келмай, худди бошига ҳозир биров шарақлатиб тушириб қоладигандай, бўйнини елкалари орасига олди. У шу кўйи, қимир этмай кутиб тураверди. Ниҳоят, эшикни астагина очиб Кизела кириб келди-да, нурсиз кўзларини қисиб, оқиш доғдай оқариб турган ўринга тикилди.

— Жофика, шу ердამисиз?— сўради у иккиланиб.— Жофи!— шундай деб кўзига элас-элас чалинаётган шарпа томонга қаттиқроқ тикилди.

— Бир гап бўлдимиз?— Жофининг овози шундоқ яқингинасидан эшитилди.

— Ҳалиги, қўшнимиз Хомор, Шаникани олиб келибдилар, уларникида ўйнаётган экан, кейин ухлаб қолибди, ҳеч уйғотишолмабди.

Бу орада ланг очиқ эшикда қўшни кампир пайдо бўлди, қўлида галати шаклдаги нарсани кўтариб олибди, у ичкарига кира солиб, қўрқоқ олдин мушт кўтарар қабилида ўзини оқлай кетди.

— Қизимнинг гапича, болангиз кўпинча уйимизнинг орқасидаги акаслар орасида ўйнармиш, ерга ўтириб олармиш. Биз уйда бўлсак, уни чақиргани қўрқади, йўғимиздан фойдаланиб, яна шамоллаб қолмасин, деб чқарибди. Ҳозир йиғлаб ўтирибди, Ковач хоним, боламга нима балоларни берди деб уришадилар, дейди. Бундан қўрқма, болани ўз ҳолига ташлаб қўйган-

ларидан кейин сенинг нима айбинг бор, дедим. Гапим тўғриямасми?

Қўшнисининг таъна-маломатларнинг олдини олиб гапирётган гаплари Жофининг қулоғига кирмасди. Кизела қоронғида туртиниб стулни йиқитиб, чироқни ёққани стол олдига борди, Жофи қўшнисининг қўлида боши пастга солиниб ухлаб ётган ўғлини Хомор кампирнинг елкаси оша ошхонадан чироқ шуъласи тушгандан кейингина кўрди... Вужуди сесканганча ўғлини қўлига олди, ҳаммаси бутунмикин деб титроқ қўли билан ўша заҳотиёқ боланинг юзи-кўзи, сочларини пайпаслади.

Бу орада столдаги чироқ порлаб кетганди, Жофи кўнглида туғилган умид учқунларига ишонч ҳосил қилмоқчидай, қўрқа-писа ўғлини чироқ ёнига олиб борди. Пешанасидаги қон эмас, сочининг сояси экан; қизариб-бўрсиққан юзи бужмайиб турибди, катта очилган кўзлари чироқ шуъласи тушиб, яна маҳкам юмилди.

Кизела ёпишиб қолган сочини суриб, сертугун бармоқлари билан пешанасини ушлаб кўрди.

— Иссиғи чиқяпти,— деди у маънодор оҳангда.

Она ўғлининг пальтоси тугмаларини ечиб, кўкрагини кўздан кечирди. Ҳануз остонада турган Хомор, худо асрасин, дея мингирлаганча, орқасига тисарилиб, чиқиб кетди. Жофи «автомобиль остидан, тегирмонтош орасидан, от туёқлари тагидан олинган» ўғлини итоаткорлик ва даҳшат аралаш Кизела қаршисида кўтариб турарди. Унинг икки кўзи кампирнинг маҳкам қимтилган лабларига қадалган, гўё кампир боланинг вужудидаги дардни қувиб чиқаришга қодирдай, ўғлини назардан ўтказаетган кўзларидан ижарачисининг қандай қарорга келишини ўзи айтмасидан бурунроқ билиб олишга уринарди.

— Баданига ҳеч нима тошмапти,— деди Кизела, шунда Жофининг қулоғига унинг бу сўзлари: «соппасоғ» дегандай эшитилиб, енгил тин олди. Этини музлатиб юбораёзган дастлабки ваҳимадан сўнг боласининг етти мучаси соғ-омон экани, нафас олаётгани ва кўзини очгани хийла далда берганди онага. Кизела, баданига ҳеч нима тошмапти, деганидан кейин эса Жофи, ҳаммаси жойида, деб ўзини-ўзи ишонтиришга шошилди:

— Балки бу гал ҳам худди анави кундагидақа бўлар? Ахир, болаларнинг салга иссиғи чиқиб кетавера-

ди-ку, тўғриямасми? Ушанда мижжа қоқмай тонг оттиргандим, у бўлса эрталаб ўриндан ҳеч нима кўрмагандай турган, қулоғи оғригани ҳатто эсидан ҳам чиқиб кетганди. Кўпроқ ўйнаб чарчаб қолгандир-да. Бир ўйинга тушиб кетса бас, бутун дунёни унутади... Ҳеч қаеринг оғримаяптими, қўзичогим?— сўради у қўлида гиншиб, талвасаланаётган ўғлидан.

Шанининг шаҳло кўзлари даб-дурустан очилиб, онасига ҳайрат билан тикилди:

— Оғримаяпти.— Кўзлар яна юмилди.

— Оғримаяпти, унда нима қилди? Ухлагинг келяптими?— ўғлига туртки берган бўлди Жофи, бундай жавоб билан ўз кўнглидаги хавотирни ёзмоқчи эди у.

— Ҳа, уйқим келяпти,— деди Шани, бироқ иссиқ хонага киргач синиққан икки бети анордай қизариб кетганди.

— Уйқим келяпти, дейди,— деди Жофи шу пайт термометрини кўтариб кирган Кизеланинг тунд башарасига тикилиб. Кампир ҳамширалардай чаққонлик билан адёлни қайириб, ҳозиргина Жофи ётганидан иссиққина турган ёстиқни қаппайтира бошлади. Кампирнинг тунд башарасида маъқулловчи ишорадан асар кўрмаган Жофи тескари қараб олди ундан.

— Э худо, ишқилиб, бўталоғимга бирон гап бўлмасин-да,— деб гўлдираб Шанининг оёғидан бошмоғини еча бошлади, бу гапларни у Кизелага қарата айтди, ёхуд ўзининг ҳозирги ноўрин фикрига қарши айтди, буни билиб бўлмасди.

Бироқ Кизела индамай, нақ Тақдирнинг ўзи юборган ноиб қиёфасида, ўринни тузатиб, Шанининг тунлик кийимини каравотнинг бир четига қўйди.

Жофи ниҳоят қип-қизариб ухлаётган ўгли ёнида ёлғиз қолгач, унинг соғлигига қайгураётганини ҳам, Кизеладан жаҳли чиқаётганини ҳам билмай ўтирарди. Шаникани кўздан кечираркан, виқор билан ўринни тузатиб, шивирлаб маслаҳат бераркан, Кизеланинг бутун хатти-ҳаракати, бутун қиёфасида такаббурлик, тантанаворлик акс этиб турарди. Бу мутлақо бошқа, илгаригисидан тамоман ўзгариб қолган Кизела эди. Одамларнинг бунақанги ўзгариб қолиши Жофига эскиртдан ошно: ўт тушган пайтларда сув пуркагични ишга солиб, ҳаммага буйруқ берадиган отасининг ана шундай ўзгариб қолишини ёки ҳомиладор аёлнинг кўзи ёриши олдидан чақирилган доя хотиннинг уйда зақ

палубада юрган капитандай кеккайиб юрганини кўп марталаб кўрган. Лекин Кизелага нима керак ўзи, нега энди унинг ўғли тепасида қарғага ўхшаб қағиллайди? Бу жодугар ўғли жиддийроқ касалга чалинса суюнади, нимага десангиз, буйруқ беришни, ўзини кўрсатишни яхши кўради. Мана бундоқ компресс қилинадимиш, термометрнинг қанчани кўрсатаётганини мана бундоқ қилиб кўриш керакмиш... Турган гап, почмейстернинг хотинига ғийбат қилади ҳали: «Боласи ўладиган бўлиб шамоллабди, онаси бутунлай ўз ҳолига ташлаб қўйгандан кейин нимани ҳам кутиш мумкин», дейди. Оғир касал шунақа бўларканми? Иситмаси чиқаётганини айтмаганда, ана қаранг, ҳеч нима бўлмагандай бир текисда нафас олиб, пишиллаб ухляпти. Жофи ўглининг чигаллашган ҳўл сочини силагани қўлини олиб борди-ю, жиққа терга ботган пешанасига теккани ҳамон яна тортиб олди. Ёнида худди Кизеланинг совуқ нафаси билан оғир дардга чалинган бемор ётгандай бўлиб, ўғлига бир дам ноумид тикилиб қолди. Бу шум кампир мени ҳам жинни қилиб қўяди бунақада. Ўтган сафар ҳам худди шундай бўлган, эртасига эса ўғлини мажбур қилиб ҳам ётқизолмаганди-ку ўринда, ахир. Кўкрагига ўраб ташлаган латтаси ивиб кетибди, бечорани шамоллатиб қўймаса гўрга. Менга ўзини кўрсатмоқчи, олдин ҳўл латта, устидан қуруғи, энг кейин мумли қозғоз қўйиладимиш. Сал истмаласа, Имреларига дарров компресс қиларканлар. Менинг Шаникамга қилиб бўпсиз! Кейин орқадан чалпиб юриш учун шундай ғамхўр қилиб кўрсатади ўзини. «Қанақанги онанинг тарбиясини олган-а бу Жофика, ҳеч балонинг урдасидан чиқмайди; агар мен бўлмаганимда боласига лоақал компресс ҳам қўёлмасди...» — деб ғийбат қилиши тайин. Ўша латтани олиб ташлайман ҳозир, иссиқлик қилиб терлатиб юборяпти.

Бироқ ўзини у ёқ-бу ёққа ташлади, бирпас қараб турди, кейин ечиниб, чироқнинг пилигини пасайтирди-да, биргина кўйлақда ўриннинг бир чеккасида ўтириб қолди, компресс эсидан ҳам чиқиб кетди, унга ақалли қўлини урмади: Кизеладан ҳамда Шаниканинг уйғониб кетиб, зорланишидан чўчиб, бунга журъат этолмади.

Вақт ярим кечага борганда тош ётқизилган ошхонада Кизеланинг шапшапи шапиллаб қолди, кейин эшик банди астагина буралиб, оҳиста очилди. Жофи ҳануз

каравот четида ғужанак бўлиб ўтирарди: нимқоронғи хонада танаси кўринмас, фақат кафтига қўйиб ўтирган юзига ўчай-ўчай деб милтиллаб ёнаётган чироқнинг хирагина шуъласи тушиб турарди.

— Шаника ухлаяптими?— остонада туриб пичирлаб сўради Кизела, шунда Жофининг назарида у «йўқ» деган жавобни эшитишни истаётгандай бўлиб туюлди.— Бошқатдан компресс қилсак бўлармиди?— дея кампир яқинроқ келди.

— Бошқатдан қилдим,— ундан қутулиш учун ёлгон гапирди Жофи.

Бироқ Кизела ўрнидан бекорга турмаганди, у аллақачон каравот ёнига етиб бўлганди.

— Буниси жуда исиб кетибди,— деди ушлаб кўриб ва англизча тўғноғични ечишга тутинди.

Жофининг газаби қўзиб, жони ҳиқилдоғига келди. «Ҳозир итариб чиқриб ташлайман!»— дерди ичида, лекин овоз чиқариб, ғоятда мулойимлик билан айтган гап шу бўлди:

— Ундан кўра уйғонишини кута турсак яхшимасмикин?

Кизела Жофига ҳатто қиё боқиб ҳам қўймади.

— Уйғонишини кутиб нима қиламиз, Кизела холаси сираям уйғотмайди-да уни. Жим-жим, ҳечқиси йўқ, болажоним,— тинчлантирди у гинийш бошлаган болақани.— Мана, мана, энди анча тузалиб қолди, қўзичоқ яхшилаб терлаб, иссиғи ҳам тушиб қолибди. Компресс ҳар қандай доридан ҳам яхши-да,— деб шивирлади у тосга энгашаркан, кейин сувнинг шопиллагани, кетидан аста сиқилган латтадан чакиллаб томаётган томчининг товуши эшитилди.— Мана бўлди... энди сиз ҳам ёта қолинг, жонгинам. Худо хоҳласа тузалиб қолади,— деди у Жофига, муздек латта тегиб йиглай бошлаган Шани ниҳоят тинчигач.

Жофи бирдан ўзига келиб, Кизеланинг оёқ товуши тинганига талайгина вақт бўлганига қарамай, боя кампирнинг ҳаракатларини кузатиб, каравот олдида қандай турган бўлса, ҳамон ўша жойда ўшандай ҳолатда турганини кўрди. У энди ўзини-ўзи оғзига сиққанича койиса бўлади. «Худо хоҳласа, тузалиб қолади!» Бу қари жодугар ҳатто тасалли бераётиб ҳам унинг кўнглига ваҳима солади-я, худодан бўлак ишонганимиз йўқ, демоқчидирда! Жофи оламда шу кампирдан кўра ёмон кўрадиган одами йўқлигини ҳис этарди. Ана шунақа

маккора кампир бўлиб қаригандан кўра бўйнини шартта узиб ташлай қолган минг карра яхши! Жофи тишлари такиллаб, адёл остига кирди, ниҳоятда совқотганини шундагина пайқади. Хаёлига келган бир фикрдан юрагига ғулғула тушди. Шани ростдан ҳам жиддий оғриган бўлса-я, хўш, бўлмаса у нега ўглидан хавотирланыпти, икки ёнига ташлаб ётган дўмбоқ қўлчаларини ўпишга нега юраги бетламаяпти?! «Шириним, тойчогим»,— деб пичирлаганича Жофи лабларини боласининг жиққа ҳўл кўйлагига босаркан, кўзларидан дувва ёш юмалади. Чироқни пуфлашга юраги дов бермасди, чунки у аста-секин асли ҳолига қайтаётган бу юзчани кўриб туриши лозим эди; боласининг дўмбоқ қўлчаларига, узун киприкларига, юмуқ кўзларига қайта-қайта тикилиб, тасалли топмоқчи бўларди. Мабодо чироқни ўчирса-чи, унда тинчгина пишиллаб ухлаётган боласи ўрнига ҳарорати баландлигидан бўғилаёзиб, хириллаб нафас олаётган, кўзлари ола-кула бўлаётган бошқа гўдак, Кизела: «Худо хоҳласа, тузалиб қолади», деган касал келиб қоладиганга ўхшайверди. У дамбадам мудраб кетар, лекин ўша заҳотиёқ чўчиб тушиб, чироқнинг одатланилмаган хирагина ёруғидан кўзлари қисилганча боласига тикиларди. Шунда юраги бир ориқиби тушарди-ю, салдан кейин яна кўнгли таскин топиб, тагин мудроқ босарди. Саҳар палла хиёл узоқроқ мудраб қолибди, бироқ уйқу аралаш қўққисдан Кизеланинг эшиги ғижирлаганини эшитиб, сапчиб туриб кетди. «Чироқ!»— мясига урилган дастлабки фикр шу бўлди-ю, худди елганча устига бостириб келаётган поезддан ўзини сақлаётгандек, чироқ томон ташланиб, шартта ўчирди уни. Ҳали ўрнига қайтиб улгурмасиданоқ, остонада бировнинг ғира-шира қораси кўринди.

— Жофика, уйғоқмисиз?

Жофи стол ёнида титраб турарди; у чурқ этиб садо бермади.

— Ухлаяписми, айланай?

Жофи, борди-ю Кизела чироқни ёқмоқчи бўлиб стол олдига келса унга урилиб кетишини, ана шунда жўрттага индамаётганини фаҳмлашини тушуниб турарди. Беқиёс қўрқув, нима бўларкан деб кутнш исканжага олганди уни — наздида ҳозир, кўз очиб-юмишга улгурмай ажал ёқасига чанг соладигандек туюларди, йўқ, ҳайтовур Кизела бирпас жимгина қоронғиликка тикилиб турди-да, кейин чиқиб кетди. Жофи эркин нафас

виб: «Хам, ҳозир еб қўяман сени!» — деганида гўё қаршилиқ кўрсатган бўларди.

— Кизела холаси, Шаникани бир уришиб қўйинг! — деди Жофи. — Хонадаги шовқин ва қийқириқни эшитиб кириб келган ижарачисига ўгирилиб. — Касал бўлиб ётгиси келмаётибди, ўринни тепиб ташлади, жуда бебош бўлиб кетди. Буни қаранг, ўзингиз бир кўринг-а, касал-пасалидан ном-инигона қолмапти-я! Онасини нақ ўтакасини ёриб юбораёзди-ю, мапа энди, ҳеч нима кўрмагандай сонна-соғ уйғонди. Кизела холаси бўлса, келиб тобут ясагани бўйини ўлчаб кетсин, деб дурадгорга одам юборишга ҳам тайёр эдилар-а.

Кизела шўхлик қилаётган болага гумонсираб тикилди, Жофининг гапи эса наштаб бўлиб қоқ юрагига санчилган эди.

— Эҳтиёткорлик ҳеч қачон зарар қилмайди, — деб мингирлади у лаб-лунжи осилиб, кейин яна, боланинг иссиғини ўлчаб кўриш керак, деб қистасаммикин деган ўйда бир нафас тараддудланиб турди. Сўнгра, менга нима, бунга ҳожат борми? — деган қарорга келди. «Бу калтафаҳм қишлоқи, атайин боламни касал қилиб кўрсатишни истаяпти, деб ўйлайди. Худо кўтарсин, боласини нобуд қилса қилавермайдими!»

У ранжиган қиёфа билан чиқиб кетди, Жофи эса га-лаба сурурини суриб, Шанига қўшилиб хахолашга тушди, кулганини кампир эшитиб, аламидан ёрилиб ўлсин деб ўғлини атайин қитиқлай бошлади. Боласини тетиклатиб, қувонтириб, шу кеча кўнглига ғулу солган ваҳиманинг ҳиссасини чиқармасқчи эди. Шани онасининг, худди биров ўзгартириб қўйгандай, тамоман бошқача бўлиб қолганидан беҳад хурсанд ҳолда йиғиштирилмаган ўринда мириқиб ўйнади, лекин, қар қалай, пешинга бориб ўринда ўтиравериш жонига тегди ахири. Онаси овқат пиширгани ошхонага чиқиб кетганида бирдан зерика бошлади — юмшоқ ёстиқларда чуқурча «ковлаш» ҳам, кўрпа филофининг тугмаларини ечиш ҳам — ҳаммаси жонига тегди, энди бирпасгина осмонга қараб ётса гижимланган ўриннинг қатлари бота бошлади.

— Ойижон, ойи! — бирдан қичқириб қолди диққати ошиб. — Ойижон, яна қанча ётаман бу ерда? Ҳадеб ётавераманми?

Ўғлининг шикоятмуз қичқиригидан қўрқиб кетиб хонага отилиб кирган Жофи, боланинг кечагидек аҳ-

олди, сийналарига, бошию қўл-оёқларига қайноқ лаззатбахш қон югурди — Шани ҳам соғайиб кетгандай кулбасига ёпирилиб келган барча балою офатлар даф бўлиб, ҳаммаси яхшиликка юз тутгандай. У дарҳол ўринга кираркан, бутун ҳаётини тикиб, шум тақдирни ютган ўйинчидай қалби қувончга тўлиб, вужудида ширин бир тигроқ турганди.

Эртасига Шаника хурсанд уйғонди. У атиргул расми бор каттакон кружкадаги қаҳвани ҳўриллатиб ича бошлади. Ўзи қаҳва ичяпти-ю, кўзлари эса кружка тепасидан онасининг кўрпа-тўшакни тузатаётган қўлларини кузатади. Икки кишилик каттакон каравотларининг фақат бир томонигина йиғиштирилаётганини кўрганда қувончи ичига сигмай кетди, энди онаси уни эрталабдан ошхонага тикиб қўймас экан, куппа-кундузи шу ерда, ётган жойида маза қилиб ўйнайдиган бўлди-да, ахир. Унинг учун одатий кунларининг ниҳояси бўлмиш тўқ жигар ранг каравот ҳозир ҳамма ёқ саранжом-саришта қилиб қўйилган хона ўртасидаги номаълум, ўз кашфиётчисини кутаётган мўъжизавий ўлкадай кўриниб кетди кўзига. У кичкинагина ёстиқчани бошига қалпоқча қилиб кийиб олиб, адёлнинг илангбиланг, яшил водию воҳаларида мириқиб шиша тугмачаларни отиб ўйнай олади. Ёнгинасидаги тузатиб қўйилган ўрйн бамисоли баланд адир, Шани музаффарона наъра тортиб бу тепага ҳужумга ташланиши мумкин, бармоқчалари эса жажжи ҳайвончалардай ҳуркибгина тепа ёнбағридан ўрмалайди. Унинг музаффарона ҳайқириқларини эшитиб Жофи ҳайратланарди, холос. Ҳозир она боласидан тузатиб қўйилган ўринни заррача қизганмасди: майли, чойшабниғижимласа ҳам, ёстиқни бошига олиб парларини тўзғитса ҳам майли, ўйнайверсин, ирғишласа ирғишлайверсин. Боласининг бу шўхликларидан, хурсанд уйғонганидан Жофи елкасида босиб ётган тегирмон тоши тушиб кетгандай ўзини енгил сезарди. Шу топда кўзичоғи ёстиқни қайчи билан тилиб, парини тўзгитаман деса ҳам рози бўларди. Шани яланғоч орқасини кўрсатиб эмаклаб қолганида: қани, ҳозироқ ёт, сендақанги касални қара-ю, деб шапатилаб қоларди, аммо болакай онасининг бахтиёрликдан порлаб турган чехрасини кўриб, ҳозир ҳар нима қилсам ҳам кўтаради, деган ўй билан чойшабни муштлашга тушиб кетар, онаси елкасидан ушлаб олиб ёстиққа ётқизганида қийқириб кулар, у юзини-юзига теги-

волга тушиш-тушмаслиги худди шунга боғлиқдек, яна ўғлини бояғидай ҳазил билан овутмоқчи бўлди.

— Кеча кечқурун иситманг қандай кўтарилиб кетганини биласан-ку, шуни-чун турмай, ётишинг керак. Эртага ҳовлига чиқасан, ойижонинг қазноқнинг орқасида уйча солиб беради сенга.

Бироқ, у ҳар қанча уринмасин, Шаниканинг ортиқ ётгиси келмас, лабларининг бурчи қийшайиб, ёноқларидан дўлдай-дўлдай томчилар думалай кетди.

— Ҳадеб каравотда ётаверарканман-да?— зорланди у.

Ўзининг ҳам кўзларига ёш қуйилиб келаёзган Жофи шунчалик хурсандлик билан бошланган кун Кизелани қувонтириб дилсиёҳликка айланмасин учун ён бериб, ўғлини кийинтиришга киришди. Энди у мутлақо бошқача ҳазил қиларди: «Вой кўйлак бўлмай сени қара-ю, Шаникани бошчасини қаёққа яширдинг? Йе, мана бу ёқда экан бошчаси, мана!» Юрагига инган ваҳима уни шу топда топқир қилиб қўйганди. Шаника аввалига муштчаси билан ёшларини ранги қочган юзига суртиб ҳиқиллаб турди, лекин кейин онасининг ғалати гапларига қулоқ сола бошлади, сўнгра бирдан шарақлаб кулиб юборди-да, бошмоғи ипини гапга тутди: «Энди оғилга кир, ана энди оғилдан чиқ...» Шунда Жофи қаҳқаҳлаб кулиб юборди. Онасининг қаҳқаҳлашини кўриб, нимага кулаётганларининг фарқига бормай, Шани ҳам қўшилишиб хахолайверди.

Жофи пешингача бўлган вақтни шу тахлит, дам чопганча кастрюлькаларига қарагани чиқиб, дам ўғлини овутиб ўтказди, охирида олдимда бўла қолсин деб ҳатто гўдакни ошхонага олиб чиқиб, ҳар хил қилиқлар қилиб кулдириб ўтирди. Бутун йил бўйи боласини шу бугунгичалик хурсанд қилмаганди, бунинг устига Шаникани кулдираман деб унинг ўзи ҳам очилиб-сочилиб кетди. Кизела ҳам ўзига нимадир пишириш билан овра, кастрюлькадаги алланимани ёғоч қошиқ билан аталаб, сўнгра тахтада петрушка тўғраркан, курсидада букчайиб ўтирган болага дам-бадам ўғринча кўз қирини ташлаб қўярди. У боланинг тинкаси қуриб, ҳолсизликдан чайқалиб кетаётганини кўриб турарди-ю, аммо бўлажак ғалабаси нашидасини суриб, миқ этмасди. «Шуям она бўлди-ю! Қайси виждони билан касал болани ўрнидан тургазди ўзи? Ташвиш камроқ бўлсин дейди-да! Тагин, бетимга безрайиб туриб, мени тобут

ясаттирмоқчи деб ўтирибди-я! Худо асрасин-у, лекин бунақанги она шунга муносиб ўзи...» Бу орада Жофи курсини Шаникага яқин суриб, унинг бўйнига чарм фартукчани тутди-да, ҳар хил гаплар билан товуқ шўрвани ичиришга тутинди:

— Ту-ту-ту, шўрвача! Мана тожини, ҳам қилсанг, сен ҳам хўроз бўлиб қичқирасан, ана шунақа!..

Жофи хўроз бўлиб қичқираркан, Кизелага кўз қирини ташлаб қўйди, кампир бўлса шафқатсиз нигоҳини, қани, нима қиларкин, деб Шаникага қадади. Шаника тождан озгинагина тишлади-да, онасининг хўроз бўлиб қичқаришидан илжайди. Кейин бир-икки қошиқ сувидан ҳўплади амаллаб, лекин Жофи пўтаканинг ярмини оғзига тиққанида ижирганиб, чайнай бошлади; ўзини зўрлаётганларидан нақ кесакни ютадигандек афти тобора бужмайиб, норозилик акс эта борди.

Шунда Жофининг лабларидаги ясама кулги қотди-қолди — назарида Кизеланинг айбситувчи кўзлари ҳар бир бурчакдан ўзига хўмрайиб тургандек бўлаверди. Жофи индамай, пўтакачи ҳануз оғзида у ёқдан-бу ёққа айлантираётган ўғлига тикилиб тураверди; аммо хира тортган кўзларида таҳдид ва умидсизлик аломатлари намоён бўлганди. Ёлғондакам қувончнинг умри битганини Шани ҳам тушунганди. Шу сабабли оғзидаги пўтакани ютиб юбориб, шўрвани ичиб қўйиши керак. Онасининг тунд нигоҳи уни довдиратиб қўйди, шунинг учун ҳам дармонсизланган қўлидан тўсатдан қошиқ тушиб кетганда, қўрққанидан мўлтиллаган кўзларини шу аснода курси оёғига ишқаланиб турган мушукка қадади. Қошиқ тўппа-тўғри тақсимчага тушиб, худди Кизеланинг кулгисидай шарақлаб кетди.

Жофининг миясига ҳад-ҳудудсиз, ёруғ жаҳонни емиришга ҳозир ғазаб тўфондай урилди. Бу ҳол яна бир дафъа давом этса, у Шаникани дўппослашга ҳам тайёрдай эди. Бироқ, ёш жувон Кизелага сир бермаслик учун ўзини қўлга олди.

— Иссиқ эканми, бўталогим?— сўради у хафагазак, аммо мулойимлик билан.

— Жудаям иссиғакан, оғзимни куйдирди!— деди Шани.

— Кейин ичасанми?

— Ҳа, кейин,— хотиржамлик билан деди Шани, гўё онаси бераётган муддат сира тугамайдигандай.

Жофи шўрвани олиб қўйди, шу топда унинг ўзини

ҳам шўрвадан лоақал бир ҳўплагулик ҳоли йўқ эди. Тезроқ хонасига кириб, боласини тезроқ ётқизгиси келди, ахир у касал-ку! Аммо Кизеланинг шу дамдаги имиллашидан унинг тантана қилаётганини сезиб-ҳис этиб турар, шу боисдан кампир олдида маглуб бўлганини тан олишга қурби етмаётганди.

— Кўзингни нега ишқалаяпсан? Уйқинг келиб қопти, а, тўғримми? Кечаси яхши ухлолмадинг-да.

— Уйқим келяпти,— деди бола ихраб ва хира тортган кўзларини юмди.

— Юра қол, диванда ухлайсан,— деди-да Жофи, Шанининг курсидан тушишини ҳам кутиб ўтирмай, шартга кўтариб олди. Ўғлининг бадани шундай обота-ш эдики, она уни бағрига босганида кийимлари устидан ҳам сездн.— Бўталоғим мазза қилиб ухлаб олади, кейин ойижониси шўрва ичиради унга, у бир қошиқ ҳам қолдирмай, ҳамма-ҳаммасини ичади, тўғримми?

Хонага кириб, Кизеланинг кузатуvidан қутулиб олгандан кейин ҳам у худди ана шу майин, хотиржам овозда гапираверди, наздида ҳатто ўз хонасида ҳам кампирнинг кўзлари қадалиб тургандай бўлаверди.

У Шанини диванга эмас, бояги тузатилмаган ўрнига ётқизганди, боланинг бошчаси бамисоли қўрғошиндан қуйилгандай пар ёстиққа батамом ботиб кетди. Жофининг кўзига худди ўғлининг бошчасини мана шу пар тепа ютиб юборгандай туюлди; болакай қимир этмай ётар, фақат кўзлари аҳён-аҳёнда уй бўйлаб сайр қилиб, Жофидан эшикка, эшикдан чироққа кўчар, кейин зилдай оғирлашиб қолган қовоқлари остига яширинарди. Жофи ўриннинг пойгак томонида ўтирар, на қиларини билмай, ўғлига тикиларди. Боласининг дарди оғир эканига ҳануз ишонгиси келмас, ҳали-замон ўрнидан туриб ўтиради-ю, овқат сўрайди ёки кийинтириб қўй деб хархаша қилади, деб кутарди. Эрталаб қандай қувнаб турганиди-я! Балки, бир оз ухлагани яхшидир?

— Ухла, бўталоғим,— деди боласига.— Кўзчаларингни юмиб ётсанг ухлаб қоласан.

Шани итоаткорлик билан кўзини юмди-ю, лекин қовоқлари остида кўз гўлақлари дам тепага, дам пастга чиқиб тушаётгани билиниб турарди. Ҳеч қанча вақт ўтмай кўзлар яна очилди ва гўё мажбуран юмилганида ғойиб бўлган буюмлар ўз ўрнида турганига ишонч ҳосил қилмоқчидек, хона ичини боягидан кўра ҳам тезроқ айланиб чиқа бошлади.

— Нега ухламаяпсан, сендан ойижонинг илтимос қияланти-я,— дея зорланди Жофи; шу пайт Кизеланинг компресси эсига тушиб қолди, балки у ўглининг дардини сал енгиллатар. Тос ҳамон бурчакда турган экан; Жофи сочиқни сувга тикди-да, тагин эшик орқасига эшитилмасин деб авайлабгина сиқди. Шани онасининг нима қилаётганини диққат билан кузатиб турди, ҳатто шувиллаб тушаётган сувни томоша қилгани сал қаддини кўтарди ҳам, жиққа ҳўл сочиқ тўппа-тўғри ўзи ётган каравотга қараб келаётганини кўргач, ҳи-қиллашга тушди.

— Керагамас, хоҳламайман! Ойижон, керагамас! — деб чийиллади бола, шунда Жофи нимадан — боланинг чийиллашиданми ёки ҳўл сочиқни ўглининг аланган оташ бўлиб турган баданига қўйишданми — қўрқиб кетганини ўзи ҳам билмайди.

— Шунақа ёмон боламисан ҳали! — ҳитоб қилди у ва жаҳл билан сочиқни каравотнинг чеккасига улоқтирди-да, тўсатдан бошини адёлга буркаганча ҳўнграб юборди.

Нафаси ичига тушиб кетган Шани онасига анграйиб қараб қолди: онасининг боши қаёққадир ғойиб бўлди, фақат силкинаётган елкаларигина кўринарди, холос... Бундай ҳолни кўриб кўникмаган бола жойидан қўзғалиб, онасининг елкасидан силкита бошлади:

— Ойи, ойи, туринг! Майли, ўша ҳўл сочиғингизни қўя қолинг...

Бироқ, эндиликда Жофининг компресс ҳақида эшитгиси ҳам йўқ эди, у кўз ёшларини артди-да, қувончдан чеҳраси порлаб:

— Ойим йиғламасин деб рози бўляпсанми? Ойинг-ни сал-пал бўлса ҳам яхши кўрар экансан-да, а? — деб сўради.

Аммо Шани елкалари силкиниб турган, боши йўқолиб қолган онаси энди тузалганидан, бунинг устига анави ҳўл сочиқни қорнига қўйиш керак бўлмай қолганидан севиниб бошини яна ёстиққа қўйганди, унинг қоп-қора кўзлари хотиржамгина хонани кезарди.

Уй эшиклари бот-бот очилиб-ёпилиб турар — дам ташқарига чиқиладиган эшик гижирлар, дам Кизеланинг эшиги гийқиллаб қоларди. Бир гал шивирлаган овоз эшитилди, кейин аллаким ҳовлидаги шағални шарақлатиб шошганча юриб кетди. Аммо Жофининг хонасида ҳеч ким қорасини ҳам кўрсатмади. У каравот-

нинг оёқ томонида қимир этмай ўтирар, ўғлининг хона бўйлаб сайр қилаётган кўзларини кузатар, ўзини ҳам ўғлининг нигоҳи тўхтамай ўтаётган шкаф ёки бошқа шунга ўхшаган жиҳоздай ҳис этарди.

— Ҳеч қаеринг оғримаяптими? Озгина шўрва ичиб оласанми? — деб сўрарди Жофи гоҳо-гоҳо.

Шанининг эса ҳеч ери оғримаётган эди-ю, лекин «шўрва» деган сўзни эшитиши биланоқ ихраб қоларди — бу қилиги уни бир марта компрессдан қутқариб қолмадими, ахир! Деразадан тушиб турган офтоб аста-секин чекина борарди. Мана, у ўрини тузатиб қўйилган каравот устидан сурилиб, шундоқ ойнанинг такки-насидаги столгагина тушиб турибди. Дастурхондан салгина тепароққа тушиб турган ёруғлик дераза кўлагаси билан қўшилиб хира торта боряпти. Сездирмайгина бостириб келаётган қоронғилик қўйнида қимир этмаётган бу икки кимсанинг шакли-тархи эриб бораётгандай, фақат икки жуфт кўз — хонадаги буюмларга навбатма-навбат бемақсад қадалаётган болакайнинг кўзларию гўдакнинг ботиға тикилган онанинг кўзларигина бу уйдаги ҳаётдан нишона эди, холос.

Кечки пайт ташқари эшик яна очилиб, тагин шивир-шивир эшитилди, лекин бу сафаргиси пешиндагига қараганда хийла чўзилди. Аввалига Жофи эътибор бермади бунга, қулоқни пармалайдиган товуш олисдан келаётгандай эди, бироқ кейин аста-аста ойдинлашиб, миясининг қоқ ўртасига бигизянглиг санчилаётгандай бўлаверди, гарчи Жофининг қулогига «шшшш» деган товушдан бўлак нарсаси кирмаса ҳамки, ниҳоят бутун борлигини забт этди. Бу Кизеланинг товуши эди. Нималарни бичиб-тўқиётганикин у ерда? Шундоққина эшиги таккинасида уни чалпиб ўтирса-я!.. Мана, ҳамсуҳбатининг овози эшитилди: «Наҳотки?» Бу сўз қаттиқ айтилганди, аммо Жофи бу овозни танимади. «Ҳали бегоналарни ҳам эргаштириб келибдими уйга?!» — ўйлади у ва шошиб қолди: ташқарида кимдир эшик тутқичини босганди. Бу Шаникага бир банка гилос компотини олиб келган онаси экан; кундузи у бу ерга оқсочни гўшт қиймалағичга юборган эди, шунда Кизела оқсочга ҳамма гапни Кураторларга етказишни тайинлаганди.

Жофи, худди онасининг йўлини тўсмоқчидек, шошилиб эшик томонга отилди. Еш болалигида бирорта кўзани синдириб қўйса, парча-пурча бўлакларини яши-

риш учун худди шундай қиларди. Ҳозир ҳам у катта гуноҳ қилиб қўйганга ўхшарди. Ҳатто хонага чўккан нимқоронғилик ҳам унинг айби билан бўлгандек — бетоб боласи билан ярим қоронғида ўтирса-я, бу қанақаси бўлди? У ҳақда нима деб ўйлашади булар? Жофи онасининг қўлларига суянди, шу йўл билан у онасини остонадан ўтказмасликка уринди. Ўхламаяптими, деган маънода набираси томонга ишора қилди кампир. Жофи йўқ дея ишора қилгандан кейингина онаси овоз чиқариб гапиришга журъат этди. «Агар оқсочни гўшт қиймалагичга юбормасак ҳеч нарсадан хабаримиз йўқ ўтираверар эканмиз. Шаникамизнинг тоби қочиб ётиб қолганини Кизела хоним оқсочдан айтиб юборибдилар. Ўшитдим-у, кўнглимга гўлгула тушди, Марига, менга қара, чопқиллаб Жофиканикига бориб келаман, Шаникамизнинг тоби қочиб қолибди, дедим. Синглинг тушмагур, мен ҳам бораман деб туриб олди, укагинасини жонидан ҳам ортиқ кўради-да... Касали ростданам оғирми?»

Онаси чакаги тинмай бидирлар, бирон ташвишни пайқаганида ҳамиша шунақа ҳовлиқиб, шанғиллаб гапирарди ўзи. Бувисининг келиши бемор ётган хонага кириши учун яхшигина баҳона бўлган Кизела Жофи олдида гап ташувчи бўлиб қолишни истамади. Оқсочга роса кўпиртириб гапиргани тайин эди-ю, лекин ҳозир титраб-қақшаб ўзини оқлашга тушди:

— Сизни сираям чўчитмоқчи эмасдим... анави қизингиз ваҳима қилиб гапирибди-да. Вой худойим-эй, бола бечора шунчаки шамоллагандир балки, эртага қарабсизки, яна дингиллаб қолади,— деб қўшиб қўйди ўзи бунга унчалик ишонмаётганини ошкора кўрсатиб турган бўлса ҳам, кейин ёқмоқчи бўлиб чироққа қўл чўзди.

— Чироқни қўйинг, тегманг!— дея Кизелани жеркиб берди Жофи ва стол ёнига отилиб борди; чироқни ёқиш лозим бўлса, ўзи ёқади уни. Жофининг овози титраб, бармоқлари эса ижарачисининг билагини маҳкам қисиб турарди.

Овозининг нимага титраётганини, бармоқларининг эса нега жон-жаҳди билан қисаётганини Кизела дарҳол фаҳмлади. Чироқни қўйиш ўрнига, билагини Жофининг чангалидан силтаб бўшатди.

— Қўйинг, ўргилай, чироқ ёқиш қўлимдан келиб қолар.— Кизела ҳазилга бурмоқчи эди-ю, аммо овозида интиқом оҳанглари жаранглаб кетди.

Жофининг онаси, буларга нима бўлди ўзи, деб эшик олдида ҳангу манг бўлиб турарди. Сал бўлмаса юмдаллашиб кетаёзишди-я! Бироқ худди шу пайт чиқ этиб ўт чақнади-ю, шиша қалпоқли чироқ ярқ этиб ёниб, учовлари юзидаги ифодани: Кизеланинг бу олишувдан мамнунлигини, Жофининг дарғазаблигини, онасининг ҳайратини ошкор қилди-қўйди. Зум ўтмай ҳаммалари ўзларини ўнглаб олдилар, оний саросимадан сўнг уларнинг афтларига сурбетона ҳамдардлик, ташвишланиш ҳамда ясама мулойимлик ниқоби тортилди.

Куратор кампир набирасига яқинлашди, Жофи билан Кизела эса каравот ёндорига тирсақларини тираб, кампирга тикилишди. Кампир қора рўмолга бурканган бўйнини чўзиб қараркан, унинг кекса юзида касалдан хавфсираш аломати билан омукта жилмайиш пайдо бўлди; у бу икки туйгудан қай бирига эрк беришини билмай қолди.

— Мана қарагин, сенга нима олиб келдим, тойчоғим... гилос, уни жуда яхши кўрасан-а! — шундай деб у компотли банкани Шаниканинг кўзи олдига яқин келтирди.

Шаника кулмоқчи бўлганди, лаблари қийшайиб кетди; лаблари қийшайиб илжайиши унинг ҳозиргина югуриб-елиб келгандай қизариб-бўрсиқиб тургани бежиз эмаслигини, дарди огир эканини фош этиб қўйгандай бўлди. Кулгиси кўнгилдагидай чиқмаганидан Шаниканинг ўзи ҳам хижолат чекди шекилли, нигоҳи бувисидан онасининг бетига кўчди, кейин тамоман бошқа ёққа қараб олди, аммо бошини бурмади, ҳамон кўзларигина ҳаракат қиларди, холос. Бувиси набирасининг жилмайганини кўрди, нигоҳини олиб қочаётганини кузатиб турди-да, кейин бирдан юзидаги хушомадгўёна мулойимлик истеҳзоли тиржайишга айланди. Сўнгра бу тиржайиш ҳам барҳам топиб, кексаларга хос ташвиш эгаллади унинг ўрнини; компотни тумбочка устига, қўлларини эса тиззасига қўйганича олдинга қараб ўтираверди.

Жофи каравотнинг оёқ томонида турар, дам ўглига, дам онасига тикиларди. Банкадаги компотни кўрганида ўғлига далда бериб у ҳам кулимсиради: бир кулиб хурсанд қил-чи, дегандай бўлди. Шани ростдан ҳам кулишнинг уddасидан чиққанида борми, Жофининг қаҳ-қаҳ уриб кулиши турган гап эди. Бироқ Жофи ўғлининг кулишга уриниб афти бужмайиб кетганини кўриб

жораги орқасига тортиб кетди, томирларида қони қотиб қолгандай бўлди. Энди боласининг жиддий оғригани унга ҳам аён бўлганди, шу туфайли гўё фикрини юзидан уқиб олмоқчидек, онасига тикилиб қолди. Аммо онасининг сиражин афти одамнинг ҳафсаласини пир қилгувчи тусга кирганини кўриб, ғазаби қўзиб кетди: «Элдан бурун аза тутиб ўтирганига ўлсинми, бирозларнинг бу ерга келиб оби дийда қилиб ўтириши етмай турувди-да ўзиям! Кўриб турарсиз ҳали, набирамни нима қилиб қўйдинг, деб таънаям қилади. Ёрдам беришга тўғри келганида-ю, тоғдан-тоққа қочишади, бундай пайтда оҳ-воҳ қилишдан нарига ўтишмайди». Шунда Жофининг нафаси бўғилиб, кўзлари ёшланди... Тўсатдан дераза қопқоғини ёпмагани эсига тушиб қолди-ю, жонига ора кирди. То ўзини ўнглаб, йиғини қайтармагунча ўша билан ўралашган бўлди.

У яна ўтирилганида, гўё каравотда ётган касал унинг боласи эмас-у, бу манзара устига тасодифан кириб қолган одамдай, афти жиддий — деярли бадбин тус олганди. Шкафнинг раҳига суянганча Кизеланинг сўзларига қулоқ сола бошлади. Ижарачи эришилган галабадан илҳомланиб шакаргуфтор бўлиб кетган, Куратор кампирга салга ётиб оладиган, илло ҳеч қанча вақт ўтмай чопқиллаб кетадиган болалар тўғрисида булбулгўё бўлиб ҳикоя қиларди. Кекса қишлоқи аёл шаҳарлик хоним қаршисида калтафаҳм бўлиб қолмаслик учун ҳадеб маъқуллаб турарди. Кизеланинг гапларига берилиб кетганидан аста-секин кўнглидаги ташвиш тарқай бориб, ҳатто ора-сира кулиб ҳам қўярди. Жофи даҳлизга кузатиб чиққанидагина:

— Жофи, Шаникани нима бало қилиб қўйдинг, аҳволи чатоққа ўхшайди-ку? — деб сўради у.

— Нима бало қилиб қўйдинг?! Нималар деяпсиз, ойижон! — зардаси қайнаб жавоб қилди Жофи.

Онаси эса олдиниға унинг овозидаги дағдаға оҳангига эътибор бермади.

— Биласанми, доктор Цейсга одам юбораман, гўдакни шундоқ аҳволда ташлаб қўйиб бўлмайди.

— Керак бўлса ўзим одам юбораман, — чўрт кесди Жофи.

Унинг овозидаги дағалликни онаси ҳам пайқаганди энди, бироқ кўзларигача тушиб турган рўмоли остидан қизининг юзидаги ифодани билишга беҳуда уринарди.

— Ўзинг биласан, — минғирлади онаси, — ўша ёққа

кетаётганим учун чақиртириб юбора қолай дегандим-да... Ё кечасига Марикани юборайми?— деди кўча эшикка етганида: бундай ноқулай хайрлашишни истамаетганди у. Худо билади, яна нима билан бу инжиқнинг дилини ранжитиб қўйдийкин, шундай бўлса ҳам, майли, ақалли туғишганлари ундан хафа эмасликларини кўриб қўйсин, деб ўйларди кампир.

Бироқ Жофининг бунақанги садақага зор жойи йўқ эди.

— Нимага? Унга ҳам ўрин солиб овора бўлишим учунми?— деди у елкаси оша совуққина қилиб.

Ичкарига кирса, Кизела Шанининг атрофида ўралашяпти. Шўрлик бола кўйлагини елкасигача кўтариб ўтирибди.

— Ана бўлди, ўзи ақлли бола-да, энди тепага қараб ётақол,— деди Кизела, Шани ихраб остига ёйиб қўйилган ҳўл сочиққа ётди, кампир ўша заҳотиёқ сочиқ билан кўкрагини ҳам ўради.— Ана шундоқ, энди термометрни қўямиз,— деб минғирлади, талайгина вақтдан буён бекор юравериб, ниҳоят ўзининг ҳам бировга керак эканини ҳис этган кексаларга хос жонсарақлик билан.

Жофи қайтиб, қош-қовоғи солинганча остонада туриб қолганда у гуноҳкорона, айни пайтда илтижо-ла ўгирилди жувонга. «Овунчоғимдан жудо этма!»— деб турарди унинг пириллаб учаётган кўзлари.

— Ойижонимиз бизни мақтаса арзийди,— бола тилидан ҳам пичирлаган бўлди у,— ойижонимиз бувимизни кузатгани чиқиб кетганларида биз яхши бола бўлдик. Компресс қилдик, сираям йиғламадик. Шундоқ паҳлавон йигитга компресс нима деган гап, тўғрими?— дея у иситмадан қизариб кетган кўзлари дам ўз-ўзидан юмилиб, дам тўсатдан қовоқлари безовта титраб, чақчайиб кетаётган Шанига ўгирилди.

Кизела яна ўриннинг у ёқ-бу ёғини тузатиб, сочиқни ҳўллаган тосни бурчакка элтиб, гўё бу уйдаги тартибга фақат ўзигина жавобгар одам қиёфасида стулни жойига суриб қўйди.

— Кўнглингиз нимани тусаяпти, Жофика! Озгина колбаса еб оласизми?— сўради у раъиятли бир оҳангда.

Жофи эса ҳамон ғазаб кучи таъсири остида эди. У онасини тупроққа қориб ташлади, Марининг ҳам баҳосини бериб қўя қолди, уйга эса, менинг пшимга

тумшуғингизни суқаверманг, деб Кизеланинг жиғини эзмоқ ниятида кириб келаётганди. Кизеланинг сўраш йўқ-исташ йўқ боласини безовта қилгани, энди бўлса унинг ўзига ҳомийлик қилмоққа уриниши оловга мой сепгандек бўлди.

— Ҳожати йўқ, хоним ойим! Очқасам, ўзимнинг ҳам қўлим бор!

Бу қўрс гапни эшитиб Кизеланинг тарвузи қўлтиғидан тушди-ю, жўш урган ғайрати елга соврилгандай бўлди-қўйди, аммо мулойимгина ўз ролини ижро этаверди:

— Бунақа пайтларда одамни ғам-ташвиш еб қўяди, тинка-мадори қуриб, зарур бўлганида ҳеч нарсага мажоли етмай қолади, бошимдан кечирганман бунди. Худо кўрсатмасин-у, тагин ким билади дейсиз, Шаника анча ётиб қоладими ҳали. Беморга қарайдиган одам оч қолмаслиги керак.

— Кимни қорни оч бўлса ўша овқатланаверсин. Ортиқ кўтаролмайман, бас, хоҳлаган одамнинг менга онахонлик қилавериши жонимга тегди!— хитоб қилди Жофи, унинг сўз оҳангидан бу гапларни кимга айтаётгани яққол сезилиб турарди.

Шунда ҳозиргина дўстона муомала қилаётган Кизела, кулни титкилаганда аланга олган ўтдай, ўз қадрини билувчи такаббур Кизелага айланди-қўйди. Ғурури тилга кириб, афти бужмайди; ўзи бир қадам жилмайди-ю, лекин бутун қиёфаси билан кетишга чоғланганини, аммо охирги сўзи — охирги ҳақоратини ишлатиб қолишга шайланганини айтиб турарди:

— Мен сизга онахонлик қиларканманми, худо асрасин-а, ўргилай, ўз ташвишим ҳам етиб-ортади, бировнинг ташвишига шерик бўлишни ким қўйибди менга.. Иннайкейин, қайсар одамни яратганнинг ўзи эпга келтирмаса, бандасининг қўлидан келармиди бу,— шундай дея ўзи ҳозиргина шунчалар ҳафсала билан саришталаган ўринга ҳазар қилгандай, жирканганнамо назар ташлаб қўйди.

Бу тантанали оҳангда айтилган сўзлар Жофини шошириб қўйди. Нима қилгандаям Кизела шаҳарлик «хоним», онаси тенги аёл, айни чоғда эса у Азроил билан ошпадай туюларди; гўё Шаниканинг эрталаб ўйнаб-кулиб туриши ёки нафас олмай, жонсиз ётиши унга боғлиққа ўхшарди. Жофи тоғ шалоласидай бостириб келаётган ғазаб оқимини жиловлаёлмай ёки яши-

ролмай қолди, бироқ бу оқим туйқусдан йўлини буриб, Кизелани четлаб ўтиб кетди.

— Мана, ойижоним ҳам мени қўғирчоқнинг қўлини юлиб олган ёш боладай уришдилар. Шаникани нима қилдинг дейдилар-а! Гўё мен уни жўрттага касал қилганман! Э худо, набираларини нима қилибман ахир?! Уруғ-аймоғимга ишонсам хўп яхши юрарканда! Лоақал мавлуд байрамини олайлик — битталари уни эсга олишдими, ахир? Илушканинг ҳали тугилмаган боласига олам-жаҳон нарсани тайёрлаб қўйишибди, бу бечорага бўлса битта иштончани раво кўришмайди. Бошингга ташвиш тушса ҳозир у нозир бўлишади-да, болани нима қилдинг, деб байбайлаб қолишади. Нима, унга маргимуш ё бошқача заҳар берибманми?

Кизела хона ўртасида ҳурпайиб, тумтайиб олганча, ўзига човут солишларини кутарди. У ниҳоят пўртана ўзини четлаб ўтганини кўрди, лекин гарчи унинг шикоятидан ҳузурланган бўлса ҳам, ҳамхонаси ошкора афв сўрамагунича ҳамширалик вазифасига қайтиш майли йўқ эди.

— Бу ишларингни менга даҳли йўқ, ўргилай. Мен сизга яхшилик қилмоқчийдим, холос,— деди у киборона оҳангда.

Жофининг эса Кизелага етказган ранж-алами борасида сўз очгиси йўқ эди, зўрма-зўраки афв сўрашни хаёлига келтираркан, жони бўғзига келди.

— Бошингга бир гап тушди дегунча албатта буринларини суқадилар, кейин ўша ондаёқ яна бўйинларидан соқит қилиб қўя қоладилар, бунинг устига ҳамма айбни зиммангга юклаб сени гуноҳкор қилиб кетадилар. Лалайгансан, бошимизга доим ташвиш орттирганинг-орттирган, дейишади.

Ғазаб оқими эндиликда ўз устига бостириб келмаслигини тушунган Кизеланинг аста-секин чиройи очила борди.

— Бошингга кулфат тушганида қариндош-уруққа кўпам ишонавериш керагамас. Улардан кўра бегоналар кўпроқ дардингга малҳам бўлади... Уругинг бўлса, ишқилиб ёрдам-пордам сўраб қолмасин-да, деб қўрқади, иннайкейин, ўзинг айбдорсан, энди жабрини тортавер, деб исботлашга тушиб кетади. Яна-тагин онамни айтяпти деб ўйламанг, оламнинг ишлари ўзи шунақа.

— Менинг ишимга тумшуқларини суқмай қўя қо-

лишсин, ҳеч қайсиларига зор жойим йўқ! — деди Жофи қизишиб. — Бўлганича бўлавермайдими, хоним. Она-бола икковимиз қўшалоқ мазор бўлмаймизми-я! Ҳам-ма ўз ҳолига ташлаб қўйган биздай шўр пешаналар бу дунёда яшаб нима барака топарди дейсиз...

Ғам-ташвиш боғида етилган бу таъсирли, ҳаяжонли сўзлар қалбида музлаб ётган кўз ёшларини ўт янглиғ ғиритиб юборгандай бўлди. Жофи тўсатдан бўшашиб, ҳўнграганча ёнида турган кампирнинг елкасига осилди, шу топда унга ёнида ким турган бўлса ҳам, ҳозиргина хонадан қувиб юбориб дегани — Кизела бўлса ҳам бари бир эди.

— Қўйинг-қўйинг, бунчалик хафа бўлиш яхшимас, — ғўлдиради Кизела, бир томондан тантана қилар, иккинчи ёқдан кўнгли бузилганди унинг. — Унақа ўзингизга ўлим тиламанг, Шаника ҳам эртага тузалиб қолади, кейин ўзингиз ҳам бутунги гапингизни эслаб кулиб юрасиз. Майли, йиғлайверинг, йиғлайверинг, ўргилай, енгил тортасиз, кўнглингиздаги ғубор тарқайди. Мен ҳам марҳум эримнинг тепасида озмунча йиғлаганманми, лекин кўриб турибсиз, ҳар қалай яшай-ман, одамнинг бошига нималар тушмайди-ю, бандаси нималарга чидамайди. Сал нарсага ваҳима қилиб, шилққа тушиб қўя қолиш яхшиямас. Болалар шунақа тез-тез оғриб туради ўзи, ҳар касал бўлганида шунақа қўрқаверсангиз, Шаникани катта қилгунча адоий та-мом бўласиз-ку!

Шундай дея Кизела унн креслога ўтқазиб, атрофида парвона бўла кетди — дарров қаҳва келтирди, ичинг деб қистади, таскин берди, тинчлантиришга уринди, кекса чеҳраси ҳатто ёшариб кетди. Борди-ю Жофи ўз қизи бўлган чоғида ҳам бунчалик парвона бўлмасди, Кизела — жувоннинг кўз ёшларидан, ожизларча унинг тасаллиларига муҳтожлигидан, бетоб болага қарашига ва ўзига ғамхўрлик кўрсатишига қўйиб берганидан ғоятда мамнун эди.

Эртасига доктор Цейс келганида Шани ўринда титилиб кетган бир даста қартани титиб-ўйнаб ўтирарди. Тўшагига офтоб тушиб, боланинг қони қочган норози юзига соя ташлаб турган патила-патила сочларини йилтиратарди. Баҳор эртаси адёлдаги гулларга жило бериш, ўрнига уя қурган дардни яшириш учун қўлидан келган барча чораи-тадбирни кўрганди. Доктор Цейс бир кўришдаёқ болакайнинг соппа-соғлигини англага-

нидан кўзлари одатдагидан тезроқ пириллаб уча бошлади, кейин саломлашганида ҳам овози ҳамишагидан баландроқ чиқди.

— Хўш, нима гап, Жофика?— Бир ярим оқ оралаган қора соқол остидаги қирмизи лаблари йилтираб кўринди.— Бечора онангизнинг нақ ўтакасини ёриб юборибсиз, барвақт саҳарда бораман деб ваъда қилгандим. Оғир касалимиз бўлса қарта ўйнаб ўтирибдилар бу ерда! Қанақа ўйин ўйнаяпсан, биродар?— Шани докторга таажжуб билан тикилиб қолди, шунда доктор қўли билан унинг сочини титкилаб, қулогидан сал чўзиб қўйган бўлди. Вой азамат-э, бориб буvingни тинчлантириб қўядиган бўлдим-да, ҳали соппа-соғ экан, жуда унақа ўладиган эмас экан, деб қўяман-да энди. Хўш, нима қилди? Йўталаяпсизми? Ё иситма чиқаяптими?

Бу доктор индамай ишини қилиб кетаверадиган бир яҳудий эди; қишлоқликлар билан эзмалашиб ўтирмас, касални дарров кўздан кечириб, дори ёзиб берарди-ю, йўлига равона бўларди — кетар олдидан, ҳатто остонада ҳам тўхтамай, қариндошларига бемор омон қоладими, йўқми, йўлакай айтганича чиқиб кетаверарди, худди ана шу камгаплиги унинг эътиборини ошириб юборган эди. У бемор ётган хонадонга сирли бир тарзда, одамовиларга ўхшаб кириб келар ва ўшандай чиқиб кетаркан, буни кўрган одамлар, ҳатто дарднинг ўзи ҳам, гўё унинг ўз ишини пухта билишига ишонч ҳосил қилардилар. Ҳозирги сўзамоллигидан эса сира-сира ўзига ўхшамасди, шу боисдан ҳам ҳайрон қолган Жофи нима дейишини билмай, жилмайиб турарди, холос.

Бироқ докторнинг кетидан хонага писибгина кириб келган Кизела учун бу — ўзини кўрсатиб қўядиган қулай фурсат эди. У бор гапни ипидан-игнасиғача, оқизмай-томизмай, дардга чалинишига нима сабаб бўлганини, унинг ўзи боланинг мазаси йўқ эканини аллақачонларданоқ пайқаб юрганини гапириб ташлади. Доктор Цейс қоронғи бурчакда пайдо бўлиб қолган кампирга шубҳаланиб қараб қўйди-да, соқолини силади, кейин кафтини талакал бошига олиб борди, кампир авжга кирган паллада бармоғи билан Шанининг кўкрагини қитиқлаб қўйиб, Жофига қараб тўнғиллади: «Кўйлагини ушлаб туринг!» Шанининг қитигини келтириб каттакон қизил қулоғини кўкрагига тегизиб,

ҳамма ёғини эшитди, кейин тилингни чиқар деди. Бундан ранжиган Кизеланинг бир он нафаси ўчиб турди. Зеро у докторнинг, бу билимдон зиёли хоним ким бўладилар, деб сўраши ва мақтаб қўйишини кутган эдилар-да, ахир. Ана шу умиди пучга чиқаёзган кампир яна бир карра уриниб кўришга аҳд қилиб, компресс тўғрисида, кеча кечқурун Шанининг иссиғи 39,7 га чиққани ҳақида гапира кетди.

— Мияси яллиғланмаганмикин деб қўрқиб кетдим, менинг жияним «Штефания»¹да ана шу дарддан ўлганди-да.

Кекса Цейс Кизелага бир олайиб қўйди-да, боланинг муздек кўкрагини тўқиллатиб уриб кўриб, Кизелага яна бир қараб қўяркан, чехрасидаги кўкламги тетиклик ва бардамликдан ном-нишон қолмаганди. Оч қирмизи лаблари соқол-мўйловлари орасига яширинди, пешанаси жаҳл билан тиришди. У рецепт ёзиб, Жофининг қўлига тутқазди-да, кета туриб: «Ҳеч қандай чўчийдиган жойи йўқ! Бола ёқмайдиган бирон нарса еган», деди. Кейин Жофининг билагини оҳистагина қисиб қўйиб, Кизелага қиё ҳам боқмай, хонадан стилганча чиқиб кетди. Жофи кузатиб қўйгани аранг етиб борди орқасидан.

Жофи хонага қайтиб кирганида Кизела йўқ эди; ҳозиргина пиширган шўрвасидан кўтариб пешин пайтидагина кириб келди у. Доктор Цейснинг қўполлигига ҳатто шама ҳам қилмай, Жофининг ўзи ичирар деб тақсимчадаги шўрвани индамайгина тумбочкага қўйди. Шани бир-икки қошиқ шўрва ичган бўлди-да, иссиқ экан, деб тихирлик қила бошлади. Жофи пуфлаб совитди, лекин Шани бари бир қошиқдан юзини бураверди, шўрва лабларидан оқиб кетди. Сира ичгиси келмаётганидан гўдак йиғлаб юборди. Лаблари титраб, ранги ўчиб, совқотиб кетяпман, деб зорланди. Гўё хижолат чеккандай сўнгги қуёш нурлари ҳам астагина сирғалиб қочиб қолган ўринда туси кўкариб, аъзойи бадани қалтираб ётарди болакай.

— Ишига аралашмоқчи эмасман-у, лекин бу доктор беморларга енгил-елпигина қараркан,— деди Кизела сиполик билан.— Фақат ошқозонигина айниган бўлса бола ўзини қандай тутишини яхши биламан. Шаниканинг касали ҳам шунинг ўзигина бўлсин ило-

¹ Будапештдаги машҳур касалхона.

йим, лекин озгина бўлсаям тажрибам бор бу соҳада. Қанақанги касал бўлмасин, қишлоқ докторларининг топиб олгани фақат битта: шамоллаган ёки меъдаси бузилганга чиқаради, холос. Буйрагимга тош келиб Пештдаги клиникада ётганимда, ёнимга ракка чалинган бир беморни ётқизишганди, бир йилгача қишлоғидагп доктор қабзият бўлибсан деб уқтириб ётган экан ўша бечорага.

Жофи чурқ этмасди. Кизеланинг гашига тегаётганини бирон-бир ҳаракат ёки ишора билан ҳам сездирмас, токи кампир дилига озор етказган бу қўпол докторни қоралаб алаmidан тарқагунича, токи илгариги мавқеини қайта тиклаб олгунича сабр-тоқат билан чидади. Тўғри, Жофи кеча оби дийда қилганини эслаб хижолат чекар, ҳатто кўзи Кизеланинг нигоҳи билан учрашиб қолмаслигига, кеча ораларида пайдо бўлган «меҳр-оқибат»га қайтиб, яна оналарча гамхўрлик кўрсатишга тушиб кетмаслигини олдини олишга тиришарди. Айни пайтда у кечаги ожизлиги билан ижарачисига беморга қараш ҳуқуқини бериб қўйганини тан олар, эндиликда Шаника тузалгунича икковлари ёнма-ён бўлишларини ҳам яхши тушуниб турарди. Бундан буён Жофи кампирдан ўзини фақат бир йўл билан — жаҳл қилмай, худди кечагидай ошкора жангга ўтмай, итоат билан ҳимоя қила олиши мумкин эканини англади. Бунинг устига унда кечаги ишонч бугун йўқолганди. Зеро у кеча касал деган фикрни миясидан қувиб солар, ўглининг тоби йўқ эканини тан олмасди, бироқ шу ўтган бир кеча-кундуз мобайнида «касал» деган ибора унинг онгига ниҳоят етиб борганди, эндиликда токи Шани кўз ўнгида, ўринда ётар экан, доктор нималар демасин, бу фикрни миясидан ситиб чиқариб бўлмаслиги тайин эди. У стулда ғужанак бўлиб, ўглининг эт увишиши хуружидан кейин қизариб кетган юзига тикилиб ўтирарди. Болакай бошини буриб қарамаса ҳамки, кўзлари билан ҳар иккала аёлнинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб ётарди. Жофи ўгли тепасида нола чекмас, ув ҳам тортмасди; лекин ҳар бир суяги қўрғошиндай оғир тортиб, «касал» деган фикр тобора миясига чуқурроқ ўрнашиб борарди. Докторнинг тасалли берувчи гаплари деразани очиб шамоллатмоқчи бўлганларида хонага кириб қолиб, бемор тепасидан бир-икки айланиб, яна чиқиб кетган қушчадай тутқич бермас бир нарсa эди, холос. Илло Кизела-

нинг таънаю шамалардан пборат гапларида жон бордай эди.

Кечки найт Мари кириб келди. Онаси, ҳар қалай, Жофининг бошига тушган кулфатга бефарқ қараб туролмасликларини билдирмагунича тинчиётмабди. У тўнгич қизига Маридан ҳозиргина сўйилган жўжахўроз, бисквит билан бир шиша вино бериб юборибди, кейин Жофи синглим менга ортиқча юк бўлди деб юрмасин учун ҳамма юмушларига қарашишни тайинлабди. Бемор ётган хонага кириши биланоқ Мари безовталаниб, бўта кўзлари хавотирли жавдираб, атрофга аламлиди. Мудраётган боланинг кўзига тушмасин деб чироқни пастаккина курсига қўйишганди. Чироқни пана қилиб қўйилган рўмол остидан тушаётган шуъла сочиқ бўктириб қўйилган тос турган курсини, Кизеланинг шапшапи билан тиззасидаги тўқиб ўтирган тўринигина ёритиб турибди. Жофи эса ўриннинг бир четинда, сал бош томонга суяниброқ ўтирибди, унинг белли билан бўнсасигина кўриниб турибди, ўзи бўлса жони чиқиб кетиб, шу кўйи қотиб қолган жасадга ўхшаб кетди Марининг назарида. Хирагина шуълада оппоқ ёстиқ аранг кўзга ташланар, фақат ихрашигина эшитилаётган мурғак тана эса ёстиқ билан тўшакка мутлақо ботиб кетган эди. Буларни кўргач Марининг вужудини даҳшат чулғаб олди. У шу топда қимир этгани юраги дов бермай тураркан, ўзининг қўллари нақадар бесўнақай, овози эса нақадар шангиллаган эканини биринчи марта ҳис этаётгандай бўлди. Қимирлаб кетса оёқлари остидаги пол гичирлаб, бу мудроқ босган нимқоронғилик салтанатига раҳна солиб юборади-да, ахир! Жасади йирик одамларга хос беўхшовлик билан эҳтиёт бўлишга, шарпа чиқармасликка ҳаракат қиладди. Қўлидаги винони қўйиш учун оёқ учинда столга яқинлашди, лекин оёғидаги ялп-янги туфлиси ҳар қадам босганида гирчилларди. Жофига онаси тайинлаб юборган гапларни шивирлаб айтди: Шани тузалгунича у овқатни уйдан келтириб турармиш, ҳар куни идиш-товоқларни Марининг ўзи ювиб, уйни ҳам ўзи супуриб-сидирармиш, Жофи фақат боласига қараса бўлгани эмиш. Бироқ у шивирлаб гапириб ўрганмаганидан овози ғалати бир тарзда ҳирқираб чиқарди, бундан Шани уйғониб кетиб, заиф, маънос товуш билан сув сўради. Бу овозни эшитиб Марининг юраги эзилиб кетди. Шунда бу нимқоронғи хонада, юмшоқ ёстиққа бә-

тиб ётган бемор, бир вақтлар у жандармчи сержантга ошиқ бўлиб юрган, уззукун Жофиникида қолиб кетиб, кун бўйи қитиқлаб-кулдириб ўйнатадигани ўша Шаника эмас, унинг ўзидай туюлиб кетди назарида. У каравотга яқин келмади, беморнинг аҳволи қалайикиг деб ҳатто кўз қирини ҳам ташлаб қўймади, ёлғизи борица касалдан олисроқда, девор ёнгинасида бўлишга ҳаракат қилди. Турли баҳоналар билан хонадан чиқиб кетишга уринарди у. Олдин жўжахўрозни салқин ерга қўйиб келди, кейин бўшаган компот банкасини олиб чиқиб кетди, бир оздан сўнг идиш-товоқ пешиндан бери ювиламай ётганини кўриб, ўчоққа ўт қалади, орадан ҳеч қанча вақт ўтмай ошхонадан кастрюльканинг тиқирлагани, сувнинг шақиллагани эшитила бошлади.

Кеча Марини бошпмга ураманми деб синасини юм-маталаб берган Жофи ҳозир жимгина, унинг ташқарида идиш-товоқ ювишига қулоқ солиб ўтирарди. Кейин диққатини Кизела жалб этди: кампир қаддини тўғрилаб, тўқиётган нарсасини четга қўйди-да, столдаги дорини шишани олиб, қопқоғини бурай бошлади, Кизеланинг кўзлари кўзойнак ортидан йилтираб кўринар, у шишачадан қошиққа қуйилаётган сарғиш дорини кузатиб турарди.

— Мана ҳозир Шаника ўзи яхши кўрадиган дорини ичиб олади. Ширин экан, дегандинг, эсингдами, ўзиям новвотга ўхшайди-да,— дея минғирлаган қўйи Шаникага яқинлаша бошлади Кизела. Боланинг бошини ёстиқ билан қўшиб кўтариб, қошиқни нақ бурни остига олиб борди.

— Ичмайман, ойи, ичмайман, керагамас,— ҳиқиллади бола, шунда Жофи ўрнидан туриб бориб, Шанига дорини ўзи зўрлаб ичириши лозимлигини фаҳмлади— ахир у онаси-ку, Кизеланинг бўлса нима алоқаси бор ўғлига?! Аммо ўрнидан қўзғалишга мадори йўқ эди. У ошхонани синглисига, касал Шаникага ғамхўрлик қилишини Кизелага топириб қўйди, ўзининг эса каравотнинг ёнгинасига ўтириб олиб, боласига тикилиш ва ташвиш чекишдан бўлак иши қолмади. Ҳамма — онаси ҳам, Кизела ҳам — боласи тепасидан жилмай, худога илтижо қилиб ўтирсин дейди уни: эри ўлиб кетди, оламда Шаникадан бошқа ҳеч кими қолмади, мабодо ўғли ҳам кўз юмадиган бўлса бу ёруғ жаҳонда яккаю ёлғиз шўппайиб қолади-ку, шундоқ экан, ўғлининг ташвишини чекмай, кўз ёши тўкмай нима қила-

ди... Ухламай, емай-ичмай ўтираверади, унинг ғамини анавилар чекишсин; қорнинг очқаб қолди, бирон нима еб ол деб эсига солишса, бир оз ётиб дамингни ол, деб қисташса, бу бошқа гап. Бироқ унинг ўзи бирон егулик нарса сўраса ёхуд тўсатдан кўзи илингудек бўлса, ана унда кўрасиз, тошбағир, ёмон онага чиқариб қўйишади ўша заҳотиёқ. Мана масалан, ҳозир бир кесимгина колбасани олиб, уларнинг кўзи олдида кавшай бошласин, нима бўларкин! Аммо шу аснода томоғидан ҳеч нима ўтмаслигини Жофининг ўзи ҳам жуда яхши англаб турар, бошига келаётган бундай аҳмоқона ўйлардан ўзи чўчиб кетарди.

У лаблари торс-торс ёрилиб кетган, оғзи хиёл очиқ, ранги заъфарон ўғли бетига тикилиб ўтираркан, қоғоқлари дам-бадам юмилиб, мудроқ босар, бундай пайтда у ўзини ғам чекаётганидан кўзини юмганга солар ва тирсакларини ўринга тираб, юзини кафтига қўярди. Кейин чуқур нафас олганидан — одам уйқуга кетаётиб ана шундай нафас олади одатда — сесканиб тушарди.

— Жофика, ечиниб, бирпас чўзилинг, — маслаҳат берарди Кизела, — сиз ҳам озгинагина дам оливолингиз керак-да, ахир.

Жофи хаёл гирдобидан чиқиб, бошини бир силкиб қўйди.

— Наҳотки шундоқ пайтда кўзига уйқу келади деб ўйласангиз! Кечаям мижжа қоққанам йўқ.

У ўрнидан туриб, боласи боши остидаги ёстиқни тузатди-да, яна жойига қайтиб, кўзларига қайноқ қум қадалгандай бўлиб, қимир этмай ўтираверди; бироқ мана, қора рўмоли ўғли устига сирғалиб тушди, ўзи бўлса қийшайиб, боши боланинг оёғини босиб қолди-ю, астагина хуриллай бошлади. Кизела эса худди мағлуб бўлган рақибасининг жасади тепасида ўтиргандай мағрурона қиёфада, мамнун бир кайфиятда чаққон-чаққон тўқий кетди. Кичкина Шани эса оёғини тортиб олишга қуввати етмай, устидан босиб ётган тим қора либосга қўрқа-писа жавдирарди.

Эрталаб Шаника яна сал енгил тортгандай кўринди. Бола қаҳва янчгични олиб беришларини сўради-да, унинг бандини айлантиришга тушиб кетди. Тўшаги тепасида ҳеч ким йўғида у, гўё автомобиль чамбариги ёки кема штурвалини бошқараётгандай, ҳатто сескингина «гу-гулаб» ҳам қўяр, нақ ҳад-ҳудудсиз йўл-

лар, денгизу океанларда сайр қилиб юрарди; лекин Жофининг ўзига тикилиб турганини кўргач, болакай жим бўлиб қолди, қаҳва янчғичнинг бандини секинроқ айлантира бошлади, сўнгра эса норози қиёфада уни нари суриб қўйиб, анграйиб ўтираверди. Унга овқат едиришнинг иложи бўлмай қолди, шўрвага кўзи тушиб, товух бўтакасини беришларини сўради, бироқ оғзига солиб айлантириб-айлантириб турди-да, тўсатдан йиғлаб юборди. Кундузи йўқдай ётди, деярли қимир этмади, бетлари кўпчигандай кўринди, кўзлари жавдиллаб ўйнай бошлади. Кизела, бутун фикри-ёди ўзи тўқиётган тўр кўйлакнинг тиззасида ликиллаб турган енида бўлса-да, кўзойнаги устидан бот-бот Жофига тикилиб қўярди. У эса каравот четида ҳануз букчайганча, қўлларини тиззаларига қўйиб ўтирар, рўмолини шунчалик пастга тушириб олгандики, остидан лабларигина кўринарди, холос; Жофи бадбуруш, қоқбош кампирларга ўхшаб қолганди.

Буни кўрган Кизела яна бир бора доктор билан бўлган ҳангоманинг аламини олишдан ўзини тийиб туролмади. «Қани, ўша доктор Цейс ҳозир келиб, боланинг меъдаси бузилган, холос, деб кўрсин-чи менга. Унга касални аниқлашида ёрдам берай десам ўқрайганини қаранг! Лекин менинг кўзим пишиб кетган бунақа нарсаларда. Углининг мазаси қочиб қолганида мен Вилмошларникида эдим. «Менга қара, Вилмош, дедим унга, болангнинг касали оғир кўринади», — «Ҳеч гап йўқ, мазаси бўлмаса ўзим ҳам пайқардим», — деб жавоб берди у. Эртасига бўлса жияним «Штефания»га тушибди. Мияси яллиғланган экан». Унинг «мияси яллиғланган экан» дегани Жофининг юрагига ўқ бўлиб текканди. Мияси яллиғланган! У беихтиёр бола устига энгашиб, гўё ўглининг терлаган пешанаси остидаги мия яллиғланмаганига ишонч ҳосил қилмоқчидек қўли билан пайпаслаб ушлаб кўрди. Унинг муздек қўли тегиши билан Шаниканинг кўзлари очилиб, тепасида энгашиб турган каттакон башарага шундай жавдираб тикилдики, нақ бу кўзларнинг бегонасираб милтиллаши она шўрликка мия яллиғланишининг чинакам белгиси бўлиб туюлди.

Шу пайт тутқични оҳистагина бураб, эшикни қия очиб Мари кирди, унинг бесўнақай гавдаси қия очилган эшикдан аранг ўтди. Мари тўхтаб, сал бўлмаса қўрқувдан икки букилаёзиб, каравотга термиди; кейин девор-

га тақалиб, бемордаи иложп борица ўзини олисроқда тутиб, ёнламасига ич кийимлар турадиган шкаф томонга ўта бошлади. Жофи Кизела ўтирган курсининг гижирлаганини эшитди, қарши томондаги деворга унинг нақ шифтга етгудек сояси тушди, сўнгра қоқшоқ бармоқлари бурчак томонга чўзилиб, яна ғойиб бўлди. Кизела шкафдан ниманидир излаётган Марига ишора қилиб, хонадан чиқиб кетди. Мари унга эргашди. Қари ғийбатчи қандай шивирлаб гапиришни биларди, бироқ сингисининг ғўнғиллагани ора-сира Жофининг қулоғига чалиниб турди. Икковларининг ошхонада қандай пичирлашаётганларини кўз олдига келтириш Жофи учун қийин эмасди. Кейин кимдир шошганча айвондан гурсурс юриб ўтди, ана, кўча эшик очилиб, яна ёпилди, ғалақа шарақлади... Жофи оқшомги зим-зиё кўчани, рўмолининг учини тутганча, чўчинқираб бораётган Марини шундоққина кўриб тургандай эди шу топда. Бу ғўнғир-ғўнғир ҳамда одим товушлари, ундан кейинги кўзига кўринган рўё хатардан дарак бериб, карахтлиги тарқади, кўнглига яна ғулғула тушди. Баногоҳ хонадаги жамики жиҳозлар Шаникани қуршаб олгандай, қурт галвир қилиб юборган хари эса устига босиб тушаётгандай бўлаверди, Жофининг дод солгиси, жони борица чинқиргиси келди, ортиқ ёлғизликка чидаёлмай қолди — ҳаммалари уни нега ёлғиз ташлаб кетишди-я? Башарти Кизела худди шу дақиқада эшикни очиб қолмаганида, Жофи уни чақиритиш турган гап эди.

Орадан ярим соатча фурсат ўтгач, доктор кириб келди. У хансирар, ботинкасини тозалаб зинани дўпиллатар, тўнғиллар, худди ёмғирда ивиган кучукдек силкинар, томоқ қириб қўярди; унинг тоқатсизланаётгани одим ташлаганиданасқ билиниб, шу маҳалда набираларини қолдириб, бутун қишлоқни босиб ўтиб, шундай олисга сургалиб келишдан норози экани ошкора сезилиб турарди. Жаҳли чиққанида докторнинг соч-соқолигача типпа-тик бўлиб кетиб, кўзларидан бўлак нарса кўринмай қоларди. У заҳрини сочадиган одамни излаётгандай хонага хўмрайганча аланглади, бироқ бемор болага кўзи тушар-тушмас ўзини ўнглаб олди. Қовоғи осилган кўйи бошини кўтариб, Жофига бошламайсанми, шикоятингни эшитгани келганман-ку бу ерга, дегандай ишора қилди. Жофи бор гапни айтиб бераётганида болага қараб-қараб қўйди, кейин Кизелага бир назар ташлаб, тепакал бошини бир-икки силаб олди.

Жофи тутила-тутила, шоша-пиша, болага нима бўлганини аниқ айтиб беролмаслигини, лекин унинг касали жиддийга ўхшаётганини сўзларкан, бемаҳалда безовта қилганлари учун жаноб доктордан ранжимаслигини сўради. Жофи паст овозда, эҳтиром билан гапирар, гўё унинг шу топдаги асосий нияти беҳосдан бу қовоги солиқ жанобнинг дилини оғритиб қўймасликдан иборатдай эди. Доктор унинг гапини эшитиб бўлгач, адёлни олиб ташлаб, қатъиятсизлик билан, истамайқираб боланинг баданини кўрган бўлди, уни ўтқазिशга ҳаракат қилди, бола яна чалқанча ётиб олганида эса қўзғатмай қўя қолди. У бемор ёнидан нари кетиб, хона ўртасида бир он тараддуланиб туриб қолди. Кизела олдиниға мағрурона ва музаффарона бир қиёфада индамай бузилиши эмас шекилли, а?— айёрона, ширинсуханлик уни ҳамлага ўтишга ундади.

— Хўш, жаноби доктор, ҳар қалай, оддий меъда бузилиши эмас шекилли, а?— айёрона, ширинсуханлик билан сайрай кетди у.

Доктор ўзини ўнглади; пешанасини ттриштириб, фикрини жамлашга мажбур этди ўзини.

— Иссиғини ўлчадингизми?— деб сўради Жофидан, Кизелага нафратомуз қараб қўяркан.

— Қирқдан баландроқ,— жавоб берди Кизела.— Тўрт кундирки, нуқул кечга бориб иситмаси кўтарилиб кетади. Шунчун Марикага, Жофиканинг синғлисига: бунақа қўл қовуштириб қараб ўтиролмайман, бу ҳар қалай оддий меъда бузилишига ўхшамайди, агар яна бир марта чақириб келсак, жаноб докторнинг ўзлари ҳам шу гапимни тасдиқлайдилар, дедим. Жиянимни, ҳалиги, мияси яллиғланганида...

— Мия яллиғланишини тиқиб қўйибдими бу ерда!— Фигони ошиб кетди бирдан докторнинг.— Бир гапни илиб олишади-да, кейин алланима балоларни қўшиб-чатиб ҳамманинг ўтакасини ёриб юришади...— шундай дея у жиддий тусга кирди-олди: агар ҳозир кампирни жиловидан тортиб қўймаса обрў-эътибори таҳлика остида қолиши турган гап эди-да, ахир.— Бола тифга чалинган,— деди у,— тиф ҳамиша меъда бузилишидан бошланади. Шунинг учун маза-бематра гапларни валақлаш яхшимас. Онажониси, кичкинтойингиз ҳар қалай тузалиб кетади,— дея Жофига ўғирилди у.

— Менимча ҳам, афв этасиз-у, отдай бўлиб кетса керак,— чийиллади Кизела.— Лекин, тиф меъда бузи-

лишидан бошланади деган гап ғалати туюляпти менга. Шу маҳалгача мен тиф — бу, тиф, унинг меъда бузилиши билан ҳеч қанақанги алоқаси йўқ, деб юргандим. Мня яллиғланиши борасида эса менга жаноб ассистент Русняк гапириб бергандилар, шуниси таассуфлики, Пештдаги клиниканинг энг олди ассистенти ҳеч ерда йўқ касалларни ичидан ўйлаб чиқарган экан-да. — У маънодор бир қиёфада эшикни ёпиб чиқиб кетди.

— Қари ўлакса, — деб ғўлдираб қўйди доктор Цейс ўзича. Сўнгра Жофпга юзланиб, кутилмаганда ўта мулойимлик билан деди: — Ўз ғамингиз етмагандек, анави қари қузғун ҳам қағиллаб бошингизни қотирарканда. Гап шундай, ҳозир мен сизга нима қилиш лозим ва қандай қилиш кераклигини айтиб-кўрсатиб бераман, ташвиш тортманг кўп, ҳаммаси яхши бўлиб кетади.

У Жофининг билагидан оталарча қисиб ушлаганча компрессни қандай қилиш керак, дорини қошиқда қандай ичириш лозим, қандай енгил сутли таомлар пишириб бериш зарурлигини тушунтирди. Кўча эшикка етганида орқасига ўгирилди:

— Одамнинг боласи яккаю ёлғиз бўлса шунақа бўлади ўзи. Салга ўзингни йўқотиб қўясан. Турмуш қурсангиз бўлармиди. Анавинақанги бойўғлилар билан пачакилашиб, ис босиб ётиш ярамайди. Хўп, худонинг паноҳига топширдим сизни, сираям қўрқманг! — Доктор бароқ қошлари остидан жилмайди, шу дамда гўё гўдакнинг ҳаётини сақлаб қолиш унинг иродасига боғлиқдай туюларди.

Докторни жўнатгач, Жофи айвонда туриб қолди. Ҳаво хийла совиган, суяк-суягигача етиб борган совуқ, олис-олисларда хира ёғду таратаётган ой бир нафасга вужудини банд этиб, ҳамма-ҳаммасини қувиб солгандай бўлди. У тирсагини деворга тираганича ўтмишини ҳам, келажагини ҳам унутган кўйи турар, барглари тўкилган яланғоч аймоқи токнинг деворга чирмашган новдаларига тикилишдан бўлак иши қолмаганди гўё бу жаҳонда. Ушбу жонсиз, унсиз дамлар нақадар ҳаловат бахш этарди унга!.. Аммо худди шу пайт тосдан сепилган сув шундоқ ёнгинасидан ўтиб ҳовлига шалоплаб тушди-ю, кетма-кет Кизеланинг товуши эшитилди:

— Вой-бўй, Жофика, ҳали шу ерда турибсизми, яна сиз ҳам шамоллаб қолманг-а!

Жофи сесканиб кетди, уни воқелик денгиз гирдобидай яна ўз комига тортиб, атрофида қуюндек чарх ура

бошлаганди. У ичкари кириб, қоронғи ошхонадан ўтиб борди-ю, огир-огир нафас олаётган ўғлининг оёқ томонига чўкди.

Кейинги икки-уч кун ичида ҳам Шаниканинг аҳволи ўзгармади. Эрталаблари ўринда туриб ўтирар, зўлдирчаларини сўрарди. Жофи уларни тахтачага — тарам-тарам, ҳар тусда товланадиган шиша зўлдирчани ўртага, мрамор зўлдирчаларни атрофига териб берарди. Шани аввалига уларни юмалатиб ўйнаб ўтирарди, лекин тезда ҳаёл суриб кетиб, қимир этмай қоларди; юзлари мумдай саргайган, кўзлари чақчайиб боқар, кўйлақчаси остидаги бадани бужмайиб кетгандай эди. У зорланмас, фақат овқат едираётганларида йиғлар, огзига зўрлаб қуйилган сутни илгаригидек инжиқлик билан туфлаб ташларди. Тушдан кейин у тинкаси қуриб ётиб олар, фақат кўзларигина хонани кезар, бошини кўтариш ёки бурилиб қарашга мадори етмасди.

Дарднинг дастлабки хуружи бир оз бўшашди. Жофи билан унинг ижарачиси, умуман бутун Кураторлар оиласи, худди душман ҳамласига дучор бўлган мамлакат уруш ҳолатига кўникиб кетганидек, боланинг касалига сал кўниккандай эди. Дастлабки жонсараклик, ҳаяжон ва чоп-чоплар барҳам еди, ҳар ким ўз ўрни ва вазифасини билиб олди. Ёшгина оқсоч ҳар куни каттакон корзинкада Кураторларникидан тушлик ҳамда кечки овқатни таширди. Мари хонани супуриб-сидирар, идиш-товоқларни ювар, дорихонага бориб келар, бошқа вақт бекорчиликдан зерикиб эснаб ўтирарди. Кажбаҳслиги тутиб чиқиб кетган Кизела ҳам бемор қсшида бўлиш учун пешиндан сўнг қийшайиб кириб келарди. Дори ичириш, иссиғини ўлчаш, компресс қилиш ва Жофига далда беришни ўз зиммасига олганди у. Бир қарашда уни ҳеч зоғ айбситолмасди: зеро у ёш она Шанининг ҳар қандай истагини бажо келтириши учун барча шароитни яратиб беришга ҳаракат қиларди.

Аммо-лекин боланинг истаги тез ва сўзсиз адо этилишини қаттиқ назорат остига олганди. Мабодо Шаника тўсатдан: «Сув!» — деб қолса-ю, Жофи Кизеладан олдинроқ стаканни олиб улгуролмаса, кампир боланинг қандай чанқоқлик билан сув ичишини кўрмасин деб онаси олдини тўсиб оларди. Шундан кейин Жофи боласининг кўнгли нимани тусаётганини бетиним сў-

райверар, гоҳ бир нарсани, гоҳ бошқасини тутқизишга уринар, кези келди дегунча кампирдан бурунроқ ёстигини тузатиб қўйишга ҳаракат қиларди.

Бир куни, чошгоҳдан олдинроқ Пали кириб келди. У илгарилари, соғ пайтларидагидек бола билан ҳазиллаша бошлади, кейин нима қиларини билмай, буклама паккисини Шанининг кўзи олдига келтириб: «Манавини кўр, жиянча! Сенга берайми?» — деди. Бироқ Шани ҳатто қўлини ҳам узатмади, шундан сўнг Пали бу ердан қандай қилиб тезроқ чиқиб кетишини билмай гарангсиб қолди.

Кечқурун Жофиканинг онаси келди, у ҳамиша нокми ё қандми, шунга ўхшаш нарсани рўмоли остига тиқиб келтирарди. Бундай совгани гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди-ю, лекин шундай қилгани туфайли у ўзини яхши буви ҳис этарди; Кизела билан қизи олдида икки қўлини бурнига тиқиб қуруқ келишни эп билмасди.

— Мана, бувижониси ҳам келди! — шундай дея у набирасининг катта-катта очилган кўзлари тушадиган ерга бориб турди. — Кўрдингми, бувижонинг сени кўргани келиб турибди. Мен касал бўлиб қолганимда сен ҳам борб кўрасан ҳали. — Бу фикридан ўзи ҳам чўчиб кетди-ю, ортиқ бир оғиз ҳам сўз айтолмай, бурнини тортиб, уфлаб қўйди. — Бошига зулук солиш керакмиди, — деди сал ўзини ўнглаб олгач. — Эсингдами, қизим, уканг Палининг ўпкаси шамоллаганида унга зулук солганидик, ўшанда дарров енгил тортганди.

— Зулук юз йил бурун таомилдан чиқиб кетган, — оғзига урди Кизела. — Ҳатто доктор Цейс ҳам зулук солишни айтгани йўқ, ҳозирги пайтда бундан кўра эскича докторнинг ўзини тополмайсиз, шундай қолоқ одам ҳам зулукни тилига олгани йўқ.

Кизелага эътироз билдирилмади буви, лекин нима биландир ёрдам бергиси келарди, шу боисдан бир муддат жим тургач, яна зулукдан гап очди-ю, бироқ Кизелага кўз ташларкан, юраги ботинқирамай, сўзи оғзида қолди.

— Даданг ҳам келмоқчи, — оҳистагина деди Жофига. — Лекин ўзинг биласан-ку, касал кўришга тоқати йўқроқ, ўзи қизиққон одам-у, юраги қурғур жуда бўш.

Дарҳақиқат кекса Куратор шу орада уч марта қизиникига отланди, лекин етиб келолмади. Биринчи гал оқсоқол йўлдан қайтариб, ер бўлашишга ҳолис гувоҳ

бўласан деб олиб кетди; иккинчи сафар «Қумурсқа-хона»га етаёзган пайтида қачонлардан бери қўшга тиш буюртирмоқчи бўлиб юргани ёдига тушиб, ичкарига кираркан, муаллимга рўпара келиб қолди-ю, у билан бир шишагина пиво ичишди. Шундан кейин Жофиникига бориш ниятидан айнаиди; хотини тўғри айтаётган эди, ҳар гал касал кўриб келгач, гарчи сиртдан қараганда ҳеч нима билинмаса ҳам, чолдан то ярим кун ўтмагунича бирон оғиз садо чиқмасди, дори-дармоннинг ҳиди бошини айлантириб қўяр, ҳатто томоғидан овқат ўтмас, ҳамма нарсадан худди дори иси келаётганга ўхшаб туюлаверарди. Шунга қарамай, якшанба кун и черковга бораётиб хотини, шунча кундан бери бир марта набирангни бориб кўрмасанг-а, одамни номусга қўйдинг-ку, деб қулоғини қоқиб қўлига берди, ё «Қумурсқахона»да пиво ичиб ўтирганимни Жофи билмайди, деб ўйлайсанми, пивоҳўрлик қилгани вақт топилади-ю, набирасини келиб кўришга вақт топилмайди, демай-дими?!

— Ўргатма менга,— деб ўшқириб берди Куратор хотинига, бироқ ичида, албатта бораман, дея қатъий аҳд қилди.

Айтгандай, ҳадемай тушлик ибодатга қўнғироқ чалинади, шунда қизига, э-эҳ, яна бир оз ўтирардим-а, лекин черковга руҳонийдан кейин кириб борсам ярашмас, дейди.

Ошхонада ҳеч ким йўқ экан; Куратор ҳассасини эшик ёнига тираб қўйди-да, қулоқ сола бошлади: ичкаридан Кизеланинг дори ичираман деб касални кўндирмоқчи бўлаётгани, Шаниканинг эса ичмайман деб тихирлик қилаётган шикоятли овози эшитиларди. Чолнинг юраги қисилиб кетди; бироқ камзили ёқасидан ушлаб тортиб тузатди, сўнгра оёғини полга суртиб, бирига уриб тозаллаган бўлди-да, ердаги курсини нари суриб, «худо ярлақасин», дея ичкари кирди.

— Мен қаердан изласамикин, кимдан сўрасамикин деб юрсам, сен бу ерга биқиниб олган экансан-да,— Марига ёпиша кетди.— Қани, бориб ўз кўзим билан кўрайчи, ростданам ўша ердами ёки биров олиб қочдимикин, онанг тўғриси айтмаяптимикин, дедим... Саломатмисиз, хоним,— Кизела билан кўришди у,— мен билан биргалашб черковга боришни истамайдиларми? Бирор нозанин билан бирга борсам дегандим у ерга.— Чол ҳазиллашарди-ю, ўзи бўлса қўлларига суйканаёт-

ган қизининг кўзига қарамасликка тиришарди.— Хўш, бу қароқчивой нима қнлиб талтайиб ётибдилар?!— қўқ-қисдан Шанига гап ота кетди у ҳамон қўлига ёпишаётган Жофининг боши узра набирасига кўз қирини ташлаб, унинг ёш ювган юзида жилмайиш пайдо бўлганини кўриб.— Ў-ҳў, сен жуда бойвачча бўлиб кетибсан-ку, куппа-кундузи талтайиб ётқўсан-а. Қани энди мен ҳам умримда лоақал бир марта мана шунақа ялпайиб ётсам! Сен ҳали ётоқчи-ухлоқчи экансан-ку!— шундай деб у икки қоқсуяк бармоғи билан Шанининг бўйинини қитиқлади. Дори жонига тегиб турганида бобосининг келгани жуда зўр бўлди-да Шаникага; бобосининг шундоқ ёстиққа тегиб турган қуюқ мўйловидан ёқимли ис келиб турар, қитиқлаши эса болакайнинг дарддан изтироб чеккан танасига яқингинадаги ўйнашганлари, олишганларини эслатганди...

— Мен ётоқчи-ухлоқчиман,— деб пичирлади у ва икки бора худди кулаётгандай бошини кўтариб-кўтариб қўйди, кейин ғурур билан онасига эшиттириб айтди:— Мен ётоқчи-ухлоқчиман.

Бу илк ютуқдан руҳланган Куратор ўзини қувноқ қилиб кўрсатишда давом этди.

— Бу касал эканми? Йўқ, бу тойчоқдек ўйноқлаб-ирғишлаб кетади-ку! Нимага ҳаммаларинг оби дийда қилиб юрибсанлар? Қани, вафодор тойчоғим, тура қол, кундузларни уйдан қувиб чиқарамиз бориб. Сен кўзани кўтариб оласан, мен инларига сув қуюман, бўп-тими?

Шани бобосига ишонинқирамай тикиларди-ю, лекин хиёл очиқ лаблари теграсида табассум нишоналари акс этиб турарди.

— Бугун сал тузукка ўхшайди,— деб қўйди отаси ортидан астагина хонага кириб келган Пали. У каравот суянчигига суянганича отасининг набираси кўнглини кўтариш учун қандай қилиқлар қилаётганини кузатиб турганди.

— Ҳа-ҳа, мен ҳам шуни айтмоқчи бўлиб тургандим,— гапни илиб кетди Мари; отасининг бу ҳазилларидан Шаниканинг касали бери қарашини жуда-жуда истарди у.

— Илоё шундай бўлсин,— дея маъқуллади Кизела ҳам, у ҳамманинг кайфиятини қай томонга буриб юборишни билмай, боши қотиб турганди. Лекин бола ҳозир чиндан ҳам кўзига сал тузукроқ кўринди. Шу аснода

кириб келган доктор ҳам бу гапга қўшилди, дарҳақиқат болакайнинг аҳволи анча дуруст бўлиб қолибди, деди у. Бир-икки ҳафта сирқовланиб туради, лекин қўрқинчли пайти ўтиб кетди, деди. Боланинг дарди ҳаммаларини оғир аҳволга солиб қўйганди. Куратор бу хонага кириб келар олдидаги ваҳимасидан қутулишни истарди, Мари бўлса якшанбани ҳам шу ерда бекор ўтказишни ўйлаб юраги сиқиларди, Кизеланинг беллари эса чарм сирилган диванини қўмсаб қолганди, докторга қолса боланинг касалини меъда бузилишидан келиб чиққанини тушунтиришни маъқул кўрарди. Боланинг кайфи чоғлигини кўриб, шу баҳонада катталар бир-бирларига далда беришиб, биргалашиб касал ҳақидаги фикрни қувишга тушдилар. Худди шу пайт черков қўнғироқлари даранглаб, ҳаммаларининг кайфиятларини кўтариб юборди. Доктор Цейс одатига ҳилоф тарзда шошилмади, у Куратордан маҳаллий бошқармага сайловлар тўғрисида суриштирди, Марини пивога зинғиллатишди. Доктор Кизела билан чўқиштирди, ҳатто уни мақтаб ҳам қўйди. Шаника билан эса ҳаммалари, худди у бугун-эрта чопқиллаб кетадигандай, бунга сира шубҳа қилмай гаплашишар, ҳазиллашишар, бундан болакай сал жонлиниб қолганди.

— Гапимга ишонавер,— дея ишонтирарди онаси, у набираси тузуклигини эшити солиб югургилаб келганди.— Шаниканинг кечаги аҳволи билан бугунгиси орасида ер билан осмонча фарқ бор!— Суюниб кетган кампир Жофини юз-кўзидан ўпа кетди.

Жофи Шаниканинг қиқирлаб кулишини эшитиб, отаси билан докторнинг пиво ичаётганларини кўриб, онасининг юзида қолган бўсаси изларини туйиб турарди, артиб ташлашга эса хижолат чекканди. Шаниканинг тузалиб қолгани тўғримикин-а? Бу фикр ўзига жалб этар, хотиржамлик, ширин бир тасалли ваъда қиларди. Ростдан ҳам Шаника тузук бўлса у ҳозироқ ётиб, уйқуга, аҳтимолки абадий уйқуга кетарди. Бироқ Жофи жудаям хотиржамликка берилмаслик кераклигини ҳис этиб турарди айни чоғда. Ҳозир-ку Шаниканинг бетоблигига кўникиб қолди, борди-ю, ўғли тузалмаса-чи, унда бунга иккинчи марта қандай қилиб кўникади?! Жофи ҳамон каравотнинг оёқ томонида ўғлига тикилиб ўтирарди. Қувончга тўлган онаси ҳам кетгач, у ёлғиз қолди. Кундузги поезд билан Кизеланинг ўғли келганди, айни дамда у ошхонада нимадир

пишириш билан овора. Мари эса бирровгина кириб, туфлисини алмаштириб, бошқа рўмолини ўраб чиқиб кетди. Шундай қилиб, Жофи Шаника тепасида ёлғиз ўтираркан, ўғлининг бетига дам умид билан, дам бемаъни ваҳимали ўйлар билан тикиларди...

Шаника чиндан ҳам енгил тортган кўринарди. Жофи ўғлим ухляпти, деб ўйлаганди, лекин Шани тўсатдан гапириб қолди:

— Бобом мени ётоқчи-ухлоқчи дедилар. — Ярим қоронғи хонада унинг жилмаяётганини ҳис этиш қийин эмасди. Шани ўз хаёллари билан бўлиб: — Ойи, эчки болаларининг оти нима? Анави бўри қорнида ётиб, оналарини чақириб йўқлагани-чи, ўшаларни? — деди.

— Улоқчалар, — дарров жавоб берди Жофи. — Сенга уларни ким ҳикоя қилиб берганди?

Шани эса жавоб бермади: чунки улоқчалар ўзи ҳам бекитиқча ўтадиган жойда, ғовнинг нариги томонида яшашар, Ирманнинг ҳикояларида маърашиб, ўша ҳикояларда иргишлашишарди-да, ахир. У ерда бўладиган гапларнинг ҳаммасини ойи-жониси билмаслиги керак. Қисқаси у онгсиз бир тарзда айёрликка ўтиб, касаллик баҳонаси билан индамай қўя қолди. Бироқ Жофи улоқчалар ҳақида ўғлига ким ҳикоя қилиб берганини фаҳмлади. Демак, дард билан олишиб ётган бир пайтида ҳам хаёли ўша ёқда, анави нотавону ногиронда эканда?! Етти ёт бегоналар ўғлини шундай осонгина ўзларига ийдириб олганларидан кейин қанқанги она бўлди у! Бошқа болалар мазалари қочадиган бўлса оналарининг қўлларидан тушмай қоладилар, ўлим чангалидан қутулмоқ учун оналари қаноти остидан панох излайдилар, шўрлик Шаника-чи, у ҳатто шундай азоб чекаётган чоғида ҳам қалбан онасидан йироқлашиб, зигирдаккина бўлса-да қувонч бахш этадиган ўзгалар ёнига талпинади.

Ҳаммасига унинг ўзи айбдор! Сал нарсага жаҳли чиқади, дили ранжийди. Гўё шу бир бурдагина бола атайлаб жиғига тегаётгандай, жўрттага дилини вайрон қилаётгандай! Кошкийди бу гал ҳам тузалиб кетса, унда аҳвол бутунлай бошқача бўларди, ишқилиб дардига шифо берсин-да. Ие, биров уни тузалмайди деяптими ўзи?! Доктор, отаси, онаси, Кизела — ҳаммалари далда беришяпти-ку, ахир. Шунга қарамай, у яратганнынг бу сафар ўз марҳаматини дариғ тутишини сезиб-ҳис этиб турарди. Шунинг учун ҳам Жофи қоронғида огир-

оғир нафас олаётган ўғлига ожизона тикиларди. Бу ёстиғу тўшакка ботиб, йўқдай бўлиб ётган мурғак тапа эндиликда асли ҳолига, ўчоқ олдига бориб, қўлини олов шуъласига тутиб ажабланадиган, ҳовлида сирпанчиқ учадиган, бобосининг тиззасига чиқиб олиб қийқириб куладиган шўх Шаникага айланолмаслигини кўнгли сезиб, жавдираб тикилади ўғлига.

Мана, кеч ҳам кирди, лекин ҳеч кимдан дарак бўлмади. Кизела ёки онаси ёнида тумшайиб ўтиришганида у, қани энди биров кириб келса-ю, бу бойқушларни ташқарига қувиб чиқарса, деб ўйларди. Ҳозир бўлса уларни қўмсаётганди. Аслини олганда, ҳаммаларининг Шаникадан хотиржам бўлиб, кўнгиллари жойига тушгани яхшилик аломати эди. Лекин уни ёлғизлик эзаётган эди шу аснода...

Жофи шеша-пиша жойини тузатиб, шу маҳалгача қай гўрдадир гумдон ошиб юрган Мари келмасидан бурунроқ чироқни ўчириб, ўринга кирди. Буни кўриб сал уялар, деб ўйлади. У ўринда оёқларини остига букканча, човутга ҳозирланган йиртқичдай, шу пайтгача санқиб юрган Марини бир уялтиришга шайланиб ўтирар, ёнида эса Шаника уйқусида алаҳлаб, тўлғаниб ётарди. Ошхона томондан тиқ ётган товуш эшитилмасди. Кизеланинг эшиги фақат бир мартагина очилиб, шиппакнинг шипиллагаги, кейин столдаги алланима шиқирлаб, яна эшикнинг ёпилгани эшитилди. Худди шу пайт, эшик беркилаётганда кичик хонадан эркак кишининг овози, Марининг кулгани эшитилгандай бўлди. Жофи бутун вужуди қулоққа айланиб, пашша учса эшитилгудек жимжит бўлиб қолган ошхона томонга қулоқ солиб ётди. Мари хийла вақтдан кейин кириб келди; эшикни очиб, хона қоп-қоронғилигини кўргач, орқасига тисарилди-да, бошқатдан, яланг оёқ бўлиб қайтди. Жофи сингисининг залворли оёқлари остида инграётган тахталарнинг ғижирлашига бадхохлик билан қулоқ солиб ўтирарди. Гўё шу дамда кўз ўнгида жиноят содир бўлаётгандай, сингисининг қоронғида апил-тапил кийимларини ечганини, ўринга кирганини кузатиб турди. Шундан кейингина онасидан ўрганган ясама товуш билан сўради:

— Уйга борганмидинг? Мен Шаникага бўтқа пишириб берасанми деб ўйлагандим. Қарасам, чошгоҳдан кейин қорангни ҳам кўрсатмадинг, ҳа, уйга кетибди-да, деб ўйладим.

Мари дарров жавоб бера қолмади. Буни кўрган Жофи, ғалаба қозонгандек, унинг тараддудланиб қолганидан лаззатланарди. Синглиси ҳозир уялганидан ерга кириб кетгудек бўлаётгандир. Номуссиз, нима деб алдашни ҳам билмай довдираб қолди-я! «Чақирсангиз бўлмасмиди, мен ошхонада идиш-товоқни юваётгандим»,— деб ғўлдираганида, алдаётганини билиб туриб индамаётганим ҳар қандай таънаю койишдан ортиқроқ таъсир қилсин, деган маънода Жофи чурқ этмади.

Аммо Мари эрталаб тагин ғойиб бўлиб қолди. Кизела эса бирровгина қорасини кўрсатди, холос; чунки у ҳам касалнинг оғир, хатарли пайти ўтди, деган фикрда эди. У олдиниға жуда қўрқиб кетганини, лекин, ҳудоба шукурки, бекорга хавотирға тушганини ўзи ҳам кўриб-билиб турганини айтди. Кизеланинг диққат-эътиборини Шаниканинг касали эмас, эндиликда мутлақо бошқа нарса жалб этганини Жофи тушуниб турарди; кампир ниҳоятда ўзгариб қолган, кўзлари чақнаб турар, чеҳрасида дам-бадам аллақандай сирли, ҳаяжонли ўйлар нишонаси акс этиб қоларди. Қалбида туғён ураётган қувончни жиловлашға чоғи келмаётганини Кизеланинг ўзи ҳам пайқаб, Шанининг соғлиғи яшилганганидан хурсанд бўлаётган қилиб кўрсатишға тиришарди Жофининг ҳузурида. Ҳеч қанча ўтирмай чиқиб кетди, афтидан Шанининг касалидан кўра ортиқроқ қизиқтирган нарса чорлаётган бўлса керак уни.

Ажойиб, сарин эрта эди бу. Дераза ортида дастлабки келган қалдирғочлар чарх урар, очиқ форточкадан яқин атрофдаги темирчилик дўконидан болға-босқонларининг бир маромдаги товуши хонаға бостириб кирарди. Жофи Шанининг тунги кўйлагини алмаштириб, чойшабини тозасига ўзгартди. Тоза кийим ва тоза чойшаб боланинг ўзига ҳам тетиклик ато этгандай бўлди, болакай қайтадан дунёға келганға ўхшарди. Буни кўриб Жофи ҳам ўғлининг ҳар қалай тузалиб кетишиға нишонч ҳосил қилгандай бўлди. Бола ўз оғзи билан наъва сўради, ҳадеб, Пали тоғам келдилар-а, деб сўрайверди; нега деганда, тоғаси унга пичоғини ваъда қилганди-да, ахир.

— Ойижон, Пали тоғам!— хитоб қилди Шаника ошхонадан келаётган эркак овозини эшитиб.

— Бу Пали тоғанг эмас,— жавоб берди онаси ва хонаға кириб келаётган бегона одамни қарши олишға ҳазирлангандек ўрнидан сапчиб турди.

Ошхонада Мари кимгадир ўз одатича босиқлик билан чўзиб жавоб қайтарди, бунга жавобан эркак кишининг шилқимона, шўх кулгиси янгради. Сўнгра кулги чўрт узилиб қолди, шунда Жофи уларнинг имо-ишора билан шу томонни кўрсатиб, нафаслари ичларига тушиб кетганини фаҳмлади. Ҳозир иккаласи бир-бирига тикилиб иршайиб туришгандир, бузоққа ўхшамай ўлгир Мари ипакдай эшилиб, анг-танг бўлиб, анови сафсатабоз олифта бўлса, ҳув бир куни ошхонада Жофига тиржайгандай, сурбетона тиржайиб, қаёқдаги латифаларни айтиб бераётгандир. Ҳа ярамас махлуқлар!..

Мана, ошхонадаги узилиб қолган суҳбат яна жонланди, шунда Жофи чидаб туролмай, лоақал бирор огиз сўзни эшитиш ниятида қулогини эшикка тутди.

— Менинг бир ошнам бор, ўзи таксачи. У мана бундай қилади: ўтиринг, ойимқиз, боғ атрофини бир айлантираман сизни, дейди. Ўзи бўлса, бу қароқчини кўринг, машинани боғ томонгамас, овлоқроқ майсазорга қараб суради... Автомобилни кўрганда эсидан айрилаёзмайдиган қизнинг ўзи бўлмаса кераг-ов. Орқа ўриндиққа керилиб ўтириб оладилар-у, ўша заҳотиёқ бойвучча сеза бошлайдилар ўзларини...

Жофи ҳамма гапни тўла-тўкис эшитолмаётган эди-ю, бироқ Имренинг нима деб мақтанишини фаҳмлаб турарди. Марининг пиқ-пиқ кулишини эшитганда эса, унинг хижил тортган, ял-ял ёнган башарасини нақ кўриб тургандай бўларди. Аҳмоқ, намунча қиқирламаса?! Анали пештлик саёқ-чи, шунақанги расво гапларни гапиришга қандай тили борди шундай ибоди, ёшгина қизга! Башаранг қургур, қани энди шу гапларини унга айтса! Жофининг тўсатдан бу пештлик кеккайган олифтанинг афтига туфургиси, икки бетини юмдалаб ташлагиси келиб кетди...

— Ойи, нима қилиясиз у ерда?— деб сўради Шани, онасининг эшикка қулогини қилиб, қимир этмай турганини ҳадик билан кузатаркан.

Жофи уялиб кетиб, ўша заҳотиёқ ўгли ёнига қайтди.

— Ҳеч нарса, болажоним, бошим огриётганди, эшикка суяниб турдим бирпас.

Болаасидан қайтиб садо чиқмагани онасига огир ботди. Жофи компресс қилиш учун тайёрлаб қўйилган тосдаги сувни ола солиб, жуда вақти зиқ одамдай, ошхонага отилиб чиқди. Имре бир оёғини курсига қўйиб, қўлидаги бир парча матони юқоридан пастга, чапдан

Ўнга тортиб, учи ингичка туфлисини тозалаётган экан, Мари бўлса эшик кесакисига суянганча, гўё бундай туфли тозалашни энди кўраётгандай, маҳлиё бўлиб кузатиб турибди. Жофи остонада пайдо бўлганида Имре эҳтиром билан қаддини ростлаб, пошналарини бир-бирига уриб, тақиллатиб қўйди.

— Саломлар бўлсин,— деди у мулойимгина, худди илгаритдан таниш эканликларини эслатаётгандек бир оҳангда. Жофининг тосни кўтарганича индамай ўтиб кетаётганини кўргач, нафаси ичига тушиб, уни нигоҳи билан кузатиб қолди, йигитнинг кўзларидан опасининг хушбичим, нозик қоматига суқланиб боқаётганини ҳатто Маридай одамнинг ҳам пайқаши қийин эмасди. Жофи қайтиб кирганида эса йигитнинг қиёфаси жиддий ҳамда эҳтиромли тус олганди.— Бунга бало бораканми шундай пайтда деб жаҳлингиз чиқмасин тагин. Эшитишимча Шаниканинг мазаси йўқмиш, бунақа пайтда уйга кириб келган биргина бегона киши ҳам ортиқчалик қилади. Лекин мен кўп бўлмайман, шу бугуноқ жўнаб кетаман.

— Менга халал бераётганингиз йўқ,— жавоб берди Жофи қуруққина ва ўша ондаёқ шартта эшикни беркитиб олди.

Бу бир нафаслик ташқарига чиқишдан яна айниб кирди хонасига. Ҳаяжонда шундоққина эшик тагида сўррайганча туриб қолди. Имрушнинг тилини чўлпиллатганини ўз кўзи билан кўргандай бўлди (эҳтимол хаёлида шундай туюлгандир), икковлари унсизгина кулиб ҳам қўйишгандир...

Жофи кун бўйи хуноби ошиб, роса бўғилди, газабдан худди безгак тутаётгандай қалтиради. Шаника билан дўкон-дўкон ўйнади, юмалатди, қитиқлади; назаарида ўғлининг соғайиб кетиши гўё боласини кулдира олишига боглиқдай эди. Онаси пешиндан кейин набирасидан хабар олгани келганида: «Худого шукур, анча тузук», деди қатъий. Кейин «Шафқатли эгамнинг менга раҳми келди шекилли», деб қўшиб қўйди.

Аслида эса Шаника унчалик тузук эмасди. Бувиси кетмасиданоқ яна бўшашиб қолди, борган сайин кам гапирарди, ниҳоят лаблари кўкариб, кўзлари худди парда тортилгандай хиралашиб қолди. Жофи Шаникам туриб кетсин, унга нотариуснинг Лайчикасиникига ўхшаган матросча қалпоқ олиб бераман, бошлангич мактабга бермайман уни, ўша битлиқи исқиртлардан яна

бирорта касални юқтириб юрмасин, каби ширин хаёлларга бериларкан, онаси тобора камроқ маъқуллай бошлади.

— Ҳа, ҳа, — деб бош ирғаб қўя қоларди у бўшашиб.

Тезда Жофи ҳам жим бўлиб қолди, афти ташвиш ва аламдан бир зумда шундай кўкариб кетдики, буни кўрган онаси гужанак бўлиб олди; орага чўккан дастлабки жимликдан кейиноқ ўрнидан қўзғалиб, ийманибгина хайрлашди.

Салдан кейин ярқиратиб тозаланган чироқни кўтариб Мари кириб келди, кўзлари эрталабки бахтиёр дамлардан ҳануз чақнаб турарди, лекин боланинг кўкариб-унниқиб кетган башараси билан Жофининг бўздай оқарган пешанасига нигоҳи тушди-ю, қути учди-кетди, кўзларидаги учқун сўниб, чироғи сўнган хонадай зимзиё бўлиб, ҳувиллаб қолди. У қўлидаги чироқни қўйди-ю, бу ерга бекор кирган эканман деган қиёфада, астагина чиқиб кетди. Кейин каравот ёнига Кизела келди йўргалаганча, лекин у на компресс қилайми деб сўради, на қошиққа доридан томизди, индамай бурчакда турган креслога бориб ўтирди. Унинг кекса чеҳрасида ҳаётдан асорат қолмаганди, нималарни ўйлаётганини афтидан асло билиб бўлмасди шу онда. Эҳтимол бу чеҳрада ҳамдардлик, эҳтимол ғалаба ҳисси яширингандир ёки шунчаки ўз тақдирини ўйлаётгандир. Бир оздан сўнг доктор Цейс етиб келди. У ҳам ўзини худди Кизеладай тутди: афтига қараб дилидагини ўқиб бўлмасди. Доктор сертук қулоғини боланинг кўкрагига қўйиб эшитди, жонсиз қўлини олиб, томирини кўрди-да, индамай ён дафтарини чиқариб, рецепт ёза бошлади. Жофи далда берувчи бирон оғиз сўз эшитиш ёки докторнинг Кизелага қараб ўқрайиб қўйганини кўриш умидида ундан кўзини узмасди. Бироқ Цейс то чиқиб кетгунича Кизелага, кўрмайин ҳам, куймайин ҳам, дегандай тескари ўгирилиб туришга ҳаракат қилди. Кампир эса бир кўнгли, хўш, қалайсиз энди, деб жаноб докторни узиб-узиб олай дерди-ю, лекин Шаниканинг тепасида бўлган бир кунлик шод-ҳуррамликдан кейин тўсатдан қарор топган жимжитлик унга ҳам қаттиқ таъсир қилганди...

— Вой худойим-эй, тирноқлари кўкариб кетибдими?! — деб гўлдиради Жофи доктор кетгач.

Кизела ҳали жони чиқмаган тирик танадаги ўлим жарчиси — кўм-кўк кўкарган тирноқчаларни илгарироқ пайқаганди; аммо ҳозир, унинг таҳмини тамоман

тасдиқлангач, Кизела ҳар қанча марҳамат кўрсатса бўлаверади. Ҳали Жофига ҳам, почмейстер хотинига ҳам аввал бошданоқ шундай бўлишини билганини исботлаб берадиган пайт келади. Шу сабабли у тирноқлари кўкариб бораётганини аллақачоноқ пайқаганини билдирмади, ҳатто докторни бадном қилиш учун қулай фурсатдан ҳам воз кечди:

— Йўғ-э, шунчаки соя тушиб турибди, ўзингизам жуда ваҳимачи бўлиб қолибсиз-да,— эътироз билдирди у ясама ишонч билан.

Жофи чурқ этиб оғиз очмади, Кизела эса ўзининг бундай ногаҳоний ишонч билан айтган сўзлари унга таскин берган-бермаганини билолмади. Жофи бошқа ёққа қарашга уринар, бироқ тобора кўкариб бораётган тирноқчалар яна эътиборини тортар, шунда ичида алланимаси узилиб кетгандай бўларди. Ниҳоят у пастга осилиб қолган, аста титраётган қўлчани олиб, аёл остига тикди-да, яна тушиб кетмасин деб авайлабгина ўраб қўйди. Ўглининг қўлчаси энди кўринмаётган бўлса ҳам, бироқ вужудига қутқу солган ваҳима ўз исканжасини бўшатавермади ҳадеганда. Қани энди бу ердан бош олиб чиқиб кетса, ортиқ бу каравот ёнига қайтмаса, эс-ҳушидан айрилса, ҳеч нимани сезмайдиган бўлиб қолса! Ниҳоят ушбу васваса ҳам ўтиб кетди, унинг ўрнини беқиёс ҳорғинлик эгаллаб, Жофининг жисми-жонини эза бошлади. Кизела, бирпас чўзилиб олинг, деб қистади, лекин Жофи ўз ожизлигидан хижолат чекди.

— Йўқ, йўқ, ётмайман,— деди у, бу билан Кизелага қаршилик кўрсатмаётганди, балки танасини ўринга тортаётган чарчоқни қуваётганди. Кизеланинг индамай қўя қолганидан қувонди у. Ўз навбатида бу ҳол бир оз далда берди унга. Кизела чиқиб кетди, бир текисда пишиллаб ётган Мари ва хириллаб, энтикиб-энтикиб нафас олаётган Шанининг ёнида танҳо қолди. Шунда ҳам у, кийим-пийими билан бўлса-да, ётмади. Хаёлидан эса қуйидагилар кечарди: «Яқинда сўққабош бўлиб қоламан, ҳеч ким мени «ойижон» демайди. Умрим ёлғизликда ўтади, олисдан бўлсаям бир кўз ташлаб оламан десам ҳам бунақанги чиройли ўғилчани ҳеч ердан тополмайман. Жон болам, сени гўрдаги қурт-қумурсқаларга ем бўлсин учун боқаётган эканман, бўталоғим. Нимагаям тугилган экансан-а, тойчоғим... Мана ҳозир тирик у, энтикиб-энтикиб нафас оляпти, абадий яшай-

диганга ўхшайди, орадан бир-икки ҳафта ўтмаёқ қаро ерда илон-чаёнларга ем бўлиб ётар...»

Бу унсиз марсия юрагини зулукдай сўрарди, томоғидан отилиб чиқмоқчи бўлган фарёдни тўхтатиб қолмоқчидек, муштлири билан оғзини тўсди. Кейин аъзойи бадани бўшашиб, аллавақтгача ҳеч нимани ўйламай қарахт бўлиб ўтирди.

— Сенинг ўрнингга менинг жонимни ола қолса бўлмайдами,— дея тўсатдан хўрсиниб юборди-да, кўнглидаги бу гап оғзидан чиқиб кетганидан вужуди бир сония муз қотгандай бўлди. Кейин бу гапни астойдил айтдимми, деб шубҳа билан ўз қалбига қулоқ солди. Қалбидан эса ҳеч қандай эътироз билдиргувчи садо чиқмади. Аксинча, вужуди ийиб турган шу изтиробли дамда кўнглига чанг солган қўрқув, виждон азоби барҳам топганди. Дарҳақиқат, Шаниканинг ўрнига жонингни оламан, деганларида, мижжа қоқмай, юзидаги бир туки ҳам қилт этмай, ўтирган жойида жон таслим қилишга тайёр эди. Буни пайқагани ҳаманоқ кўнгли хотиржам тортди, гўё барча гуноҳлардан фориғ бўлгандай, ўз ихтиёри билан каравот четига чўзилиб, мудрай бошлади.

Тонготарда Кураторлар Торндан доктор олиб келишди. Уни олиб келгани Пали борди (мабодо хизматкор болани юборадиган бўлсалар жаноб доктор уйғонсин деб куттириб қўйишлари мумкин эди); саҳар паллада айвонларида эснаб, керишиб турган кексалар Кураторларнинг кўчадан ғизиллаганча ўтиб бораётган қўш отли аравасини таажжубли кўзлари билан кузатиб қолишарди. Токи кимдир аравадаги йигит торнлик доктор эканини, Жофининг ўгилчаси қаттиқ бетоб ётганини, Пали докторни ўша касал жиянини кўрсатгани олиб кетаётганини тушунтириб бермагунича бу кексалар анграйганча аравадаги нотаниш йигитга тикилишиб, ким экан бу деб бош қотириб ётишарди.

Бу доктор ҳали жуда ёш, нари борса ўттизлар атрофида бўлиб, Торнга у тўғри клиникадан келган, тез орада оғизга тушиб қолган эди, негаки йигит ҳатто рентген қилишни ҳам биларди-да. Керакми, нокеракми — ҳамма эркакларни қатор турғизиб қўйиб, ўз апарати олдидан ўтказганди, шундан кейин ҳатто бедаво дардга чалинганларнинг қариндош-уруғлари ҳам

ҳар эҳтимолга қарши «рентгенли доктор»га саломга келишарди. Ёш доктор сираям Цейсга ўхшамасди. Кўча эшикдан кирар-кирмас, гўё ўзи келганидан огоҳлантираётгандай, шангиллаб салом берди; ошхонага кирганида бошқатдан салом берди — бу галги саломи, мен торнлик доктор бўламан, асло чўчиманглар, мен саҳий одамман, дегандек далда берувчи оҳангда янгради; хонага бошлаб олиб кирганларида эса, бу ерга биринчи маротаба қадам ранжида қилаётган бўлсамда, бари бир ўзимни бегона ҳисобламайман, дегандай дўстона саломлашди. Палини «азиз дўстим» деб атаб, ундан йўл-йўлакай бемор тўғрисида сўраб-суриштириб олганди. Қаллаи саҳарлаб етиб келган меҳмонларни Мари уйқули кўзлари билан ошхонада кутиб олганида, у «саломатмисиз» деб кўришди ва кўзимга жуда иссиқ кўриняпсиз, илгари қаерда учрашганмиз, деб сўради. Кизелага икки букилиб, тавозе билан таъзим қилиб, кампирнинг фикр-мулоҳазаларини, шу қаторда мия яллиғланиши борасидаги гапларини ҳам сабр-тоқат билан эшитди, кампир тараддудланиб жим қолгач, бир онгина кўзини юмиб олиб, далда берувчи оҳангда деди:

— Илтимос, давом эттираверинг, марҳамат, ахир қишлоқда сиздай синчков ҳамда сиздай билимдон одам анқога шафъе!— Кейин у тўшакка яқинлашиб беморни енгил-елпигина кўздан кечирди, сўнгра Жофига назар ташлади-да, одамни ҳайратга солар даражада дона-дона қилиб, кетма-кет беш-олтита савол берди:— Бола ўн-ўн бир кундан бери қаттиқ оғриб ётибди, шундайми? Илгарилари ҳам тоби қочиб турган-у, лекин сиз, бекач, эътибор бермагансиз, тўғрими? Эрталаблари бола ўзини сал тузук сезади, аммо кечга томон эти увишиб титроқ туради ва аҳволи мутлақо оғирлашади, шундоқ эмасми? Бир неча кун бурун жуда яхши бўлиб қолгандай кўринган, бироқ кечга бориб яна титроқ турган, ўшандан буён оғир аҳволда ётибди, тўғрими?

Кизела ҳайратда ёқасини ушлаб қолди; докторнинг барча гапларини бажону дил тасдиқлаб турди. Жофи билан Мари ҳам шу топда бу янги докторнинг бир кўз ташлашдаёқ ҳамма гапни ипидан-игнасиғача билиб олганини кўриб унинг ақлига тасанно ўқирдилар. Борди-ю докторнинг гапи авжига чиққанда Пали кириб қолганида ҳам, бари бир унинг бунчалик аниқ

саволлари йўлда отни қамчилаб келаётиб ўзи ҳикоя қилиб берганлари самараси эканини фаҳмлаёлмаслиги турган гап эди.

Бу орада доктор бемор тўшаги сари юра бошлади.

— Болага ҳаво етишмаётганига кўп бўлдимиз?— деб сўради у Шаниканинг титраб турган бурун катакларини ва оғзини кўрсатиб. Кейин ҳайрон бўлгандай қўшиб қўйди: — Ие, ҳали ҳамкасабам болага ҳаво етишмай қийналаётганини айтмаганмиди?

Кизела доктор Цейсдан бунақанги гапни эшитмаганини айтди. Жаноб докторнинг фақат меъда бузилиши ҳақида гапирганини эслатиб ўтди.

— Ахир бола кўкариб кетибди-ку, тирноқларига, қулоқлари солинчоқларига бир қаранглар. Қирғоққа улоқтирилган балиқдай оғзини каппа-каппа очаётганини кўринглар, ахир.

Дарҳақиқат, Шаниканинг лаблари «о» шаклига келиб қолганини, худди ўша «о»нинг ўртасидан ҳаво жириллаб чиқиб-кириб турганини кўришди ҳаммалари. Торнлик доктор яна савол устига савол ёғдириб ташлади: сийдиги, қони, нажаси анализ қилинганми? Орқа мия суюқлигидан текширишга олинганми? Албатта у айтган гапларнинг бирортаси қилинмаган эди, бунини эшитган ёш докторнинг такаббур, оппоқ башараси тобора жиддийлаша борди. У Шаникани ечинтиришни буюриб, боланинг яланғоч баданини тўқиллатиб уриб, қулоқ солиб узоқ текширди. Шаника аввалига карахтлик билан ҳаммасига бардош бериб турди, бироқ кейин кўзлари очилиб, шундоқ афтига нафаси урилиб турган нотаниш кишига нафрат билан тикилган кўйи чинқариб йиғлаб юборди. Доктор эса бунга парво ҳам қилмади. Умуман назоратдан сўнг у аллақандай асбобини бармоқчага суқиб, чиққан қонни шисачага симириб олди; кейин катетер билан сийдигидан олди ва ниҳоят гўдакни каравот четига ўтқазиб, умуртқасига уч марта шприцни суқди. Бу қийноқлардан Шаниканинг карахтлиги тарқаб кетиб, жони борица додлаб, юлқина бошлади.

— Бу амаки кетсин, ёмон амаки экан, жудаям ёмон амаки экан, ҳамма ёғимни оғритяпти... ойижон, менга нина тикмасин!

Митти беморни ушлаб турмоқ учун Кизела бор кучини жамлаганди. Бироқ шу дамда унинг кучи шундоқ ҳам юз чандон ортиб кетгандай эди. Кампир бу

ғалати ёш доктор билан биргаликда гўдакнинг ҳаёти-ни сақлаб қолиш учун ҳаёт-мамот жангига шайланганини фаҳмлаб тураркан, унинг сертомир, чайир бармоқлари ҳолдан тойган гўдакнинг танасига бамисоли темир исканжадай ботиб кетган, чеҳрасида эса олижаноб бурчини адо қилаётганидан мамнунлик аломати акс этганди.

Жофи бўлса боласини не кўйларга солаётганларини даҳшат ичра кузатарди; у тикилиб турган жойида икки кўзидан шашқатор ёш қўйилаётганини билмасди; у икки қўлини олға чўзганча Шанисига талпинарди-ю, бироқ ақл бовар қилмайдиган бир мажолсизлик бу олифта жанобни боласи ёнидан нарига суриб ташлашига халал берарди.

— Хоним, ташқарига чиқиб турунг,— деди доктор игна учинчи марта ҳам умуртқа поғонасига кирмагач.— Сизни кўриб бола баттар безовталаняпти.

Аммо Жофи қулоқ солмади, аксинча Шани томон юрди, бола ҳам ўша заҳотиёқ митти қўлчалари билан онасининг бўйнидан қучоқлаб, бир юлқиниб Жофига ёпишиб олди.

Доктор дабдурустдан текширишларига чек қўя қолди.

— Очиғини айтганда, етарли. Минг таассуфки, гап нимадалиги шундоқ ҳам аён бўлди менга.

У ҳафсала билан қўлини ювиб, асбоб-ускуналарини жойлади-да, Кизелани эргаштириб ошхонага чиқиб кетди. У ерда Жофининг онаси кутиб турган экан. Торнлик доктор етиб келганини унга хабар қилишга улгурган эканлар. Шўрлик кампирнинг икки бетида карам баргига қўнган шудринг томчилари сингари йирик-йирик ёш томчилари йилтирарди.

— Сизни сира хафа қилгим йўқ, лекин, афсуски, соғайишига заррача умид қолмабди. Бутун организм заҳарланган... сал илгарироқ чақирганларингда, балки... ўшанда ҳам ишончим комил эмасди. Ҳаво етишмаяпти, ўпкага ҳам зиён етган. Индинга тағин келаман, лекин олдиндан огоҳлантириб қўйиш бурчим, онасини бунга кўниктириб бориш зарур...

Докторни қуршаб олган учала аёлнинг афти уч хил тусга кирганди. Мари худди имтиҳонда қийин, билмайдиган савол тушиб қолган толибалардай, қўрққанидан пир-пир кўзи учиб турарди. Онаси бўлса бурнини тортганча пиқ-пиқ қилар, нақ шу топда ўз ўли-

ми кўзига кўриниб кетаётгандай туюларди. Кизела эса фирт илмий синчковлиги ва шахсий ғалабасидан мамнунлигини саҳоватпешалик остига аранг яшириб турарди.

— Мияси яллиғланганми? — Жофининг ўглини ову-таётган гўнбир-гўнбир овозигина бузиб турган узоқ жимликдан сўнг титраб-қалтираб сўради кимдир.

— Охири нима бўлишини ҳали-ҳозирча билмайман; лекин мия ўзгариши содир бўлгани ҳам эҳтимолдан ҳолиямас, — жавоб берди доктор ва аста чарм пальтоси тугмаларини қадайверди.

Торник докторнинг гапи кўз очиб-юмгунча бутун қишлоққа тарқади. Бу гал Жофининг онаси кўчага чиқиш олдидан одатдагича юзига ҳам, юришига ҳам кексаларга хос салобатли, жиддий тус бериб ўтирмади. Чехрасига тўр ташлаган ажин чизиқларидан ёш сизиб, Берлинда тўқилган рўмолини кўкрагига босганча, дам югургилаб, дам кўчанинг қоқ ўртасида тўхтаб-тўхтаб кетиб борарди. Ботинкаси лойда сирғаниб, юбкаси этакларига лой сачраб, нафаси тиқилиб, кўз ёшлари қуйилиб, ҳиқиллаб, энтикиб кетаётганди у. Илгари ҳам у худди шундай аҳволга тушган. Бир марта эрини хизматчи аёллари билан тутиб олганида бундан баттар изтироб чекканди, бироқ ўша куни узумзордан уйга хотиржам қиёфада, деворлари ортидан мўралаб қараб қолган ҳар бир кимса билан саломлашиб қайтганди. Мана ҳозир ҳам у ўзини босиб, жиддий қиёфада кетавериши мумкин эди, аммо одат-таомил бу гал уйига сочлари тўзгиган, ақлу ҳушидан адашган кўйи югуриб-елишини тақазо этарди. Шу тариқа қишлоқ бўйлаб бораркан, йўлда учраганлар унга — эс-ҳушидан айри-лаёзиб югуриб кетаётган кампирга тикилиб қолишарди. Салгина кўз танишлар унинг орқасидан қараб қолар, Кураторлар бошига бирор кулфат тушган бўлса керак деб ўй сулар, бошқалар ундан «нима бўлди» деб суриштиришар ва элбурутдан аянчли қиёфага кирардилар... Шу тариқа уйига етиб келганида ранги-рўйи, худди орқасидан биров қувиб келгандек, паға бўлиб кетганди; у айвон устунини қучоқлаб қолди, оқсоч дарров курси қўйиб берди. Молхона томондан паншаҳа кўтарганча югуриб келаётган эрига олисдан кўзи тушар-тушмас, қай шаклу қай тусда айтишга тили бор-майдиган хабарни шартта айтди-қўйди:

— Бу дунёда яшаш пешонасига ёзилмаган экан, набирамиздан жудо бўладиганга ўхшаймиз!

Торник докторнинг хулосаси қишлоққа таралиши билан яқин-йироқ қариндош-уруғлар касал кўргани йўлга отланиб қолишди. Биринчи бўлиб доимий ҳамроҳи — ҳассасини олиб, кекса Куратор йўлга тушди; чошгоҳга бориб телефонда Илушни чақиришди, куёвлари ҳам келди, пешиндан кейин эса бирин-сирин ҳамма уруғлар йиғила бошлашди. Улар ботинкаларини эшик олдида ҳафсала билан тозалаб, очиқ турган ошхона эшигини чўчинқираб тиқиллатишар, кейин қора рўмол танғиб олган бошларини суқиб астагина мўралаб, оёқ учида кириб келишарди. Хонага киришда яна қайтариларди бу ҳол. Аёллар жимгина Кизеланинг қўлини сиқиб, Жофини бағрига босиб кўришишарди-да, каравот атрофига териб қўйилган стулларга ўтиришарди. Стул етмай қолгач, диванга ҳам ўтиришди, кечроқ қолганлар эшик олдида ёки печь ёнида тизилишиб туришарди. Ҳаммалари рўмолларини маҳкамроқ боғлаб, қимтинибгина, лаблари ҳарорати зўрлигидан торс-торс ёрилиб кетган, огир-огир нафас олиб, дам-бадам: «Сув... сув», деб ётган касал болага тикилиб қолишган эди. Гоҳо икки бош бир-бирига яқинлашиб: «Шўрлик Жофи, бечорага жуда қийин бўлди-да, олдин эри, энди ўғли...» — «Бошқаларни билмайман-у, лекин саккиз яшар боламни ерга қўйиб, бунинг қанақанги гамлигини тотиб кўрганман. Лекин бу бечорага жуда қийин бўлади-да, ахир пешонасида биттаю битта фарзанди шу Шани эди-да», — деб пичирлашиб қолишарди. Баъзилар эсанкираб қолган, бошқалар ҳадеб бурнини тортишар, бир хиллар қулай фурсатни пойлаб, Жофини қучиб, кўзига ёш олиб хайрлашардилар. Сал тажрибалироқлар эса нима ёрдам қилсагикин деб бош қотиришарди. Эшик ёнида турган бақалоқ Пордан кампир қўшнисига: «Фернадлик табибга кўрсатиб боқилса бўлармиди», деб шивирлаганди, у нарироқдагиларга, стулда ўтирганларга пичирлади бу гапни. Шошеда бир бола бутунлай нафас ололмай бўғилиб қолаётган экан, табиб огзига нима балонидир тиққан экан, ўша заҳотиёқ бола яхши бўлиб қолганмиш ва ҳоказо, ва ҳоказо... Гуриллаб ёнаётган печка ва одамларнинг ҳароратидан хона тандирдек қизиб, аёлларнинг қора рўмоллари ҳамда, эркакларнинг кийимлари остидан тер ҳиди анқирди. Мари одамларга бўғирсоқ

тутяпти, меҳмонлар навбати билан битта-биттадан олишяпти. Кекса Куратор эркакларга кўзадан вино қуйиб бериб, стаканлар жингиллаб кетмасин учун оҳистагина чўқиштиряпти. Мана у меҳмонларни ташқарига кузатиб чиқиб, ўша ёқда ҳаёт ва ўлим ҳақида бир-икки оғиз валақлашиб, кейин оқшомги осмонга тикилиб турди-да, яна одамларга лиқ тўла хонага қайтди. Ичкарида ҳамма нафасини ичга ютганча, чироқ ёқиш маросимини кузатиб турган эди бу пайт.

Жофи каравот четида худди елимлаб қўйилгандек қимир этмай ўтирарди; ерга ҳам бўлган қора дурралар орасидан бирови бемор тепасига яқинлашганда у, индамайгина, беихтиёр ўрнидан туриб, қўлини чўзар, хайрлашмоқчи бўлганларга сассизгина юзи ва кифтини тутар, бу аёллар бағрига босиб хайрлашар эканлар, унга оғир синовда тўзим тилаётганларини тушуниб турарди. Бир вақтлар куёв бола уни астагина тўй дастурхони олдидан ошхонага олиб чиққанида, кўнгиллари бўшашиб кетган қариндошлари уни худди мана шундай бағриларига босиб, юз-кўзларидан ўпишган эди. Ўшанда бири шляпасини, иккинчиси туфлисини, бошқаси ич кийими солинган пакетни тутқазишганди... Жофи ҳозир ўзини бағрига босаётганларнинг хўрсиниқлари, «шўрлик Жофигинам», «худо сабр-қаноат берсин» деган сўзлари остида нима ётганини англаб турарди. Ўзига яқинлашаётганларни жуда аниқ кўриб, таниб, юзларидаги ҳар битта ифодани, лаблари қандай пичирлаётганини, бетларида йилтираётган тер томчисини, хуллас ҳаммасини пайқаб турарди. У фақат ўзини унутган, ўзини ҳис этмасди: елкасига тегаётган бошларнинг тариқча оғирлигини сезмас, гўё елкаси жонсиз бўлиб қолгандай эди. Бир марта пиқиллаётган бир аёлнинг бўйнига юзини босганда йиғлаб юборди, бироқ кўзларидан ёш оқаётганини ҳатто ўзи ҳам сезмади. Юраги ҳам худди елкасига ўхшаб жонсиз, карахт бўлиб қолгандай эди. Доктор кетиб, безовталанган боласи қўлида қолган дамдан буён унинг бутун вужуди ва қалби тобора аллақандай галати тарзда жонсизланиб, увишиб бораётган эди — шунга қарамай у ҳаракат қила олар, юрар, гапирар, ҳамишагидея ташвиш чекаётганини юзида ифода эта оларди-ю, лекин ўзлигини, жисмига чуқурроқ кириб борган гам-ташвиш, изтироб томирини сезмас, ҳис этмасди...

Энг сўнгги меҳмонлар чиқиб кетганларида вақт хуфтонга бориб қолганди. Мари ошхонада, курсида ўтирган кўйи уйқуга кетганди, шундай қилиб Жофи бемор боласи билан ёлғиз қолди; Шанининг нафас олиши тобора қийинлашиб борар, вақт-вақти билан беш-ўн дақиқа мудраб кетар, кейин яна уйғониб кетиб ихрар, сўнгра тагин жимиб қолар, шунда зимистон қоронғиликда унинг ҳансирашигина эшитиларди. Кизела иккинчи каравотдаги ўринни ҳам тайёр қилиб қўйган эди: боланинг касали жуда юқумли, Жофиканинг у билан бирга ётишининг ҳеч қандай ҳожати ҳам, фойдаси ҳам йўқ эди-да, ахир. Бироқ бошқа каравотга бориб ётиш Жофига ноқулай кўринди. У кофтаси, юбкасини ечиб ташлаб, алангаи оташ бўлиб ёнаётган боласи ёнига чўзилди. Шани уни бўйнидан қучоқлаб олди. Даҳшат ва боласига бўлган меҳри жисмини ларзага солган Жофи ҳар қалай уйқуга кетди.

Субҳ чоғи у: «Ойи! Ойи!» — деган чинқирикдан уйғониб кетди. Шани ўринда туриб ўтирар, иситмадан лаблари пўрсиллаб кетганди. Энди кўзлари ҳам хира тортиб, худди балиқнинг кўзи сингари шишага ўхшаб қолганди.

— Нима бўлди сенга? — сўради Жофи даҳшат ичра баданига муз югуриб.

Аммо Шаника ўзига нима бўлганини, нега ўринда ўтириб олиб, ойисини нега чақираётганини гапириб, тушунтириб беролмасди. Унинг ҳеч қаери огримаётган эди, шунчаки қўрқиб кетаётганди, холос.

— Қўрқиб кетяпман, — деди у ва онасининг пинжига суқулиб, энтика-энтика ҳаво ютганча ухлаб қолди.

Жофи ўглининг пинжига суқилган бошини бир қўли билан ушлаганча, иккинчиси билан (юрагининг гурсиллаб тегиши ўглининг уйқусини бузишидан ҳадиксираб) юрагини тўсиб ётди ўз назарида. Дераза қопқоқларидан биттаси очиқ қолганди, ҳозир эса ўшандан тушиб турган тонгги ёруғда ғижимланган чойшаб устида, қўлтигига суқулган жажжигина бошча яққол кўзга ташланиб турарди. Шишинқираган юзларига кўлага ташлаган оч кўкимтир тус эрталаблари — уйғонар олдида Жофи ҳаминша кўриб ўрганиб қолган чехрани мутлақо ўзгартиб юборганди. Шанининг ўрнига аллақандай бир қўрқинчли арвоҳ-болакай келиб қолганга ўхшарди. «Ўз қорнингдан тушган, жон бера-

ётган болангдан қўрқяпсан-а!» — деб пичирлади у юраги типирчилаб. Бироқ ваҳима тарқамади, балки борган сайин зўраяверди. Ниҳоят ўрнидан туриб кетди, бошига рўмолини ташлади, бориб деразани очиб, кўчага мўралади. Рўпарадаги почта ва шундоқ ёнгинасидаги акаслар орасига яширинган симёғоч, гўё ўзга оламга сузиб кетаётганлар билан соҳилда видолашиб қолаётган кузатувчилардай, унга бош чайқаётгандек туюлди. Жофи бир сапчиб тушди — орқа томонда кимдир эшикни очганди. Хонага Мари мўралади; сочлари тўзғиган, уйқудан кўзлари қизарганди. У туннинг бир қисмини ошхонада, бир қисмини Кизеланинг калтагина диванчасида ўтказганди.

— Бу ёққа чиқ,— деди Мари ва ўша ондаёқ орқага тисарилди.

Жофи юкбасини, туфлисини кийиб, ташқарига чиқди. Эшикнинг таккинасида, деворга қапишганча қўғиниси Ирма турарди; ўзининг мажруҳ танасини совуқдан асраш учун дазмол уриладиган чойшабнусха матони икки буклаб ёпиниб олган, икки учини қалтираётган қўллари билан аранг ушлаб турарди. У узун, чўзинчоқ боши чўриларча итоаткорлик билан сал ёнга эгилиб, бўйнини қисиб, ийманибгина, жилмайиб, титраб кетаётган лабларини қимтишга уриниб, индамай турарди. Оч кўк кўзлари илтижо-ла жавдирарди.

— Шундай пайтда безовта қилганимга жаҳлингиз чиқмасин, бекам. Кундузи киришга ботинолмайман... Шаникага манави ўйинчоқни олиб келгандим, ўша тоби қочиб қолган куни икковлашиб ясаганидик. Бу қўғирчоқни кўриб роса кулганиди. Балки, ҳозир кўрса суюнар. Ўзим ҳам уни биттагина кўрсам. Ухлаб ётган бўлса ҳам майли...

Мана, ёпинчиқ очилиб, нимжон бармоқларда антиқа бир ўйинчоқ кўринди. Оддийгина таёқча, қушқўнмас кучаласидан бошча ясалган, икки ёнида симдан қўлча, жўхори поясидан эса оёқчалари бор. Бошчасида картошка пўчоғидан қалпоқча, кўзи сариқ жўхори донидан, итнингми, мушукнингми жунидан узун мўйловчалари ҳам бор. Бу галати қўғирчоқ аскарча бўлса керак, нега деганда, ип билан боғланган битта хасни милтиққа ўхшатиб елкасига осиб қўйилган, белида эса қамишдан ясалган қилич осиглиқ. Антиқа аскарча ва қалтираб уни узатаётган қўл шундай аянчли эдики, асти қўяверасиз. Аммо Жофи бу жўнгина ўйинчоқни

кўрганда зардаси қайнаб кетди. Шу матоҳни ўглининг ўрнига қўярканми? Кейин, уйғонгач, уни ким келтирганини ҳам айтар? Гапириб ўтиришининг ҳожати ҳам бўлмас балки, кўзи тушгани ҳамоноқ Шаниканинг ўзи ҳам, қовжираб, пўрсиллаб ётган лабларини сўнгги бор очиб, илжайиб қўяр... йўқ, бунга эришолмайди бу қотила!

— Энди ҳожати йўқ,— деди Жофи ғижиниб, кейин шартта бурилди-ю, Ирманинг қўлидаги қўғирчоқни улоқтириб, лаънати мажруҳнинг ўзини ҳам тушириб қолмаслик учун хонасига кирди-кетди.

Жофи ичкарига кира солиб эшикни ёпди-да, бир нафас бўйин томирларининг тепишига, ошхонадан эшитилаётган пичирлашга қулоқ солганча туриб қолди.

— Йўқот ўша букрини!— деб ўшқирди ичкарига кирган Марига.— Иккинчи қорасини кўрмай бу ерда! Агар яна бир марта тумшуғини суқадиган бўлса, нақ битта қўймай сочини юламан. Болани касал қилиб, яна уялмай-нетмай келибди-я, мегажин! Ҳали кунини кўрсатиб қўяман унга!

Жофини бунақанги даргазаб кўрмаган Мари ўтакаси ёрилиб, орқасига тисарилди.

— Хўп, хўп, ҳозир ҳайдаб юбораман,— деб ғўлдиради у, кейин Жофи тагин ёлғиз қолди.

У Марининг ошхонада пичирлаганини эшитиб турди, кейин кимдир пиқиллади; Жофи кўча эшикнинг тарақлаб ёпилишини хийла вақт кутди, лекин эшик тарақламади. Шаникага ўхшаб, орқа томондан кетган бўлса керак бу қиз, деган хаёлга келди Жофи. Шу пайт унинг миясига, ана энди ўша тирқишдан ҳеч ким ўтмайди, деган фикр келди-ю, бир дам мамнун ҳис этди ўзини. Оний мамнуният кетидан чексиз алам қамради жисмини. Жофи каравот томон отилди. Шу топда Шанини оёғидан бошига қадар бостириб-бостириб ўнгиси келганди. Бироқ каравот олдига борганида кўкариб мўматалоқ бўлаёзган лабчалар ютоқиб-ютоқиб ҳаво шимираб, адёлни пайпаслаётган қўлчалардаги тирноқчаларгина эмас, ҳатто бармоқчалари ҳам тарам-тарам бўлиб кўкариб қолган эди.

Куратор кампир пилдираганича кириб келганида, Жофи ўглининг бош томонида ҳайкалдек қотиб, эсқушидан айрилиб ўтирарди. Кизела билан кеча кечқурун келишга қўли тегмаган қариндошларидан баъзилари каравот атрофига қўйилган стулларга жойла-

шиб олишганди. Лекин улар бугун камчилик келганиданми, ёки кун ёруғлигиданми, балки даҳшатли ўйга бир оз кўникканларидандир, ҳайтовур сал баландроқ сўзлашишарди. Онаси остона ҳатлаб ўтар-ўтмас, Жофини чақириб олиб:

— Менга қара, қайнананг Шаникани кўргани келармиш. Набирамни кўрмагунимча кўнглим тинчимайди, дейди. Яна-тагин унга бирон нарса деб ўтирмагин-а,— деди.

У бу гапларни шивирлаб, аммо ҳамма меҳмонлар эшитадиган қилиб айтди. Қора дуррали аёллар шивир-шивирга тушиб қолишди, Юли Куратор бирпасгина улар билан ўтирган бўлди, бу ғалати ташриф ҳақидаги хабар аёлларга қандай таъсир этганини билмоқчи эди. Кейин туриб, ошхонага чиқиб кетди: қудасини биринчи бўлиб кутиб олмоқчи эди-да, ахир.

Илгарилари Жофи, менга деса ўлиб кетмайдими, боламнинг қорасиниям кўрсатмайман унга, дерди такрор-такрор. Уни мол-мулкидан маҳрум қилдими, энди набирам йўқ, деб қўя қолсин! Мана ҳозир ҳам Жофининг ҳаёлига қайнанасини киритмайман деган фикр келди. Ахир унинг бошига тушган кўргиликларнинг асосий сабабчиси ана шу қайнанаси-ку! Лекин қизиқ, эрталаб ёғоч қўғирчоққа кўзи тушар-тушмас ғазаби қўзиб кетган Жофи энди, қайнанаси келаётганини эшитганида кўнглида ҳеч вақони сезмади. Унинг олдида Ковач кампирнинг айби нима эканини охиригача ўйлашга ҳам мажоли келмади. Жофининг ортида ўтирган қора рўмолли аёллар эса кампирнинг келишини маъқуллаб: «Ҳар қалай келармиш-ку. Ишқилиб буларнинг ярашишига шўрлик Шаниканинг жон таслим қилиши сабаб бўлиб қолмасин-да. Бошига кулфат тушганда қон-қардошлар топишиб, бир-бирларининг кунига ярайдилар, дейишади-ку. Ковач кампир ўзи ёмон хотинамас, лекин бир феълли аёл!»— деб шивирлашишарди. Жофи ана шу ҳикматли сўзларни эшитиб тургани учун эмас, балки тинка-мадори қуриганидан қайнанасининг келишини табиий деб топганди. Ана, Кизела ҳам беихтиёр туртгандек бўлиб, креслони каравот ёнига суриб қўйди, диванни аллақачон эгаллаганларига қарамай, кресло бўш турса ҳам унга ҳеч ким ўтирмади. Бу кресло Жофининг қайнанасига, ниҳоят ақли жойига тушиб, ўлим тўшагида ётган набирасини кўргани келаётган кампирга аталганини ҳаммалари билишарди.

Тубига қанд қуйқаси ёпишиб қолган кружкани чайгани айвонга чиққан Куратор кампир худди шу аснода зинапоядан кўтарилаётган қора қўйлак кийиб олган, икки бети қип-қизил қудасини биринчи бўлиб кутиб олишдек бахтга мушарраф бўлди.

— Ҳар қалай кепсиз-да, қудажон,— деди Жофининг онаси кўнгли бузилиб; ҳар қанча аччиқланиб юрмасин, бироқ нимасидир Юли Кураторни қудаси олдида беихтиёр хушомад қилишга мажбур этарди.— Озгинагина умри қолдимикин деб қўрқаман...

У келиштириброқ гапиришни истар, ҳатто нима дейишини олдиндан ўйлаб ҳам қўйганди, бироқ тўсатдан юраги тўлиб кетиб, оғзи бужмайди-ю, сўзлари бўғзида қолди. Юли Кураторнинг лаблари титраб, милки қочган оғзига ботиб кетди гўё, йиғлоқи кексалик эса кўзларига ёш томизди, шўрлик кампир қудасининг бўйнига осилгудай бўлди.

Аммо қудаси сиполикни қўлдан бергиси келмади, йиғлаб кўришаётган кампирнинг елкаси оша остонада пайдо бўлган Кизелага тикилганча, Куратор кампирнинг елкасидан салгина қучиб ҳамдардлик билдирди гўё, кейин худди ўшандай ҳамдардона ҳаракат-ла уни йўлдан четлаштирди.

Важоҳатли меҳмон ая эшикни оқистагина тикиллатди, «кираверинг» деган овозни эшиттачгина ичкари кирди. Ким тикиллатаётганини ҳаммалари фаҳмлаган эди, шу ерда ҳозир бўлган зиёратчилар лашкари ўрнидан туриб, бир нафас тик қолди. Хона ёп-ёруғ, деразадан тушаётган қуёш нури ташриф буюрган хоним ойимнинг важоҳатларини ёритиб, ҳозир бўлганлардан ҳар бири у кишининг юз ифодаларини бемалол ўқий оларди. У кишини танимайдиган бирон кимса калтабинлик билан парвосини бузмайди-я бу тепса-тебранмас, дейиши мумкин эди, бироқ хонадагиларнинг бари ушбу сиртқи бепарволик замирида олишув бораётганини, кўҳна аламлари янги илиқ туйғуга жой бўшатиб бераётганини англаб турарди. Ковач кампир бу ерга расм-русумга амал қилиб келганди; аммо у ўз қадри-иззатини шундай кулфатли дамларда ҳам асраб-авайлаб қолмоқ ниятида эди. У Жофининг ўрнидан қўзғалиб, истиқболига юришини кутиб эшик олдида турарди; мана, ёш жувон унинг қаршисида, лекин қайна-наси билан қандай кўришишни билмай довдираб қолди. Шунда қўққисдан қандайдир номаълум бир куч

орқасидан туртиб юборгандай бўлди-ю, қайнарасининг биққа қўллариға ёпишиб, ўпди-да, ҳўнграб йиглайверди. Бу ишлар шунчалик беҳосдан рўй бердики, нимаға бундай қилганини Жофининг ўзи ҳам билмасди. Қайнарасини таомил тақозо этганидай қарши олганидан унинг ўзи ҳам ҳайратда эди, бироқ ўрниға қўйиб адо этгач эса, анча енгил тортганини ҳис қилди. Унинг қайноқ бўсасидан қайнараси ҳам эриб кетгандай эди; мол-мулки беҳисоб бойвучча хонимлардай, виқор билан Жофининг бошини кўтариб, пешанасидан ўпди-да, Шаникаға яқинлашди. Кизела билан Жофининг онаси бараварига креслони суриб беришди унга, лекин у бемор бола тепасида нима қилишини яхши билганидан, набираси устиға энгашганча тураверди. Олдинига адёл устида ҳолсизгина ётган қўлчани ушлади, сўнгра пешанасиға тушиб турган сочини тўғрилаб қўйди-да:

— Мени танияпсанми, неварагинам? Ковач бувинг келди сени кўргани! Дадажонингни онаси келди,— деди Шаникаға оҳистагина. Бола тепасиға энгашиб қараганларида бошқалари юзида куйиниш ёки қўрқув акс этган бўлса, Ковач набирасиға худди ёш келин-куёвларни никоҳлашға шайланган руҳоний қиёфасида яқинлашганди. Шанининг ҳозиргина ҳаракатсиз тикилиб ётган кўзлари бесаранжомлик билан унинг баркашдай қип-қизил юзлариға жавдирай бошлади ва бирдан бошини буриб олди.

— Ойи,— деди у ҳазин товуш билан.— Ойи!— Жофи ёниға югуриб келганида эса:— Нимаға келишди?— деб сўради.

— Кимни айтяпсан?— шивирлаб сўради Жофи.

— Шунча кўп одам нимаға келди?— дея ингради бола ва онасининг қўлиға ёпишиб, торта бошлади, Жофи ҳам ётишға мажбур бўлди.

Ҳамма ўзини боланинг гапини эшитмаганға солди, ҳеч ким ҳатто кўз уриштириб олгани ҳам йўқ, аммо тилларининг учида яна бир янгилик тайёр турарди. «Бечора болагина, бувисининг ўтказган зуғумини билиб тургандай-а. Бошини бурди-ю, кетсин у, деб йиғлаб юборди». Мағлуб бўлганини Ковач кампирнинг ўзи ҳам тан олди; у ранжиган қиёфада қаддини ростлаб, қудасиға таънали қараб қўйди, қудаси эса бу ҳолни нима деб хаспўшлаб кетишини билмай, каловлаб қолди.

— Бечорани жуда мазаси қочиб қолди. Эрталаб Ковач бувинг келади деганимда кулиб қўйганди, мана

энди бўлса ҳатто танимаяпти. Эҳтимол бизни ҳам таниёлмас ҳозир.

Ковач кампир маъқуллаб бош иргаркан:

— Биз бандаи ожизаларнинг қўлимиздан нимаям келарди, пешонасига битилгани шу экан!— деб қўйди.

У креслога чўкиб, қимирлаб-қимирлаб яхшилаб ўрнашиб олди-да, қулогига алланималардир деб пичирлаётган Кизеланинг гапларини диққат билан тинглади, ўзи эса муваффақиятсизлигини ҳазм қилаётгандай чурқ этиб огиз очмади. Жофи ҳозиргина ўз бувисидан нафрат билан юзини буриб олган ўгли ёнида, каравотда устига энкайганча ўтирарди ҳануз. Анави қари аҳмоқ Юли Куратор бўлса алланимабалоларни мингирлаб ётибди, бошқалар эса ичиқоралик билан севинишиб, бетига тўрсайиб қарашни пайдан — келинининг уйида унга меҳр-оқибат кўрсатаётган ёлғиз Кизелагина, холос. Кампир бу ерда аранг ўтирарди, заҳрини сочмай, индамайгина чиқиб кетавергиси ҳам келмасди. Бу ўзига бино қўйган кеккайма келинини сўнгги марта тунроқ билан тенг қилиш ёки бошқа бирон йўл билан таҳқирлаш ниятида эди у. Шундай қилиб боплаши керакки, кетганидан кейин тавбасига таяниб, кўкрагига муштласин, одамлар кейинчалик Ковач набирасининг ўлим тўшаги устига қандай келганини эслаб юрсинлар. Бу орада бир неча эгачи-овсинлар кетиш тадоригини кўра бошлагандилар. Борди-ю у ҳам ҳозироқ кетмаса, кўрсатадиган кароматига шоҳид қолмайди.

— Мен ҳам бора қолай энди, қизим,— дея каравотдан турган Жофига ўгирилди.— Худо ўз паноҳида асрасин ва бу кўргиликларга чидашинг учун куч-қувват, тўзим берсин илоҳим. Борди-ю, яна яратганнинг ўзи асрасин-у сизларни, бирон гап бўлса у ҳам Ковачлар номи билан аталганини унутма, онаси бизни боладан жудо қилганига қарамай, ўглининг жойи отасининг ёнида бўлиши керак. Агар неварамни бошқа ерга қўядиган бўлсанг, шўрлик Шандоргинам нақ гўрида тикка туради-я.— Шундай деб у бирдан пиқиллаб юборди ва Жофини бағрига босди.

Жофи ҳеч нарсани англамай, гап даҳма ҳақида бо раётганига ҳатто ақли етмай, қайнанаси қаршисида лол бўлиб тураркан, қулоғига фақат атрофдагиларнинг хўрсинишигина кирар, ўзи эса ёстиқдай-ёстиқдай кўкраклар билан ўпичларнигина ҳис этарди, холос. Бу ка-

рахтлик тўсатдан ожизона ҳўнгроққа айланди. У қай-нанасининг қучоғидан қутулишга уринмасди ҳам, кам-пир бўлса мамнун ва таъсирланган бир кайфиятда келинини қўйиб юбормай, ошхонагача олиб чиқди-да, ўша ерда Жофини авайлабгина бағридан чиқарди. Энди, сиполик зарур бўлмаган жойда унинг ҳам кўзида бир-икки томчи ёш йилтиради. Жофи ошхонада, стул суянчигини ушлаганча қолди, уни ичкарига киритгунича Кизела тасалли беравериб ўлиб бўлди.

Бу кеча Жофи ўгли ёнида ётмади. Боланинг аҳволи тобора оғирлашиб борарди, Кизела эса, Шаниканинг касали жудаям юқумли деб қулогига қуйгани-қуйганди. У дам-бадам «уф-уф»лаб ётган Мари уйқуга кетгунича кутди, кейин ўзи учун тайёрлаб қўйилган ўринга чўзилди. Чип-чиннидай чойшабнинг ёқимли исидан тетиклангандай бўлди, ҳеч қанча вақт ўтмай, онги ҳорғинлик билан қанчалик олишмасин, донг қотиб ухлаб қолди. Бироқ икки соатлар чамаси фурсат ўтгач, аста-секин воқеликни сезиш ҳиеси қайта бошлади; энди Жофи боласининг инграганини эшитиб бот-бот ўрнидан сапчиб турар, кружкадаги сувни тутарди унга. Шаника бир-икки ҳўплаб, нафаси қайтиб куржкани нари итарарди.

— Ойижон, мен ҳам сиз билан ётай,— деб зорларди у кружкани нари сураркан.— Сиз билан ёта қолай, бу ерда қўрқяпман!— шундай деб онасининг қўлига ёпишарди.

Жофи эса қўлини ўғлининг маҳкам ёпишиб олган бармоқларидан бўшатиб, овози мулойим чиқсин учун бор кучини тўплаб:

— Мумкинмас, бўталоғим, ухлай қол,— дерди.

Эҳтимол Шанининг сўзида туриб олишга мажоли етмаётгандир, балки жон таслим қилаётганлар инсон ақлу онги етмайдиган нарсаларни билиб олгувчи қандайдир сирли йўл билан одамлар оламидан насибаси узилгани ва абадул-абад ёлғиз ётишга маҳкум этилганини фаҳмлагандир. Ишқилиб у Жофига ёнингизда ётаман деб тихирлик қилмай қўйди, Жофи бўлса ўз каравотида ваҳима ҳамда номус тўлқинлари вужудини ларзага келтириб, дағ-даг титраб ўтираверди. Кейин у астагина чўзилди-да, ҳеч нарсани ўйламай, дераза қопқоқлари тирқишидан тушиб турган ёруғга тикилиб ётди; боши остига қўйган қўллари увишиб қолса ҳамки қимир этиб қўймади.

Эртасига эрта билан торнлик докторни олиб келишди яна. У Шаникага қандайдир укол қилди.

— Бола бечора тортаётган азобни сал енгиллатишимиз керак,— деди у шприцни ёруққа тутиб, ичидаги ҳавони чиқараркан. Шаника шалвиллаб қолган қўлига қилинган уколдан кейин чиндан ҳам уйқуга кетди.

— Вуй, маза,— деди у бир марта уйқусида, шунда изтироб чеккан юзида кулгига ўхшаш бир нарса йилт этиб ўтди. Энтикиб-энтикиб нафас олиши ҳам секин-аста равонлаша борди, сўнгра эса шу ҳам ортиқчалик қилгандек енгилгина пишиллашим тинди қўққисдан — чуқур уйқуга кетган одамнинг уйғонар олдидан худди шундай бир сония нафас олиши тўхтайди одатда. Шаника эса ана шу оний танаффус пайти беҳуда ўтгандек бир неча бор ютоқиб-ютоқиб нафас олди-да, шартта бошини кўтарди, унинг шаҳло кўзлари қайларгадир олисларга қадалганди. Бир он шу таҳлит турди, кейин таппа ёстиққа ташлади ўзини, хира тортган кўзларида даҳшат ифодаси акс этиб турарди.

Шу пайт хонада беш киши — Жофи, унинг онаси, Кизела, Жофиканинг тутинган онаси Хорват ва одатда кыр-чирини ювиб-дазмоллаб юрадиган, ҳозир ҳолидан хабар олгани келган аёлгина борибди. Доктор укол қилганидан кейин улар болага аҳён-аҳёнда бир, шунда ҳам бемор тўсатдан қимирлаб қолса ёки хириллай бошласа қараб қўйишарди. Ҳар бир инсоннинг жон таслим қилиши, ҳатто у норасида гўдак бўлганида ҳам, унинг мутлақо шахсий иши, бу пайтда жон бераётган бандига ҳадеб тикилавериш яхшимас, устига устак ҳосияти ҳам бўлмайди, деб ҳисоблардилар-да, ахир. Шу сабабли улар ўзаро суҳбатлаша бошладилар. Олдин Хорват йиғлоқи овоз билан шивирлади опасига:

— Петер Ториға бориб, зарур нарсаларни олиб келар.

Опаси ҳам шивирлаб жавоб берди:

— Яна билмадим... Отаси пешинда Фехерварга бориб келамади деяётганди. Торнлик дурадгорни жини ёқтирмайди. Куёвимга ҳам қопқоғи ёпилмайдиган тобутни ўша ясаб берганди-да, ахир.

— Мен айтдим-қўйдим, тагин ўзингиз биласиз,— энди бемалолроқ гапирди Хорват.— Бунақа пайтда ташвиш билан бўлиб баъзи нарсалар эсдан чиқиб қолиши ҳеч гапмас.

— Пештдан гулчамбар келтириш керак бўлса, мен ўғлимга телеграмма бериб юбора қолай, йўқ демайди у,— Кураторлар олдида Имресини тилга олгиси келиб қолди Кизеланинг.

Эгачи-сингил, Имрени чиқимдор қилиб қўямиз, деб ўйлашди шекилли, дарров жавоб бера қолишмади.

— Майли, поччам бари бир Фехерварга борарканлар...

— Ҳа, ҳа, аравада олиб келган қулайроқ — сингилсининг гапини илиб кетди Куратор кампир.

Шу тариқа улар дафн маросимига тайёргарлик ҳақида маслаҳатлашиша бошладилар. Ковач кампирни йўлатиш-йўлатмаслик устида бош қотиришга тушдилар.

— Айттирмасак бўлмас, минг қилгандаям буви-си,— мулоҳаза билан деди Жофининг онаси.

— Турқи қурсин ўшанинг,— деб тўнгиллади Хорват бу гапи опасига ёқишини билиб.

— Кўнгиллари яна нималарни тусаркин, Шаникамизни у кишининг хилхоналарига қўярмишимиз-а! Буни ўзингиз ҳам эшитдингиз-ку, ахир...

— Ҳа, Жофикамизнинг пешонаси шўр экан, турмушдан ёлчимасди. Менга қара, Жофика,— жиянига мурожаат қилди Хорват. Жофи бу орада каравотдан туриб, говлаб кетган бошини икки қўли орасига олганча, диванда индамай ўтирарди.— Яна-тагин қайнанангнинг гапига лаққа тушиб юрмагин-а. Ўша тош даҳмалари бошларидан ордона қолсин!

— Ўлганидан кейин қаерга қўйилса ҳам менга бари бир,— жавоб берди Жофи, гапни айлантиргиси келмаётгандай оҳангда.

Бироқ онаси билан холаси пичирлашганча уни кўндиришга унаб кетишди, шундан сўнг у чор-ночор уларга яқинроқ сурилиб, саволларига жавоб қайтара бошлади. Эндиликда унга ҳаммаси бефарқ бўлиб қолганди. Майли, онаси айтаётгандек бўлсин. Унга деса, ўзини ҳам лаҳадга қўя қолишсин... Яқинларига ана шундай жавоб берарди-ю, лекин каравотда жони узилаётган боласига тикилганча, қазо дақиқаларини кутиб ўтиргандан кўра ўзига қарата айтилаётган гапларга қулоқ солиш маъқул келаётганди.

Шаника: «Вуй, маза», деганида орадаги суҳбат бир дам тўхтади.

— Бу морфийнинг таъсири,— деб қўйди Кизела,— бирорта яхши нарсани туш кўряпти.

— Лоақал қийналмай, тинчгина оёқ узатадиган бўлди-ку,— деди ювгучи аёл, бирон нима беришар-ку, деган умидда сўнгги дақиқани сабр-тоқат билан кутиб ўтирган эди у ҳамон.

Бошқалар, бало борақанми унга бу ерда, дегандай кўз уриштириб олишди. Лекин уни ҳайдаб ҳам бўлмасди. Шу боисдан пичир-пичирни давом эттиришаверди, ҳамма нарсанг борми, деб Жофидан суриштиришди.

Онаси ташқарига чиқиб кетди, у Марига Шаниканинг кишилиқ кийимларини дазмоллашни буюрди. У қайтиб кирганда бошқалар каравот олдида уймалашшарди, орқада турган ювгучи аёл секин дегандай ишора қилди унга. Олдинига йиғидан Хорватнинг бўлиқ кўкраклари селкиллади; кейин кўзларини ишқалаганча Кизела каравотдан узоқлашди, ювгучи аёл унга йўл бериб бир қадам чекинди. Худди шу пайт Куратор кампирнинг нигоҳи набирасига, унинг заволга юз тутиб, астагина очилаётган кўзларига тушди. У югуриб бориб ушлаган пайтда қўлчаси ҳали илиқ эди, аммо пўрсиллаб ёрилиб кетган лаблари орасидан нафас ўтаётгани сезилмас, бурун парраклари ҳам тек қотганди.

— Вой худойим, жажжи набирагинам, бизни ташлаб қайларга кетдинг,— узоқ умрида кўриб-эшитавериб пишиб кетган дийдиё кўксидан отилиб чиқди. Унинг ув тортиши ишора бўлгандек, ўша ондаёқ бошқалар ҳам бараварига ув тортдилар; ҳатто тарашадек қотиб кетган ювгучининг қип-қизил бурни ёқалаб ёш юмалади...

Жофи одамнинг қандай жон беришини умрида кўрмаган эди. Эри жасадини ёпинчиқда худди харсангдай ўраб келтиришган, ўқ теккан дақиқада унинг юзида қандай ифода намоён бўлганини тасаввур ҳам этолмаганди. Ўғлининг жон бериши ҳатто ҳайрон қолдирди уни: «Вой шуни ўзиякан-ку?!» — дегандай ажабланди. Ҳеч қаерида ҳеч қандай огриқ-изтироб сезмади у. Юраги худди қўли ёки оёгига ўхшаб игна урса ҳам сезмайдиган бўлиб увишиб қолди. Фақат биргина нарсаси — кузатиш сезгисигина қолди, холос. Боласининг ҳар бир ҳаракати унинг қалбига муҳр бўлиб босилаётгандай эди; у онасининг йиглаётганини аниқ-тиниқ эшитиб, холасининг бўйнига томаётган ёшларини сезиб турарди.

— Йиғла, Жофи, йигласанг-чи. Йиглаб хумордан

чиқмасанг юрагинг ёрилиб кетади-я,— такрорларди Хорват.

Кейин Кизела шартта белидан қучоқлади-ю, ўзининг хонасига олиб чиқиб кетди. Жофи йўлакай онасига ўгирилиб қараганди, унинг ортиқ йиғламаётганини, Шаниканинг кўзлари устига қандайдир тангаларни қўяётганини кўрди. Мари шу пайт Шаниканинг кишилик кийимини олиб кирди; у ҳам йиғлаётганди-ю, бироқ афти худди кулиб юборишдан аранг ўзини тийиб турганга ўхшаб кўринарди. Ошхонада эса ювгучи сув иситаётганди.

Жофини нақ эртактлардагидек ҳавода сузиб юрган элак билан девордаги чайқалиб турган жавон орасидан нариги хонага олиб ўтишди. Кизела стул қўйиб бериб, Жофининг қулоғига ҳадеб алланималарни пичирлай кетди, у гарчи ҳар бир сўзни аниқ эшитиб турган бўлса-да, кампирнинг нималар деяётганининг маънисига тушунолмади. Кейин Мари кружка кўтариб кирди, Жофи ундаги нарсадан ичиши керак экан. Мана, у қўлини ҳам узатди, лекин худди шу пайтда тўсатдан қўли қалтираб, бу титроқ бутун танасига таралди. Буни кўрган Мари дод деганча ёрдамга чақиргани отилди, Жофи эса ниҳоят вужудини занжирбанд этган қарахтликдан қутулиб, хийла енгил ҳис эта бошлади ўзини.

Кун бўйи Кизеланинг хонасида ўтирди у. Ошхонада эса одамлар уймалашишар, у ёқдан-бу ёққа зир югуришар, шкафларни нари-бери суришар, идиш-товоқларни тарақлатишарди. Гоҳо унинг олдига ҳам киришар, ҳар қайсилари бирон нима тотиниш ёки ҳўплашга унатмоқчи бўлишар, ёхуд орқасига ёстиқ қўйиб беришга уринишарди.

— Бирпас чўзилиб дамингни олсанг бўларди, Жофика,— тамшанганча уни кўндирмоқчи бўларди онаси,— нақ аллакимларга ўхшаб, кўринишинг бир ҳолатда-я.

Худди курк товукдек бир жойда қимир этмай ўтиравериш Жофига ноқулай туюла бошлади; дераза олдига борди. Айвоннинг панжарасида кимдир ёйиб қўйган, ҳозиргина Шаника ётган чойшабу устидаги ич кийимлар оқариб кўринди. У шошганча орқасига қайтиб, ҳурпайганча яна стулга ўтириб олди. Шу топда унинг вужудини энг даҳшатлиси энди келади-ку, деган бир туйғу чулғади. Эндиги навбат уники. Ахир унга ҳам юққан-ку бу дард. «Тезроқ ўла қолсам кошкийди!»—

деди ичида, лекин ўша замоноқ жисмини беқнёс даҳшат забт этди. Худди Шаникага ўхшаб нафас ололмай бўғилиб ўладими ҳали! Лаблари торс-торс ёрилиб, кўм-кўк кўкариб-а!.. Онги эса бунга тан бериб, яшаб нима ҳам қилардинг, дерди. Кўзлари бўлса, яна кўкармаяптимикин, деб тирноқларига тикиларди, салгина йўтал тутса, Шаника ҳам худди шундай йўталарди, деб аъзойи бадани титраб кетарди.

Хонага Кизела кириб келди, тайёргарлик ишлари битганини айтди, бироқ у дафн маросими — Шаникани дафн этиш маросими ҳақида эмас, мутлақо бошқа нарсга ҳақида гап бораётгандек оҳангда сўзлади. У оғзидан воқеликни эслатадиган бирон сўз чиқиб кетмаслигига ҳаракат қиларди.

— Меҳрибон дадангиз эрталабоқ Фехерварга кетганлар. Гул ва бошқа керакли нарсаларни олиб келадилар. Мен ўғлимга телеграф қилай дедим, бажони дил олиб келарди у. Лекин дадангиз, жаноб Куратор унга инонмадилар чоғи. Вой худойим-эй, суймаганга суйканма, дейдилар-ку ахир! Айтгандай, қанақанги шойидан келтиришаркин, эсим қурсин, буни тайинламабман, худо кўрсатмасин, тагин ил газлама кўтариб келишса-я. Ҳамма эркак ҳам бунақа нарсанинг фарқига боравермайди...

Бу гапларнинг барини тўй маросимида ҳам бемалол ишлатилса бўлаверади. Жофи ҳозир гангиб, боши ғовлаб ўтирганидан Кизеланинг қандайдир гуллар, шойи борасидаги гаплари миясига кирмас, гўё бу гаплар онгига таъсир этмай, қулоғи ёнидан ўтиб кетаётган эди. Кизела ўғлини тилга олганда у сал-пал сергак тортди, холос. Шу тариқа, бошида фикр-ўйдан ном-нишон йўқ, ҳеч нимани ўйламай, ҳеч нимани англамай бир неча соат ўтиргандан сўнг унинг бирданига шунча гапларни сингдириши маҳол эди. Вақт ҳам гоҳ қисқариб, гоҳ узайиб, йўргалаганча ўтиб борапти. Бироқ Кизела стулга чиқиб, какку қушли соатни тўхтатган дақиқа ҳеч тугамаётгандек эди, энди бўлса тўсатдан оқшомги ибодатга қўнғироқ даранглаб қолди. Жофи ҳеч нимани тушунолмасди: нима бу, соат етти бўлдимиди аллақачон ёки яна бошқа биров ўлдимикин?

Кўп ўтмай, бир йўла уч ё тўрт аёл кириб келишди ва негадир шовқин сола бешлашди. Кизела баланд овоз билан ювғичига товух берганини айтди, онаси бўлса «ҳе» йўқ, «бе» йўқ шкаф эшикларини тарақлатарди,

холаси Хорватни йўтал тутиб қолди, у эшик ёнида икки букилиб йўталарди. Аммо Жофи бу шовқин орасидан ошхонага эркаклар кириб келганини аниқ эшитди бари бир, мана, дадаси кимгадир жеркиди: у ҳеч қачон ўзини вазмин тутолмасди. Кейин ҳаммаларини шамол учириб кетгандай ғизза чиқиб кетишди. Жофи ёлғизликдан бўғила бошлади. «Тобутни олиб келишди,— ўйлади у.— Бегона қўллар уни тобутга қўяди ҳозир». Қалби оппоқ қорга бурканган қиш тунидек тиниқ тортди. «Ўғлимни тобутга бегона қўллар жойлашига йўл қўймайман», дея ўз-ўзига амр этди-да, ўглини дафн маросимига тайёрлаш борасида ўз оналик ўрнини талаб қилмоқ ниятида кичик хонадан чиқди. Ошхонада мил-тиллаётган шам ёниб бўлаёзибди, ҳамма ёқни атиргул ҳамда марваридгулларнинг иси тутиб кетибди. Гулчамбарларни ертўлага олиб тушиб қўйишга ҳали улгуришмабди. Уларнинг бўйи димоғига урилган Жофи тўхтаб қолди шу ерда, кўнгил кўзгусида хотиралари жонлангандай бўлди; шамлар шуъласига ғарқ бўлган заҳил чехра кўриниб кетди кўзига... Шунда кўз ўнгиде отасининг миттигина жонсиз жасадни оқ яшикчага жойлаётгани, итоат этмаётган жажжи қўлчаларни қора нимча кўкрагига қўйиб қўяётгани яққол намоён бўлди... Шўрликнинг тиззалари қалтираб, липиллаб ёнаётган шам нақ парвонадек чарх уриб айланиб, гулчамбарлар устига гурс этиб қулади бечора она. Кизеланинг каравотида ўзига келди, кимдир юрагини уқалар, кимдир пешанасига сирка суртиб ишқарди, кўзини очганида сирка томчилари сизиб кириб ачитиб юборди.

Энди уни назардан қочирмай қўйишди, Кизела муттасил алланималар деб минғирларди, онаси ўз ойисидан қолган дуолар китобчасини олиб кириб, то Жофи уйқуга кетгунича ўқиб ўтирди. Шу пайтгача Шаникани кўргани келиб-кетиб турганлар эндиликда у ётган кичик хонага танда қўйиб қолишди. Яна қия очиқ эшикдан аввал қора рўмолли аёллар астагина кириб кела бошлашди, бу қариндош-уруғларнинг чехралари Шаниканинг тўшаги тепасига келган пайтларидагидек ташвишли, безовта тус олганди яна. Уларнинг кўзлари Жофининг юзидан мудҳиш ажал аломатини излар, буниси ҳам кўпга бормайди деб ўйлашарди. Гўё Жофи шу ерда, уларнинг кўз ўнгиларида юраги чок-чокидан сўкилиб, жон таслим қилиши лозимдай, бошларини эгиб, жимгина кутиб ўтиришарди стулларда. Улар ув-

вос тортишга шайланиб дастрўмолларини гижимлаб ўтиришар, вақти-вақти билан хўрсиниб қўйишарди. Гоҳо аёллардан бирортаси тобутда ётган ўғли ҳақида гап очиб қоларди:

— У ёққа кирдингми? Худди ухлаб ётганга ўхшайди-я бола шўрлик.— Шунда бу сўзларни эшитганда Жофининг қандай титраб кетганини кўриб, Хорватдан шивирлаб сўрарди:— У ҳали боласининг тобутда ётганини кўргани йўқми?

Хорват эса бўлиқ кафти билан огзини пана қилиб, алланима деб пичирлаб жавоб қайтарарди.

— Киргизмаганларинг тузук,— паст овоз билан маъқулларди суҳбатдоши ва, жуда мазаси қочиб қолган бечоранинг, дегандай Жофи томонга ишора қилиб қўяр, кейин ўзининг кап-катта бўлиб ўлган ўғли жасади устида оппоқ тонг оттирганини айтиб, ўзи шунақа, ҳамма бирдай эмас, биров ташвишни кўтаради, бировни ҳам букиб қўяди, деб ҳамдардлик билдирган бўларди.

Кечга бориб эса бу қора дуррали аёллар тобора овозларини баландлатиб, киритмаганларинг яхши, жонсиз ётган ўғлини кўриб жонини беҳуда қийнамагани тузук, дея уқтира кетишди. «Бир марта видолашгани ҳам етади»,— дейишарди атрофидагилар, Жофи ниҳоят виждон қийноғини туйиб, Шани ёнига киритинглар деб зорлана бошлади, кейин кираман деб туриб олди. У киритишмайди, балки, эшикни қулфлаб қўйишади, деб ўйлаганди. Чиндан ҳам унга: «Кераги йўқ, кирма, нима ҳожати бор»,— дейишди, бироқ у тил учидагина эътироз билдираётганларини англади-ю, тўсатдан қатъий бир қиёфада ўрнидан турди.

— Ҳозир шу ердалигида кўрмасам, кейин бир умр кўролмайман-ку,— деди у.

Жофининг бу гапи ҳаммаларига маъқул тушди ва уни раъйдан қайтармай қўйишди. Ёш жувон олдинги хонага қараб юраркан, ҳаммаларининг башараларига жиддий бир синчковлик қалқди. Кизела олдинга тушиб йўргалаб қолди, у гўё ниманидир тўғрилаб қўймоқчига солди ўзини, аслида эса кампир Жофининг шу топдаги чеҳрасини кўрмоқчи эди, холос; онаси бўлса қизига ёпишди ва, зора Жофи ҳам ниҳоят йиглаб кўнглини бўшатса, деган умидда олдиндан пиқиллай бошлади.

Хона нимқоронги, фақат битта дераза қопқоғини

қия очиқ қолдиришганди, тобутнинг бош томонида иккита шам милтиллаб турибди. Огир шкаф билан девордаги устига дастурхон ташлаб қўйилган ойнадан бошқа ҳамма жиҳозларни ташқарига чиқариб қўйишибди. Ён томондаги харракда икки хотин — Шанини ювган ювгучи билан ҳамқишлоқларининг хайр-эҳсонлари ҳисобига кун кўриб келаётган ақли ноқис кампир Жужа Морилар ўтиришибди. Бу кампир куну тунларини қабристонда ўтказар, бирорта дафн маросимидан қолмас, тобут ёнида соатлаб дуо ўқирди зўр бериб. Мана ҳозир, марҳумнинг уруғ-аймоқлари кириб келгач, икковлари ҳам бошларини янада эгиб олдилар, лаблари алланималарнидир пичирлар, бармоқлари билан эса тўр ҳошияли рўмолчаларини эзгилар, чўзгилар — туриш-турмушлари-ла дуога шўнғиб кетганга солардилар ўзларини. Жофи бу икки аёлни дарров пайқади, иккала дуохоннинг ўзига кўз қирларини ташлаб қўяётганларини кўриб турди. Бу пайт онаси бутун оғирлигини ташлаб унинг елкасига осилиб олган, Жофининг овози борича ўкраб йиглашини кутаётгани очиқ-ойдин сезилиб турарди. Жофи орқа томонда, эшик олдида тўдалашиб турган хотинларнинг синчков нигоҳлари кўкракларига қадалганини ҳис этарди. Шунда тўсатдан қандайдир бир ваҳшиёна қайсарлик тилга кириб, тўнини тескари кийди-олди: «Сизларга эрмак бўлиш учун бошимни деворга уриб додламаганим бўлсин! Бекорга кўзларингизни лўқ қилиб турибсанлар, йиқилмайман, ёқамни йиртиб, фарёд ҳам урмайман!..» Шу хаёл билан у кўзларида қатра ёшсиз, барча аркони давлатнинг икки кўзи қадалиб турган маликалардай дадил одимлаб, тобут ёнига борди.

Қора чойшаб билан милтиллаб турган икки шам ўртасида илгари сира кўрмаган, нотаниш бир чеҳра ётарди. Шамларнинг саргиш шуъласи осойиш топган, изтиробдан қутулган бу чеҳрада Жофи билмаган, туншунмаган бир самовий руҳ акс этиб турарди. Абадий уйқуга кетган Шаника фаришталарга ўхшарди бамисоли; сал кенгбар бурни ҳозир ингичка тортган, сақичдек сочлари остидаги пешанаси мумдай ялтираяпти, юмуқ қовоқлари остидаги йирик кўзлари ҳазин боқиб турганга ўхшайди. Шаника ҳеч қачон бунчалик чиройли, бунчалик самовий бўлмаган. Бу Шаника илгаригисининг нафақат жасади, балки чинакам Шаникани абадий ютиб юборган қабри ҳам эди. Жофи ундан кўзи-

ни узолмасди. Ўгли бир неча йиллик саргардонликдан сўнг қайтгандек, қани, мени танирмикин-йўқмикин, қанчалик ўзгариб кетибди-я, дегандек маҳлиё бўлиб турарди у. Аста-секин онасининг пиқиллаши ҳам тинди, кейин қизидан олислашди, синчков меҳмонлар ҳам Кизеланинг хонасига чиқиб кетишди сургалиб. Харракда ўтирган икки дуохонгина гоҳо-гоҳо қимирлаб қўйишарди, шам шуъласи қаттиқроқ липиллаб кетганида гўё Шаника кулиб қўйгандек бўларди.

Жофи эркак киши овозидан ўзига келди; ошхонада кимдир саломлашди.

— Етиб келдингми? — сўради Кизела.

— Ошнам ташлаб кетди.

Ошхонада энди пичирлаб гаплашишга бошлашди, яна бояги эркак:

— Бўлмасам-чи, камелия гули, — деб жавоб берди.

Кейин яна шивирлашишга тушишди, ора-сира бояги эркакнинг овози сал баландлаб, узук-юлуқ, гаплари эшитиларди. Жофи ўзининг бу овозга беихтиёр қулоқ солаётганини, шивир-шивир орасидан ажратиб олаётганини сезиб кўнгли беҳузур бўлиб кетди. Ўзи Шаниканинг янги, фариштага ўхшаган саргимтир юзига тикиляпти-ю, лекин фикрини бир ерга жамлаб ололмапти. Жофи шунда бошини янада тобутга қўйроқ эгди, лекин унинг шу топдаги туриши нимагадир берилиб қулоқ солаётган одамнинг ҳолатини эслатарди. Марҳум ўғлининг сочини яна бир бор сийпаш учун қўлини узатди, бироқ қўли ўғлининг сочига текканида ҳам у фикри-ёдини унга қаратолмади. Шунда харракда ўтирган аёлларга кўз қирини ташлади. Ювгучи энди пичирламай қўйган — ўтирган жойида ухлаб қолганди; рўмоли учи ечилиб, қилтириқ бўйни кўриниб турарди. Жу-жа Мори эса уйғоқ, Жофига тикилиб ўтирарди. Унинг ажин босган юзида эҳтиром аралаш ғалати бир дўстона самимият акс этиб турарди. У биргалашиб қилган шўхликларини эслатаётганга ўхшарди худди. Кампирнинг юз ифодаси Жофини тамоман довдиратиб қўйди. У тобут қаршисида тиз чўкиб, қўлларини тобут четига қўйиб, бошини ҳам қилганча (ёшлигидан бери биринчи маротаба бўлса керак) илтижога ўтди: «Ё худо, бу норасида гўдагимни ўзинг афв этгайсан...» Бироқ илтижо сўзлари шаккоғона, беўхшов чиқарди оғандан. Шунда ҳатто бундоқ тузук-қуруқ ибодат қилишни ҳам эплаёл-

маганидан алами зиёда бўлиб, бошини қўлларига қўйган кўйи тиз чўкканча ўтириб қолди.

Бир вақт холаси, кейин яна бир қариндошлари, орқада онаси кириб келишди. Ҳаммалари Жофини четга чақиришди, ҳадеб ўзингни қийнайверма, деб насиҳат қилишди ва ниҳоят уни стулга ўтиргизиб, ўзларича кенгаша бошлашди. «Кимники дийдаси шунақа қаттиқ бўлса, ҳаммадан кўра кўпроқ азоб тортади,— дейишди такрор-такрор. Ҳеч бўлмаса мундоқ йиглаб кўнглини бўшатсачи-я». Сўнгра Жофини нариги хонага чақиришга кўндиришга уриниб кўришди, бироқ у қулоқ ҳам солмади. Баъзан ошхонадан айрим сўзлар аниқ эшитилиб қоларди, шунда у бир сесканиб тушиб, юзини кафтлари билан баттар бекитиб оларди. Хотинхалаж чиқиб-кириб турарди. Ювғучи хайрлашаётиб, худонинг паноҳига топширдим сизларни, деди шанғиллаб, кейин қолган-қутган овқатларни йигиб беришларини кутиб ошхонада туриб қолди. Онаси ҳам Жофини нариги хонага чиқишга унатишга уриниб кўрди.

— Қўйсангиз-чи, ойи,— деди Жофи йиглаб,— шу ер яхши менга.

Ниҳоят Кизела кириб келди.

— Гулчамбарларни қараб келдим,— деди у.— Бахтимизга у ер жуда салқин экан, қандоқ бўлса шундоқлигича турибди. Имруш олиб келганини ҳам ўшатга элтиб қўйдим. Сираям Пештдан олиб келинган демай-сиз, лоақал битта баргчаси ҳам сўлимабди, диркиллаб турибди.

— Вой эсим қурсин-а, айтаман деб туриб унутиб қўйибман,— шоша-пиша деди Жофининг онаси.— Ўғлингизга айтинг, бизникига бориб худо берган бирор нимани тамадди қилиб олсин. Бизга шунча яхшилиқ қилдингларки, хоним, сиз ҳам, ўғлингиз ҳам, қандай миннатдорчилик билдиришимни билмай қолдим, биздан қайтмаса, худодан қайтсин.

— Йўғ-э, ҳозир ўз ташвишинглар ўзларингга етиб-ортиб ётибди. Синглимникида ётиб, ўша ерда тамадди қилиб тура-турар.

Кейин онаси кўндирмоқчи бўлиб тагин Жофига ёпишди. Шундан сўнг у ўрнидан туриб, ўғлининг сочини яна бир марта силади.

— Сенга энди яхши, ўғлим,— дея хўрсиниб қўйди-да, қўлтиғидан ушлаб олиб чиқиб кетишларига қўйиб берди.

Жужа Мори ҳам ўрнидан қўзғалиб, тобут ёнига келди. Бир ув тортиб йиғлаганди, серажин афти буришиб кетди, кейин рўмолини билагига ташлаб бошқаларга эргашди...

Дафн маросимига тумонат одам йиғилди. Қора либосга бурканиб олган хотинлар пешиндан кейиноқ югуриб-елиб қолишди. Юзларига хафагазак тус берган, йиғлаш учун ҳошияли рўмолчаларини шай тутган аёллар ошхона пардаларини очиб қўйдилар, қўй тери қалпоқларини чангаллаб олган эркаклар эса эшик олдидаги мосламада оёқ кийимларини тозалаб, қоқиб-суқиб, қимтинибгина кириб келишарди уйга. Улар бир нафасагина ичкарига, шамлар ва гулчамбарлар иси-ла ҳавоси огир бўлиб кетган хонага киришар, зумдаёқ икки кекса ёнғоққа тортилган кир ёйиладиган дор март шамолида лопиллаб турган ҳовлига ошиқишарди яна. Хотинлар эса бошқача тутардилар ўзларини: хонага киришга муваффақ бўлган аёллар тобутга яқинроқ боришга тиришар, марҳум тепасида бўлаётган биронта ҳаракату расм-русумни кўздан қочирмасликка ҳаракат қилардилар. Жофининг елкаси сал титраб кетгани борми, онаси тўкаётган кўз ёшларию Илушнинг эғнидаги шаҳарча бичимдаги пўстини борми, Қовач кампирнинг кўзидан ёш чиқармоқчи бўлиб кучаниши борми, ҳеч бири уларнинг назаридан қочиб қутулолмасди. Янги келганлар қўлларидаги гулдасталари билан зўр бериб тобутга яқинлашишга уринишар, аммо марҳумни қуршаб олган аёллар — улардан аксариятининг бу хонадонга ҳатто чатишган жойи ҳам йўқ эди — қимир этмас, айниқса бечораҳоллар ўз ҳуқуқларини сабот билан ҳимоя қилиб (бу ердан ўзларини ҳеч ким қувиб юбора олмаслигини яхши биларди-да улар), бир қарич ҳам силжимасдилар. Одамлар Жофини тобора қисиб борардилар, буни сезган қариндошлардан бир нечтаси ўрнак кўрсатиб жойни бўшатдилар, шунда бошқалар ҳам уларга эргашдилар.

— Баъзи бир хиллар юз йил яшаганларидаям бунча гулчамбарни кўрмайдилар, — деб минғиллади Қовач кампир ташқарига чиққандан кейин.

— Ана, жаноблар ҳам келишибди, — деди Хорват. — Айтишларича хоним ойимнинг ўзлари Жофига жуда ачинаётганмишлар. Чиндан ҳам қотмадан келган прокурор билан унинг юм-юмалоқ хотини бошқа зиёлилар даврасида, сал чеккароқда туришарди; бу кички-

нагина тўда, гарчанд ёғоч айвонда турсалар-да, бари бир ҳамманинг эътибори ўзларида бўлишини яхши биларди. Худди шу пайт Куратор чол прокурор хотинига стул кўтариб келиб қолди, шунда ҳамма оддий бир деҳқон одамнинг қўлини прокурор жанобларининг ногиз қўллари билан қандай қисганини кўриб турди.

— Қайнатамнинг вафотидан кейин бунақанги одам кўп йиғилган дафн маросимини кўрмагандим,— деб қўйди Хорват хола.

— Мени фақат битта нарса, набирамнинг ўғлими ёнида ётмаслиги ўртаяпти,— деди Ковач кампир,— илло, нима ҳам қилардим, ўлганидан кейин ҳам Жофининг Ковачлар қонидан эканини тан олмаяпти. Ҳаммасига худо шоҳид, унга бу кўргиликни мен истабманми, лекин манманлик эгамга ярашади, манманнинг қандай жазосини беришни унинг ўзигина билади.

Миттигина тобутни икки йигитча кўтариб чиқиб, руҳоний жаноза ўқиши лозим бўлган тахта тагликка қўйган пайтда, ҳовлида тангадай бўш жой қолмаганди. Талайгина жулдурвоқи болакайлар жаноблар ёнида уймалашарди, кўпчилик кўчада туриб, дарвозадан мўралашарди. Ичкаридан чиқиб келганлар айвонга сиғмай қолишди. Тобут ортидан ташқарига чиққан Жофининг йиғилган тумонат одамни кўриб кўзи тиниб кетди. Унг қўлтиғида онаси, чап томонда Илуш, икковлари Жофини (одамлар кўрсин деган мўлжал билан) авайлабгина суяб чиқишди. Куратор кампир остона ҳатларкан, ув тортиб:

— Во набирагинам-а, вой жигарбандим-а...— дея айтиб йиғлади.

Жофи: «Вой болам, топилмас матоҳим, суянган тоғим...»— деб ёқа йиртиб фарёд уриши лозимлигини билиб турарди. Тобут олиб чиқиляётганда шундай деб йиғлаш қадимдан қолган таомил эди, шу сабабли кўпчилик йиғи чиқаришга ҳозирланиб, дастрўмолларини шайлаб турарди. Бироқ Жофи фарёд урмади, йиғламади; шунча одамни кўриб тилдан қолгандай эди у, чурқ этиб оғиз очолмади. Сал қаддини букди, аммо шунда ҳам бари бир онаси билан синглисидан баланд эди бўйи. Қора рўмол остидаги жиддий чехраси оппоқ мармарни эслатарди.

— Қаранглар, ҳақиқий кибор хонимнинг ўзгинаси-я, оддий халқ орасида қандай ажойиб нодир нусха-

лар учраб туради,— дея шивирлади ижарадор Прокурорнинг қулоғига.

Жофи оломонга бирровгина кўз ташлаган пайтда жаноблар даврасини кўрган, эҳтимолки саҳнага чиқувчи тийрак одамларга хос зукколик билан уларни дилларидаги фикрларига фаҳмлаб олгандир. Шунда деҳқонча одатий бир ўй: «Катта шараф бу!»— деган фикр ўтди. Ўша ондаёқ яна дилини кўланка қоплади: «Кўзларини лўқ қилиб, марҳумнинг яқинлари фарёдини эшитгани келган булар! Шу заҳотиёқ Жофининг нигоҳи совуқ, нафратли, ётсировчи, аламли тус олди.

Бу ернинг руҳонийси қавмларининг кўзларига ёш келтириш бобида ном таратган эди. Тўғри, бир вақтлардаги ширадор овози хира тортган, қоп-қора сочлари оқарган, ҳар жумлани бошлашдан аввал бор кучини жамлаётгандек қўлларини осмон сари чўзар, илгариги янгроқ овози ўрнига гўё қошлари хизмат қилаётгандек тез-тез кўтарилиб тушарди. Эндиликда у бурунгидай қавмларини ҳайратга сололмас, шу боисдан ваъзхонликни калтагина қилиб қўя қоларди. Мана, ҳозир ҳам шундай бўлди.

Ниҳоят руҳоний ўз ишини тугатгач, дарвоза ёнида турганлар кўчага чиқа бошладилар, Пали билан ҳолавачча си елкасига олган оқ тобутча қора рўмоллар денгизи узра қайиқдай қалқиб суза кетди. Руҳоний ҳам эғнидаги либосига яхшироқ ўраниб, Жофини олдинга ўтказиб, чийилдоқ товуш билан оятларни куйлашга тушди. Онаси билан Илуш суяб олган Жофи тутдай тўкилай деб турган кўҳна дафн араваси ортида борарди; унинг кўзлари митти оқ тобут билан арава томидаги шамолда қилпираётган ленталарда эди. Кураторларнинг аравакаши отни қай маромда ҳайдашни билмас, чўзилишиб келаётганлар дам-бадам аравадан анча орқада қолиб кетишарди, шу сабабли Пали уни тўхта-тишга мажбур бўларди. Қишлоқ чеккасида яшайдиган бир бечораҳол аёл боласининг қўлидан маҳкам ушлаб олганча ён томонда шаҳдам одим ташлаб боряпти. Бу жасади жуда бесўнақай, башараси ялпоқ гум-гурсдай хотин бўлиб, синчков бит кўзларини Жофидан узмасди. Баъзан анқайиб ортда қолиб кетар, шунда чопишга тушар, қўлидан маҳкам ушлаб олган боласи эса оёғи бир ерга тегиб, бир тегмай борарди. Қуёш члқиб турган бўлса ҳам шамол қайлардандир оппоқ учқунларни учириб келиб қоларди; маросимчилар янги қабристон-

га бурилганларида қайсидир гулчамбарнинг қогоз лентаси акас шохига ўралашиб, ўша ерда ҳилпираганча қолаверди.

Янги қабристон ҳали яп-яйдоқ эди, фақат теварагидагина дарахтлар кўринар, у ер-бу ердаги нурай бошлаган қабр дўнгчалари орасидагина кўкарган тўп-тўп майсаларгина кўзга чалинарди. Ваъзилар эски қабристонни кесиб ўтишганди бу ерга, шу туфайли маросимчилар янги қазилган қабр ёнига етиб келганларида дурустроқ жойлар аллақачон эгаллаб бўлинганди. Кизеланинг ўгли ҳам шу ерда эди. У Имренинг нигоҳида аллақандай ғалати бир ифодани пайқайди, назарида Имренинг кўзлари: «Шўрлик, шўрликкина», деяётгандай туюлди. Бироқ ўша заҳотиёқ Жофининг нигоҳи бошлиқларининг ишораси билан оятларни куйлай бошлаган оятхонлар оғзидан бўлак нарсани кўрмай-пайқамай қолди.

— Ҳозир ўзидан кетиб йиқилиб тушади,— шивирлади орқасида кимдир.

Жофи ўгирилиб қараб, ҳуркибгина турган икки қизни кўрди, биттасининг шеригини туртган тирсаги ҳали дугонасининг биқинига тегиб турганди, иккинчиси эса кижолатдан шолғомдай қизариб, кафти билан оғзини бекитганда фурсат ўтган, бунга Жофи аллақачон кўриб бўлганди. Шунда қўққисдан Жофининг ўз тошбағирлигидан хўрлиги келиб кетди: мана, у яккаю ягона фарзанди — бу дунёдаги борлиғию қувончининг тобути тепасида турибди, ўзини боласи устига отиши, эҳшудан айрилиши, фарёд уриши керак бўлса-ю, бунинг ўрнига унинг қалби ўгри урган уйдаи бўм-бўш, ҳувиллаб ётса...

— Мениям бирга кўминглар,— тўсатдан бўғзидан отилиб чиқди ақлга сиғмайдиган бир нидо,— уни кўмганларингдан кейин мениям қўшиб кўминглар!

Шу топда у — боя ҳовлида турган оломон қаршиси-га кўзларида такаббуруна қайсарлик чақнаб турган бир қиёфада чиққан жувон, одамлар истаги ниҳоят ёлиб келгандай, дод солиб қабрга ўзини отишга ҳам тайёр эди. Отаси аранг ушлаб қолди орқасидан, қабрга туширилган тобут устига тарақлаб кесагу тупроқ юмалади, йиғлаётган аёллар атрофини ўраб олишди, устига энгашиб: «Эсингни йиг, Жофи! Худонинг қаҳрини келтирма, Жофи!» — дея бидирлаб кетишди.

Жофининг бирдан жазавага тушганини кўрганлар

узоқ вақтларгача ўзларича ҳар нарсага йўйиб, чалшиб юришди. Бошқалар ҳам ўз яқинларини кўмаётганларида ёқа йиртиб фарёд урадилар, гўрга туширилаётган тобут ортидан ўзларини ташламоқчи бўладилар, таомил шунақа ўзи, бу нарса баъзиларга таъсир қилса, бир хилларга ёқмайди.

Жофининг нам инмаган қуруқ кўзлари, қаддини гоз тутиши унинг ўз дарди-алами билан олишаётганини айтиб турарди. У тобут ортидан худди жон битган ҳайкалдек одимлаб келган, бутун дафн маросимида қатнашаётганлар унинг ҳам буколмаган қаддини кўриб, ҳайратда ёқасини ушлаганди. Шунчалик қатъият билан келаётган аёлнинг тўсатдан аламига чидаёлмай қолиши ҳатто эркакларга ҳам қаттиқ таъсир қилди, гўё ҳамманинг кўзи олдида пўлат юрак чил-чил ёрилиб, атрофга сочилиб кетгандай бўлди. Дарвоқе, одамлар бундан маълум даражада мамнунлик ҳис этдилар — ҳар қалай унсиз изтироб остига сув кетди, кўзларида қатра нам йўқ ҳайкал уларнинг мададига муҳтож эканку, ҳар ҳолда!

Уйга қайтишда ҳаммалари Жофининг бундан-буён қандай яшаши лозимлигини мунозара қилишди ва шундай ажойиб ёшгина жувонни ўз ҳолига ташлаб қўйиш ярамайди, деган қарорга келишди.

— Ҳозирча Мари опасникида тура турсин, — дея Куратор кампирни огоҳлантирди Кизела, баъзи сабабу мулоҳазаларга биноан Мари жуда ёқиб қолганди унга. — Сизни қўрқитмоқчи эмасман-у, лекин Жофикага ўхшаган ҳеч нарсадан қайтмайдиган жувонни мен сираям кечаси ёлғиз қолдирмасдим.

— Э худо, ишқилиб ўзини бир нарса қилиб қўймасин-да, — кекса она дарровгина қармоққа илинди-қўйди. — Шўрлик қизгинамни ўйлаб кўнглим сираям тинчимайди энди.

Уйида, сигирни соға туриб, қабристондан биргалашиб келган синглиси Хорватта кўзида ёш билан шундай деди:

— Оҳ, Лиди, кўнглим сезиб турибди, Жофика ўзини бир нарса қилиб қўядиганга ўхшайди. Нима қиларимни билмай, ич-этимни еб ётибман... Мундоқ у билан юрагимни очиб гаплашолсам ҳам гўргайди-я. Ўзим ҳам билмайман, сал уқувим йўқроқми, бошқа оналарга ўхшаб туққан болам билан тузукроқ гаплашолмабман-а ҳеч қачон. Анави Кизеланинг гап-сўзларига оғзим очи-

либ қолади, ҳамма нарсани тушунади, ҳаммасини биллади. Буларни қаерда ўргана қолганийкин-а, деб сира ақлим етмайди.

— Хавотир олма, Юли,— далда берди унга Хорват,— биз ҳам қараб турмасмиз, ўзим эпидан чиқолмасам, қизимни юбориб турарман. Ҳадеб ўй суравермасин, уни сал чалғитиб туриш керак. Ҳали ўн гулидан бир гули очилгани йўқ, энди йигирма бешга кирди, у тенгилар турмуш нималигини энди тушунади. Ҳаммаси олдинда эканига ишонтириш керак уни.

— Унинг қанақалигини ҳеч қайсиларинг билмайсанлар,— деди она хўрсиниб.— Фейл-атвори унақаямас. Шундоқ ёш нарсаларнинг бошига шунча кулфат тушмаса нима қиларди-я! Ундан кўра ёшини яшаб, ошини ошаган мендай кампирнинг жонини ола қолса бўлмасмиди-я!

Тиниб-тинчимас Хорват хола тобора гапни газак олдира борди; механик Лакнинг хотинига, Жофи онасига энди менга ҳеч кимдан ҳеч нарса керагамас, деяпти деб етказди. Механикнинг хотини бўлса, Жофининг қўлидан ишқор солинган шишани тортиб олганларини эшитган экан. Бу гапни унга Пордан айтибди, кампир эса бу гапни Маридан эшитганмиш. Лиди Хорватнинг ўзи ўша кеч Жофиникида бўлиб, нима гап бўлганини ўз кўзи билан кўрганди, шунга қарамай у эътироз билдириб ўтирмади, балки маъқуллаб турди. «Ҳа-ҳа, Жофига қарашиб туриш керак, ҳали жуда ёш, бечора. Тўғри, ўзимнинг ҳам ишларим бошимдан ошиб ётибди, шунга қарамай худо берган кунни Жофиникига ё ўзим бораман бирров бўлсаям, ё қизимни юбораман. Опамга ҳам Жофини сира-сира ёлғиз қолдирманг, деб тайинладим», ана шуларни гапириб ташлади у лаби-лабига тегмай. Механикнинг хотини Жофиникига деярли қадам босмасди илгарилари, аммо эндиликда иложини топди дегунча бориб туришга сўз берди. «Бола-чақам йўқ, қулоги том битган эрим билан бўлса мундоқ гаплашолмайман ҳам, оқшомлари эса йилдек узун. Дастлабки кунларда шўрликка ёрдамлашиб, далда бериб туриш керак, бу оғир кунлар ҳам ўтар-кетар, вақт ўтиб ҳаммаси унут бўлиб кетади ҳали. Ҳозир унга жуда оғир, у ёғига бир гап бўлар, балки худо Шаникани бекорга олмагандир, шўрлик беванинг бошини очиб қўйиш учун шундай қилгандир», деди у.

— Менга ҳеч қанақа ёрдам керак эмас, деб Жофи синг-

лисини уйга жўнатишга беҳуда уринарди. Мари, ўзим жон-жон деб қоляпман, дея шудсизгина эътироз билдириб, сўзида туриб олди; Кизела ҳам унинг ёнига кириб, то бир ўзингиз ётишга ўргангунингизча шу ерда тура тургани яхши, ўргилай, деб бидирларди. Шундан сўнг Жофининг икковларига қаршилиқ билдиришга қуввати келмади. У Марининг пиш-пиш ухлашига ярим кечага-ча қулоқ солиб ётар, бир неча бор тура солиб синглисин ёнига бориб, силкилаб ошхонага олиб чиқиб қўйишга шайланарди-ю, лекин чурқ этмас, ўрнидан ҳам турмай, шундоқ ёнгинасида биров қотиб ухлаб ётганидан аламини чадолмай ёстиқни ташларди. Докторнинг: «Боланинг касали жудаям юқимли...» дегани хаёлидан нари кетмасди. Борди-ю, унга ҳам юққан бўлса-я — ана, нафас олиши оғирлашаётганга ўхшайдими?.. Шундай пайтларда Жофи қўрқиб туриб ўтириб олар, то томирларида гурс-гурс уриб оқаётган қони тинчигунича аллақанча дақиқалар ўтиб кетарди. Нимага Марини бу ерда ётишга мажбурлашяпти, нимага онаси ҳар куни кечқурун хайрлашаётиб: «Жофи, кўзингга қара, яна аҳмоқлик қилиб ўтирмагин», — деб таъкидлайди кўз ёши қилиб? Бир куни кечқурун Хорват холаси қаҳва ичгани келиб қолди, шунда Жофи нон кеса бошлади, бироқ онаси югуриб келиб, унинг қўлидан пичоқни юлқиб олди-да, қўй, ўзим тўғрайман, деди. Тагин ўзини бир нарсга қилиб қўймасин, деб қўрқишаётган бўлишмасин? Хўш, шундоқ қилса ҳақи йўқми, нотўғри иш қилган бўладими? Кейин, тунлари юраги сал қаттиқроқ урса нега эсхонаси чиқиб кетади? Уни қаранг-а, ўлимдан қўрқиб ўтирса-я, шу ҳам гап бўлди-ю! Кичкинагина Шаникаки дош берган экан, у ҳам бир амаллаб чидар ўша ўлимга. Бироқ кечалари энтикиб-энтикиб нафас олганида яна чўчиб кетар, кундузлари эса кўнгил сўраб келганларни нафратланиб, ваҳимага тушиб қарши оларди; улар Жофининг ғамини бир оз енгиллатгани келишарди, албатта, лекин бу ишни шундай қиёфа билан адо этишардики, гўё ўзларининг бераётган таскинлари билан жувоннинг кўнглига қандайдир даҳшатли бир қутқу солаётгандай бўлардилар. Эрталаблари бир нави эди. Бедор ўтган тундан кейин, тонгга бориб уйқу элита бошларди, аммо Жофи ҳар ҳолда ўрнидан туриб, енгилелпигина кийинарди-да, дераза олдида мудраб ўтирарди. Мабодо биров тўсатдан кириб қолса, у сесканиб тушмас, балки уйғоқ, гўё хаёлга толган одамдай, бошини

буриб қараб қўя қоларди. Кейин у ошхонага ўтар, ҳовлига чиқар, рўзгор юмушлари билан машгул бўлар, ўзига бир қошиққина шўрва ёки қуймоқ пиширар, товукларга дон ташлар, сўнг атрофида ўралашиб юрган Кизеланинг саволларига оҳистагина жавоб бериб, маъюсгина хонасига кириб кетарди яна.

Уруглари эрталаблари ҳам кириб ўтишар, ҳаммалари бир хилда сўрашиб, бир хилда суриштиришар, Жофи ҳам ҳаммаларига бир хилда жавоб қиларди. Аммо кечқурун жамоат жам бўларди. Онаси билан Хорват холаси келишини канда қилмас, деярли ҳар куни механикнинг хотини келиб турар, қишлоқнинг нариги бурчидан Пордан кампир қатнади; ҳатто ювгичи ҳам онда-сонда бўлсаям кўргани журъат этиб қолар, лекин доим қимтинибгина эшик олдида турарди. Бу меҳмонларнинг бари ҳам олдин рўмолларини кўзларигача тушириб олиб, бўйниларини қисиб, кейин ичкари киришар, кириб ўтиргач эса унга худди оғир касалга қарагандек, рўмоллари остидан жавдираб тикилишарди. «Жофи, аҳволинг қалай, тузукмисан?» — деб сўрашарди хийла сукут сақлаб ўтиришгач. Бу сукут Жофининг ғамига эҳтиром билдираётганларининг аломати эди. Бундан ташқари, бу сукут Жофининг юзига ғам-ташвиш тиги билан чизилган янги чизиқни иёлашлари, қалб кўзгуси бўлмиш маъюс кўзларидаги ташвишни уқишлари учун имконият яратиб берарди. Жофи олдинига уларнинг саволларига индамай, фақат елкаларини учириш билангина жавоб қайтарарди. Кейин, бу савол ўн, йигирма, юз марталаб такрорланавергач, кескин ва зарда билан жавоб қайтарадиган бўлди.

«Тезроқ тугай қолса-чи бу гаплар» ёки: «Гўрга кирмай, ҳалиям сурғалиб юрибман-а», — деб қўярди у ўзича алам билан. Баъзан Хорват холаси: «Ҳали ёшсан, Жофи, вақти билан ҳаммаси унут бўлади, яна ҳеч нима кўрмагандай бўлиб кетасан», деб таъна қилиб қолади бош чайқаб. Шунда Жофи: «Бўлмаса вақт эрим билан ўғлимни қайтариб берсин», деб шартта озгига уради. Хорват холасининг икки гапнинг бирида: «Ҳали ёшсан, Жофи», деб хўрсиниши Жофига айниқса қаттиқ тегарди. У овози аламли титраб:

— Кошкийди ҳамма ҳам менга ўхшаган ёш бўлса. Мен ахир туққан онамдан ҳам қариб қолдим-ку, ҳали онам на эрини, на ўғлини тупроққа бергани йўқ-ку.

Одам фақат йил ўтиши билан қаримайди, холажан,— дерди холасига.

Бу гапни эшитганда Хорват ҳам нима деб жавоб қилишини билмай довдираб қоларди. «Қўй-э!»— деб ўлдирадиган-ю, яна дардга малҳам бўлувчи вақт ҳақидаги, ўзининг ота-онаси, ҳатто урушда ҳалок бўлган кичик укасининг ғамини унутиб юборгани тўғрисидаги дийдиёсини бошларди.

— Буларни ҳаммаси бошқа гап,— дерди Жофи, бироқ дилидаги аччиқ гаплар: «Агар ўғлим тириладиган бўлса, отамни ҳам, онамни ҳам, сингилларимни ҳам, ҳамма-ҳаммаларини беришга тайёр эдим!»— тилининг учида турарди. Унинг шу топдаги вазоҳатини кўрган Хорват таслим бўлиб, Шаникани эса қолган айрим сўзларию қилиқларини таърифлай бошларди. Жофининг индамаганини кўргач эса нафаси ичига тушиб кетарди.

Бахтларига янги меҳмонлар келиб қоларди, яна ўша аҳвол сўраш, панд-насиҳатлар бошланарди. Механик Лакнинг эзма-чурук хотини, масалан, Жофининг зарда билан берган жавобига парво ҳам қилмас, ўша заҳотиёқ ўз дардини бошларди. У сўзлаётганида дамадама бурнини қашир, бунинг оқибатида оғзини гоҳ кафти билан бекитаётганга, гоҳ яна очаётганга ўхшарди, гоҳо бармоқлари билан бурнини ғалати қилиб бураб қўядими-ай. Унинг боласи йўқ эди, лекин бир вақтлар, Лак граф мулкида темирчилик қилиб юрган кезларда, ўзининг гапига қараганда, бир ўгил кўришган, олти ҳафталик бўлганида оламдан ўтган экан, ҳозир эса Жофига тасалли бериш ниятида ўша ўғлини эсга олиб, гапга тушиб кетарди.

— Бундай пайтда одамга қанчалик қийин бўлишини бошимдан кечирганман. Эрим хўжайиннинг отида келди, кейин похол устидаги тобутчани туширишди қанақанги тобут эди денг-а, ҳамма ёғига мис қопланганди, ўзим ночор кун кўрсам ҳам, уни ясатишга пулни аямагандим), ўша миттигина яшикни кўргандан кўра оёқларим остидаги ер ёрилса-ю, тагига кириб кета қолсам дейман. Бўталоғим, энди мана шу яшикда ётасан, сени тугмай мен ўлиб қўя қолай, илон-чаёнларга ем бўласан энди, деб юм-юм йиглайман... Шундоқ фариштадай болани ерга берганимдан кейин бу ёғига бола кўрмай ўтаман, эржон, деб уввос тортаман. Ушанда ерим, қўй, йиглама, Розика, ўзи олган худо яна ўзи бе-

рар, деб юпатганди (ўша вақтларда ҳозиргидақа вайсақи эмасди бу сассиқ чол; бечорани темирчилик касби билан отинг ўчгур арақ ишдан чиқарди-да). Мен бўлсам худогаям шак келтирибман десангиз, ҳафтасига икки марта борардим қабристонга, сиз турган жой билан қабристоннинг ораси эса шу ердан Торнчалик келарди. Кўпинча хўжайиннинг аравакашидан олиб бориб ташлашини илтимос қилардим; станцияга меҳмонларни олиб келгани кетаётганида секингина боғларнинг орқасига ўтардим-у, аравага чиқиб олардим, қайтишда бўлса бир амаллаб пиёда етиб келардим. Уйга келганимда йиглайверганимдан кўзларим қизариб, қовоқларим мушздай-мушздай бўлиб шишиб кетарди, ахир ўзиям кела-келгунимча тинмай кўз ёши тўкардим-да. Ниҳоят сабри-тоқати тугаган эрим тепамга ўдағайлаб келиб: ўша чала тугилган болангга намуноча йиглайсан. Ўлди-кетди, вассалом, ҳадеб йиглаб жонимга тега-верадиган бўлсанг, болга билан битта уриб пачоғингни чиқараман-қўяман, деб дағдаға қилди. Менга ёмонликни соғинганидан эмас, нима қилишини билмаганидан шу йўлга ўтганди бу қилтиллаган чол ўлгир. Мен бўлсам бутунлай ўзимни йўқотиб қўйибман, ур, туриб ўлдириб қўя қол, жонимни худо юборган кулфатдан кўра ортиқроқ оғритолмайди бари бир, дебман. Шунда ўзи ҳам хижолат бўлди. Шунақа гапларни кўрган бу бош, айланай, бунинг қанчалик даҳшатли эканини жуда яхши биламан, табиб — табиб эмас, бошидан ўтган табиб, дейдилар-ку, ахир. Хоҳ ишонинглар, хоҳ ишонманглар, ҳалигача баъзи-баъзида тушимга киради — аравачада дўмбоқ қўлчаларини узатиб ётади; қўлчалари бирам ширин, ҳалқа-ҳалқайди-да ўзиям... ўшангаям оз эмас — кўп эмас, ўттиз йил бўлди-да!..

Пордан кампир бўлса — механикнинг хотини йўқлигида албатта — унинг ҳеч қачон боласи бўлмаган, йўқса мен билардим, умри бефарзанд ўтди деган маломатни эшитишдан уялганидан шундай дейди, деб тасдиқларди гапини...

Бу олти ҳафта кун кўрган марҳум ҳақидаги гаплар Жофининг ғоятда аччиғини келтирарди. Бу кампир уялмай-нетмай ўттиз йил бурунги ғами билан унинг бошига тушган кулфатни таққослаб ўтирса-я! Лекин у бу вайсақи кампирга нима ҳам дерди? Аллақачонлар тупроққа айланиб кетган ўлик тугилган боласига қўшиб қарғаб берсинми? Ёки у билан гап талашиб ўтир-

синми? Сизнинг болангиз бор-йўғи олти ҳафталик экан, менинг ўғлим уч яшар эди, деб исботлаб ўтирсинми? Сизнинг болангизнинг суяк-суягигача чириб, тупроққа айланиб кетган, менинг ўғлим бўлса тобутда бус-бутун, кўзларини юмиб ётибди, десинми?.. Бироқ Жофи индамас, ҳар замон-ҳар замонда бир маҳмадона кампирнинг гапини бўлиб қўярди:

— Болангиз тўғрисида шунча гапни гапиряпсиз-а! Шаникам тўғрисида шунча гапирадиган бўлсам нақ юрагим ёрилиб кетарди-я!

— Э, айланай, ўша пайтларда мен ҳам ҳеч зог билан гаплашмасдим, худди сизга ўхшаган бир феълли эдим, нуқул ўз ич-этимни ердим... Ҳаёт ўзи шунақаякан, ўргилай, одам қариганидан кейин бўшашиб, эзма бўлиб қоларкан. Ҳали сиз ҳам юрагингизда гап ётмайдиган бўлиб қоласиз. Мени айтди дерсиз, айланай.

— Ҳар кимнинг ўзидан ўтади, ўзи билади,— сўз қайтарарди Жофи лаблари аламдан жийрилиб.

— Эртоғи кеч ғам чекиш яхшиямас, унда одам ўзини ўзи еб қўяди!— Гапга аралашарди Пордан.

Пордан ҳар қандай «оҳ-воҳ»ларнинг душмани эди, у Жофини оддий насиҳат ва кундалик гаплар билан ҳаётга қайтаришни истарди. Ҳар қандай оғир ғамга, айниқса Жофининг гуссасига ишонмасди. Ахир эри ҳалок бўлганида Жофи ҳозиргидан кам куймаганди-ку, мана, қандай яшаяпти, кейин анави сержант билан дон олишиб юрганмиш-ку. Бунақалар сал нарсага эс-ҳушларидан айриладилар, обидийда қиладилар, одамлар бунақаларнинг кўнглини нима билан овлашни билмай гаранг бўлиб қоладилар, эркакларга бўлсаю уларнинг оппоқ юзи ёқади. Мана, унинг Катисига ҳеч кимнинг раҳми келмайди; ўзи ҳунук, бунинг устига сепкилдор. Анави тентак Пали Бадъо олганига ҳам хурсанд бўлаверсин, дейишади. Эридан бекиниб олиб, ярим кечада битта кўйлақда эшик олдига бориб, тагин болта кўтариб келмаётганмикин деб дағ-дағ қалтирашлари билан уларнинг неча пуллик ишлари бор дейсиз. Манави бевага бўлса бошқача кўз билан, бутун бир қишлоққа келган кулфату офатлар фақат унинг бошигагина тушгандай қарашади... Албатта бу гапларни Пордан овоз чиқариб айтолмасди. Зотан унинг ўзи ҳам бу жувонни овутгани, тасалли бергани, кейин кечқурун бу ерда эшитганларини қўшиб-чатиб ҳамсояларига етказгани келади-ку, ахир. Шунга қарамай, ҳар қалай

уининг сўзларида ўзига хос далда берувчи, руҳлантй-
рувчи оҳанглар сезилиб қоларди. Масалан, у Жофи-
нинг эртами-кечми кўнгли яна жойига тушиб, бирорта
гўзал йигитга тегиб олишини олдиндан билиб турган
одамдай гап қиларди.

Пешанамизга худо нималарни битганини ким била-
ди дейсан! Жофи, ҳали яна ўгил ҳам, қиз ҳам кўрасан,
ували-жували бўлиб яйраб-қувнаб кетасан. Йигирма
беш ёш нима деган гап экан? Шу ёшгача ўйин-кулги
қилиб юриб, менинг шўрлик Катигинамга ўхшаб энди
турмуш қурсанг ҳам бўларди ўзи. Сенинг зуваланг бир
умр бева ўтадиганлардан эмас унақа. Агар шундоқ
қилсанг, бу сенинг аҳмоқчилигинг бўлади.

Бундай қатъий ишонч билан айтилган гаплар Жо-
фининг қалбини тиг каби жароҳатларди. Демак, Пор-
дан унинг қайғу чекаётганига ишонмаяпти. Уни ҳам
худди бошқаларга ўхшаган деб ўйлайди. Шундай бў-
лиши ҳам табиийки, ахир, унинг ўрнида бўлган бош-
қа аёл оёғига урилган тушовдан қутулганига севиниши
мумкин эди-ку. Шундай қилиб, Хорват оқкўнгиллик
билан тўккан кўз ёшлари, Лак эса вайсақилиги билан
эришолмаган нарсига Пордан ўзининг ишонч билан
айтадиган гаплари орқали эришишга муваффақ бўлар-
ди, зеро Жофи ўзининг бошқаларга ўхшамаслигини
исботламай туrolмасди. У Порданнинг умидбахш ка-
роматларига қарши бош кўтараркан, кампир олдида
тобора кўпроқ кўнглидаги изтиробу ситамларни тўкиб-
соларди.

— Бундан чиқди, мени яхши билмас экансиз. Яна
бир марта эрга теккандан кўра одамларнинг муштидан
ўлиб кетганим афзал. Ахир менинг қадамим етган жой-
да гиёҳ ҳам ўсмаслиги шундоққина кўриниб турибди-
ку! Ёки мени, худо қарғаган бир бевани яна бола туғиб
беради, деб ўйлайсизми? Йўқ, ҳатто бировнинг боласи-
ни қўлимга олмасман, ахир уни ҳам жувонмарг қила-
ман-ку!

— Ҳозирча шундай деб ўйлайсан. Қанақасига ху-
донинг қаришига учраркансан? Ҳам чиройли, ҳам
ёшсан, худога шукурки, бинойидай рўзгоринг ҳам бор.
Ҳали гам-андухинг кўтарилиб, очилиб-сочилиб кета-
сан, ишонавер гапимга. Сени феъл-атворингни биламан.
Кати билан оғилхонамизда ўйнаб юрадиган қиза-
лоқ пайтларингда ҳамиша сен онабоши бўлардинг.
Бошқа қизлар бўлса сенинг оғзингга тикилганлари-ти-

килган эди. Гулдай ёшлигини қора рўмол остида ҳавон қилгани туғилганмассан. Сен ҳозир ўзингча ҳаммаша шундай бўлади деб ўйлаяпсан, лекин мен сира-сира бундай бўлиб қолмаслигини жуда яхши биламан.

— Сизнинг нималарни билишингиз менга қоронғи-ю, Панни хола, лекин умримнинг охиригача бирор-та эркак мени — жоним, бирорта гўдак — ойи деёлмайди! Шаникамнинг кўкариб кетган лаблари кўзимга кўринавермайдими, ахир... Жони узиладиган куни бечоранинг: «Ойи, сув...» — дегани сира кўз ўнгимдан кетмайди.

— Вай худойим-эй, қанақасан-а ўзинг, — дерди хўрсиниб Пордан, — шунақаям бўладими-я. Илло сен нима қилганингда ҳам бир аёлсан, Жофи, худо хушбичим қилиб яратган бандасининг тақдирини олдиндан белгилаб қўяди, шундоқ бўлгач, бечора опам билан бир умр шўппайиб ўтмассан, ахир.

— Қандай тақдир битиб қўйганини худо кўрсатиб бўлди менга. Ахир у ҳақиқатан ҳам бўлса... Агар бор бўлса, бундан яхшироқ кунни кўрсатмас. Муштдакки-на болага офат юбориш нимага керак бўлдийкин унга? Пачагини чиқаришга қодирлигини кўрсатмоқчи бўлгандир балки? Хўш, нима учун? Мен нима гуноҳ қилибманки, бунчалик жазолайди? Ёки қишлоқда мендан ёмонроқ одамни тополмаганмикин?

— Тақдиру азал тўғрисида сен нимани ҳам билардинг? — бўш келмасди Пордан. — Балки Шаника марҳум эрингни унутишинг учун ташлаб кетгандир бизларни. Худо сенга эркингни қайтиб бергандир.

— Эркимни? — тутақиб кетди Жофи, гўё вужудидаги алам яна бир жойидан чипқон янглиғ тешиб чиққандай. У ғазаб ва аламидан кўкариб кетди. — Сиз, Панни хола, мени боласини кўмганидан кейин кўчага югуриб, қани, бева жувонни ким олади, деб ўзини бозорга соладиган, токи бирор эркак билагидан тутиб, уйига судраб қолгунича қора кийим кийиб юрадиган аёл, деб ўйларсиз, албатта.

— Сираям ундай деб ўйламайман, илло хоҳ жаллинг чиқсин, хоҳ чиқмасин, бари бир оқибат битта.

— Ҳали менга бировни танлаб, кўз остингизга олиб, ҳам қўйгандирсиз балки, Панни хола? — ошкора ғазаб билан деди Жофи, бироқ қалбининг алла қаеридадир ғалати бир ҳаяжон учқуни милт этгандай бўлди.

— Жуда билгинг келаётган бўлса, айта қолай, —

ўша заҳотиёқ ёпиштирди Пордан,— биров сен тўғринг-
да сўраб-суриштирганди. Унча-мунча пачаки одамлар-
дан эмас ўзиям.

Ҳозир номини айтиб юборади деган ўйда Жофининг
бетига қон қуйилди, нега деганда у ҳатто буни эши-
тишни ҳам хоҳламасди!

— Буни ҳаёлига келтирган одамнинг жазосини бер-
син худо,— деди у овози хириллаб, ранги эса нақ бо-
шидаги рўмоли сингари қорайиб кетди.

— Сен ҳам ўзингга етгунча ақллисан-да, Панни,
шунақа гапларни гапирадиган пайтми ҳозир,— ниҳоят
гапга аралашди Кизела, уларни бир оз шаштидан ту-
шириш ниятида.— Ҳамма нарсани ўз вақти бор, ол-
диндан кўча чангитишга бало борми.

Бироқ Жофи тинччланолмади. Қуёш ботиши билан
меҳмонлар уйларига ошиқишди, у Кизела билан бирга
меҳмонларни дарвозагача кузатиб чиқди. Икковлари
пўпанак босган ғовга суялганча, олислашиб бораётган
қора юбкалар ортидан узоқ кузатиб, токи уларни оқ-
шомги ғира-шира кўча ютиб юбормагунича туриб қо-
лишди. Ўнг томонда, Гуяшларнинг бостирмаси тепаси-
да булут чўғланиб турар, гоҳ-гоҳ кучайиб келган ша-
бада ялангоч акаслар бутоғидаги бултурги қўзоқларни
шилдиратарди.

— Ўн икки кун ўтди-я,— деб қўйди Жофи.

— Ҳа, яна бир кун ўтди,— деб Кизела ҳам хўрси-
ниб қўйди.

— Бу гапларни эшитиб туриб, бир хиллар намунча
енгил-елпи ўйлашаркин-а, дейман. Фақат: қисталанг
келса эркакнинг бўйнига ўзинг осиласан, дейишмайди
афтингга, холос.

— Паннининг гапларига парво қилманг,— деди Ки-
зела мурасазозлик оҳангида.— Ўзи ҳамиша шунақа,
калласига келганини гапириб юбораверади. Мен у би-
лан дардлашмайдиган бўлдим, нега десангиз, ўйламай-
нетмай, шартта-шуртта гапираверади, жаҳли чиқади-ю,
деб ўйлаб ҳам ўтирмайди. Нима ҳам қилардик, ўзича
уям ҳақ. Лекин, тўғри, ҳақ эканман деб ҳамма гап-
ниям ҳуда-беҳудага гапириб ташлайвериб ярамайди,
албатта. Ҳамма нарсани ўз йўриғи, ўз вақт-соати бор.

— Мен унинг гапларидан хафа эмасман, мени ким
деб тушунаётгани алам қилади,— эътироз билдирди
Жофи.— Ёки мен юрагидаги гам-ташвишларини осон-
гина унутадиган шунақанги енгилтак аёл эканманми?

Ё эрига уч йил аза тутган мен эмас, бошқа аёлми? Мана сиз, шунчадан бери бирга турибсиз, ё шу вақт орасида биронта ёмон томоним бораканини билдингизми? Нимага энди, бошимга яна бир ташвиш тушган пайтда, мени ўзгариб қолади деб ўйлашади? Гапини қаранг-а! «Худо эркингни қайтариб берди!» эмиш-а. Менга қолса душманимга ҳам бунақанги эркини раво кўрмасман...

— Шунчаки бир гап-да бу,— деди Кизела, у тўсатдан Жофига нисбатан сергак тортиб қолган ва ёш жувонга заррача эътироз билдиргиси йўқ эди шу топда.— Марҳумлар тўгрисида сираям ёмон гапирмаслик керак, шуни-чун улар ҳеч қачон гуноҳкор ҳисобланмаса керак бизнинг олдимизда. Чолим ҳаётлигида қанча жанжаллашардим у билан, ҳозир бўлса уни эслаб кўзимга ёш олмаган куним йўқ. Баъзан ваҳимали тушларни кўриб ётиб саҳар паллада уйғониб кетаман, қарасам: «Имре, дадаси, эшитяпсанми!..» — деб уни чақираётган бўламан. Кейин нафасим ичимга тушиб кетади-ю, лекин қўлим чап томондаги деворга тегаяди тарақ этиб, чолим шу томонда ётарди-да, шунда юрагим бир орзиқиб кетади, энди чолим абадий йўқ, деб нола чекам. Кексаларнинг хотиралардан бўлак нарсаси қолмайди, деганлари ҳақ гап экан. Ёшларнинг йўриғи бўлак. Ёшгина бўла туриб хотиралар билан яшаш ярамайди. Мана, сиз ҳам бирорта эрмак топиб олсангиз ёмон бўлмасди. Бирор кимсанинг уст-бошини ювиб, овқатини пиширадиган бўлсангиз, ўй ўйлашга вақтингиз ҳам қолмасди. Олдинига у кўнглингизга ўтиришмасаям ҳечқиси йўқ, кейин кўникиб кетасиз... қўйинг, қўйинг, олтиним, бир гап келиб қолгани-чун гапиряпман-да, сизга қанчалик оғирлигини яхши тушунаман.

— Суйганимгаки хизмат қилиш насиб этмаган экан, суймаганимни кир-чирини ўла қолсам ҳам ювмасман. Яшашимдан мақсадим, ҳеч қанақанги ниятим ҳам йўқ. Ҳозирки йўқ экан, бундан кейин ҳам кераги йўқ асло! Ўлсам ўламанки, лекин биронта бевага оқсочлик қилмайман!

— Яшашимдан мақсадим йўқ дейиш ёшларгагина эмас, ҳатто кексаларга ҳам ярашмайдиган гап. Ўғлим анави қилғиликни қилиб кетгандан кейин, эсингиздадир, жудаям ҳафсалам пир бўлиб кетганди. Эҳтимол, ўғлимдан ноҳақ ранжигандирман. Ҳали ёш, енгил-елпи ўйлайдиган йигитчайди, худога минг қатла шукурки, ҳозир нолийдиган жойим йўқ. Мундайроқ бўлсаям иш-

лайдиган жойи бор, шўхликлари ҳам барҳам топди... Худо хоҳласа туппа-тузук бола-чақалик одам бўлиб кетганини ҳам кўрарман, бошқа кампирларга ўхшаб йўқлаб ҳам бориб турарман. Йўқ, одам ҳеч қачон яшашдан мақсадим йўқ демаслиги керак, ўз тақдиримдан қийс қилиб айтяпман бу гапни.

Жофи чурқ этмасди; богчадаги ясмин шабадада чайқаларди; гарчи иссиқ рўмоли билан кўкраklarини яхшилаб ўраб чиққан бўлса-да, Жофи бирдан титраб кетди. Кизела эса ўзининг келажакдаги режа-умидларини ривожлантиришга журъат этолмади чоғи, Жофи эса индамасди, Кизеланинг айтганларини тушундимикин ўзи ёки ўз хаёллари билан бандми, буни билиб бўлмасди.

— Биласизми, мени ҳаммасидан ҳам нима кўпроқ қийнайди,— ишонч билан шивирлади Жофи ҳаяжонланиб.— Назаримда, ҳалиги... нимайди... бола ўлди дейлик — уни ахир худо олган бўлади-ку, ахир! Лекин ҳаммаси худодан деб қўя қолишдан осон гап йўқ. Борди-ю, жонини худо олмаган бўлса-ю, онасининг ўзи ношудлик қилиб қўйган бўлса-чи? Шу пайтгача, ишонсангиз, бу тўғрида ҳеч кимга огиз очмадим-у, лекин уни йўқотганимдан бери: агар сен болага шунақа қарамаганингда ҳозир бечора гўрда ётмаган бўлармиди, деб ўз ёғимга ўзим қовриламан. Қанақанги оналигимни худонинг ўзи кўриб турибди, ёруг жаҳонда ундан бўлак ҳеч кимим бўлмаса-ю, мен расво ҳар қалай у билан тил топишолмаган бўлсам-а. Ишонасизми, бу норасида гўдак мендан қўрқарди, уйдан қочиб қолса қувонганидан терисига сигмасди. Қўшнининг ҳовлисига югурарди, ўша ёқда парча-пурча сополми-ей, телик-тешик кастрюлькаларними-ей топиб ўйнардди, балки ўша ерда шамоллаб қолгандир.

— Қўйинг, бунақанги бемаъни ўйлар билан ўзингизни қийнаманг,— деди Кизела хариҳоҳона, айни чоғда, болани эпполмаганини мана Жофи ўз оғзи билан тан олди, деган хаёлда тантана қилиб.— Ҳамиша ёнингизда бўлиб, бечора болага қандай қараганингизни кўриб-билиб турдим-ку, ахир. Бундан ортиқ нима ҳам қилардингиз. Бошқалар ўз болаларини уради, калтаклайди — уларга бало ҳам урмайди, бинойидай яшай-веришади.

— Лекин мен биламан,— гапида туриб олди Жофи,— сиз ҳам пайқагансиз, хоним, унга керагидан

бошқача муомала қилардим. Эсингиздами, қахвайи зўрлаб ичирардим унга. Олдинига яхшиликча айтардим, кейин уришишга тушардим, ўшанда мазаси йўқ эди-ку, ахир. Сабрим чидамасди. Пешанамда биттау битта боламнинг қалбига йўл тополмагандим.

— Бошқалар топади деб ўйлайсизми?— дея хўрсинди Кизела; шу топда у Жофининг огзидан бир пайтлар ўзи айтган таъналарини эшитаётган эди, бироқ буни эслатишга уялиб турарди.— Мана, мен энди ўғлимдан нолимайман. Охирги марта, дафн маросимига келишида мен билан бирам очилиб гаплашдики, дилида борини тўкиб-солди, авваллари баъзан «жаврамасангиз-чи, кампир» деган қўрс гапдан бошқасини эшитмасдим. Болалар ўзи шунақа бўларкан: бир қарасанг етти ёт бегонага ўхшайди, бир қарасанг, яна тўсатдан туққан онаси эканинг ёдига тушиб қолади. Буни ўғли мана шунақанги қайсар бўлиб ўсган онагина тушунади. Мана, ниҳоят мен унинг маслаҳатгўйи бўлиб қолдим. Шаникангиз ҳаёт қолганида сизлар ҳам худди бизга ўхшаган бўлардинглар.

— Менимча эса у ҳеч қачон дилини ёрмасди онаси-га. Ахир ўша кунни ҳам уни қўшни кўтариб чиқмаганмиди? Анави букири Ирма у билан мендан кўра тузукроқ тил топишарди. Ҳамма чўчийдиган феълимни худо билмаса, бандаси тушунолмайди. Яна билмадим-у, лекин боламга ўша мажруҳ юқтирган бу дардни...

— Ким билади дейсиз, айланай? Бечора эрим кўпинча, нега ундай бўлди, нега бундай бўлди, деб ҳадеб бир нарсани ковлаштираверишдан наф чиқмайди, ўтган ишга салавот дегучи эди. Мана мен бугун-эрта эллик еттига тўламан. Тўғри, сизнинг бошингизга катта кулфат тушди, лекин ёшлик, шунча ташвишу қайғуси билан бўлса ҳам, бегам-беташвиш қариликдан минг чандон афзалроқ. Қарилик ҳар битта суягингга болта ураркан, дам қўлинг сирқирайди, дам оёгингни оғриганига чидолмайсан. То подачи сурнайини чалгунича беш-олти бор ўрнингдан туриб ўтирасан, қув-қув йўталиб, девордаги соат нечага занг уряпти деб қулоқ тутасан, вақт йилдай имиллаб ўтаётганга ўхшайди назарингда. Яқин орада мен ҳам онамга ўхшаб мўнкиллаб қоламан, онам шўрлик ўзича мингирлаб, ўз-ўзи билан гаплашгучи эди. Бахтимдан ўргилайки, ёнгинамда сиз борсиз, гоҳо-гоҳо оқшомлари кириб гаплашиб тураман, лекин ҳамиша ҳам шундай бўлавермайди-ку, ахир. Ил-

гарилари ёлғизликни унча сезмасдим; чолим қазо қилганида йиғладим-сиқтадим-у, бироқ энди уришиб-жанжаллашадиган одам қолмади деб сал енгил тин олгандай ҳам бўлдим. Эндиликда бўлса ёнингда биров бори қандай яхши-я, деб ўйлайман, ахир кун сайин кучдан қолиб бораркан одам, шунақа пайтда кўнглинг яқинроқ одамни қўмсаркан. Баъзан: эй аҳмоқ, нимага умид боғлаяпсан ўзи? Хўп, ўглинг ҳам уйланар, бирорта пештлик билимдон отинча бўйнига миниб олиб, ҳадеб ишимга тумшугини суқавермасин деб сенинг кавушингни тўғрилаб ҳам қўяр ҳали. Эракни лақиллатишдан ҳам осон иш бораканми... Тўғри, ҳозир бошқача ўйландиган бўлиб қолганга ўхшаб кўриняпти назаримда; пойтахтлик қақажонлар жонига теккан бўлса керакки, туппа-тузук одам бўлиб қолди...

Жофи ғовга сал суялганча, ой нурида қисқагина кўланкасига тикилган кўйи Кизеланинг мулойим сўзларига қулоқ соларкан, изтиробли хотиралар уммони-га шўнғирди.

— Ўрнидан тургазиб олган куним эсингиздадир,— деди у,— соғ қилиб кўрсатмоқчийдим ўшанда. Уввос солиб йиғлайдиган йиғичилар билан яқин-йироқлари ҳозир бостириб келиб қолишади деб ваҳима босаверганди нуқул. Ундан кўра болам оёққа тургани маъқул, деб ўйлагандим. Ўшанда бўтқа бечорагинамнинг томоғидан сира ўтмаганди-я! Балки менинг қайсарлигим сабаб бўлгандир унинг ўлимига?

— Сабаб бўлгандирингиз нимаси!— қаршилиқ билдирди Кизела, шунда Жофи унинг овозидаги тоқатсизликни пайқаб жим қолди.— Биласизми, ҳозир мен нимага ҳаракат қиляпман?— бир оз дам сақлаб, кейин қатъият билан сўзини давом эттирди Кизела.— Имруш-ни фарнадлик графга шофёрликка жойлаштириб қўймоқчиман. Яхши жой, ўзи кўл ёқасидаги уйда туради, ўша швейцарча уйни биларсиз? Ҳар қанақанги бадавлат қиз ўша уйда жон-жон деб бирга туради у билан. Мен аллақачон қоровул хотин билан гаплашиб қўйдим, у бошқарувчининг хотини билан ош-қатиқ экан. Ўша ишга ҳозир одам керак экан.

Бироқ Жофини Имренинг режалари қизиқтирмасди, афтидан.

— Эртага мазорга гунафша олиб бораман, Кати Пордан ваъда қилганди, уларникида бор экан. Лойи

билан олиб бориб ўтқазаман, қабрча шир яланғоч бўлиб ётибди, битта таёқ қўққайиб турибди, холос.

— Яхши, ҳозир экса бўлаверади,— дея унинг гапига қўшилди дили ранжиган Кизела.

— Ўша ерга борсам кўнглим сал таскин топади,— гоётда қизишиб сўзларди Жофи.— Ойимларга ҳам айтдим, яқинда худди Жужа Морига ўхшаб қолади-ганга ўхшайман, дедим. Қачон бормай, у ўша ерда...

Кизеланинг эса Жужа ҳақида гаплашгиси йўқ эди мутлақо. У дили оғриб жим бўлиб қолди, девордан сал четроққа олди ўзини. Бу орада бутунлай қош қорайиб, акасларнинг қораси томга қўшилиб кетган, кўчадан биров келаётганини фақат одим товушларидангина пайқаш мумкин эди. Кимдир ҳайратланиб саломлашди ва сал нарига бориб бу икки аёл қораси кўринган томонга ўгирилиб қаради. Шу пайт ичкаридан чақириб қолишди уларни:

— Жофи, қаердасизлар, шу ердасизлар ўзи?

Афтидан узоқ ёлғиз ўтириб Марини ваҳима босганди. Кизела қаддини ростлади.

— Ростданам уйга кирайлик энди. Ҳаво салқин, сизга зарар қилади.— Марига қараб қичқирди:— Кет-яппиз, кетяппиз, ўргилай!

Жофининг лаблари жийрилди: унга зарарлимиш! Лекин индамади. Эндиликда ҳеч нимадан қўрқмаслигини, тезроқ бир ёқлик бўлгани қайтага яхши эканини учраган одамга тушунтириб ўтирармиди. Уйга кирганларида бўлса икки бети ял-ял ёнар, кўзлари чақнардди.

— Бир ўзингиз қўрқдингизми, айланай, бизни қочиб кетишибди, деб ўйладингизми?— шундай дея Кизела Марикага жилмайди-да, чайир қўллари билан қиннинг ёногига шапатилаб қўйди.

Жофи худди шу дақиқада Кизеланинг афтига тик килганди: кампирнинг одатдаги хўмрайган ва заҳаролуд башараси меҳрибонлик кўрсатаман деб ғалати бир даҳшатли тусга кирган, худди изтироб чекаётгандек бўжмайиб кетганди. Мари бўлса бунга жавобан оғзи қулогига етиб, сал хижолатомуз кулиб турарди.

Орадан кунлар ўтиб, апрелнинг қутурган шамоллари тинди. Яқингинада тунлари чувиллаб, ўзларини у ёқдан-бу ёққа уриб нола чекиб чиқадиган шох-бутоқлар эндиликда парвозга қанот ёзадиган қушчаларнинг салгина турткисидан силкиниб, бўртиқ куртакларини силкиб хайрлашиб қолардилар. Турк чиннигуллари

аллақачон дераза олдидаги гулпушталарга экилган, кунни кечагина тепасидан бадқовоқ булутлар шитоб билан ўтиб турган қудуқ атрофидаги кўлмаклар узра эндиликда парқу булутлар ялқовлик билан оҳиста сузиб юрарди. Ана шундай осойишта кунларда Жофи Шаника янги кўмилган пайтларидагига қараганда ҳам тез-тез қатнайдиган бўлди қабристонга. Ўз полизларида тер тўкаётган аёллар озгинагина нафасларини ростлаб олиш учун вақт-вақти билан ўринларидан туриб, дарвозалари олдига чиқарканлар, тўсиқ ёнидан физиллаганча ўтиб бораётган баланд бўйли, қоп-қора кийинган, бир қўлида сават (саватдан атиргул навдаси чиқиб турарди), иккинчисида чопқи кўтарган аёлга бот-бот кўзлари тушиб туради.

Жофи асосий кўчадан заруратдан юрар, имкон тугилди дегунча тинчгина орқа кўчаларга бурилиб кетарди. Бундай кўчаларда, саломлашадиганлар кам йўлиқар, кейин кўзларини ерга қадаб юриши ҳам барҳам топарди. Охирги уйларни ортда қолдираркан, гўё елкасидан тегирмон тоши тушгандай енгил тортарди. Ҳамон қиш бўёгини асраб турган яланғоч акаслар қора-йиб турган эски қабристон амал олаётган майса-ғиёҳларнинг яшил ғиламига буркангандай. Деворлари қийшайиб қолган бутхонача олидан кўзга ташланади, дарвозанинг синиб-майишган панжараси орасидан нотариуснинг Юлишкасига қўйилган ажойиб мрамартош ярқираб кўриниб турарди.

Одатда у эски қабристонни кесиб, кекса акаслар остидан, сариқ ва гунафша ранг гулсапсарларга кўмилган гумбазчаларни оралаб ўтарди. Бу гулсапсарлар ўлим ботқоғига қўйилган қопқонлардай оёқларига чирмашиб, юришига қалал берарди. Ёнидан ўтиб бораётиб эри ётган Ковачлар даҳма-хилхонаси ёнида бир нафасгина тўхтарди-да, кейин эски қабристон билан янгисини ажратиб турган буталар орасидан тўғри йўл соларди. Бу буталар остидан ёлғизоёқ йўл ўтарди; сирень ва дўлана буталарининг сертикан шох-шаббалари бу йўлдан юрган кимсанинг юз-кўзларини юлқиларди. Жофининг юбкаси ҳар қадамда нимагадир илиниб ўтар, буталар орасидан чиққанда этагига бутунлай қариқиз илашган бўларди. Бироқ бу ёлғизоёқ йўл машаққатлари Жофи учун гуноҳлардан форуғ бўлиш йўлидай бир гап эди. Ниҳоят яп-янги олтин тусли хоч қадалган, барра майсалар барқ уриб, атрофида гуллар яшнаб турган

гумбазча кўзга ташлайганда у буталар орасидан пок-
ланиб, ҳаяжонланиб чиқиб келар, икки огизгина қай-
гули сўзни дилидан ўтказса кўзига ўз-ўзидан ёш қуйи-
либ келаверарди.

Боласининг ўлимидан сўнг Жофининг эти бориб ус-
тихонига ёпишиб, ранг-рўйи бир қолатда бўлиб қолди.
Овози ҳам қуёқ туману қалин булутларни ёриб ўта-
ётгандек хириллаб чиқарди. «Шу аҳволда кетадиган
бўлса кўпга бормаиди у», деб пичирлашарди одамлар
орқасидан. Кечқурунлари, эшиклари олдидаги харрак-
да милтиллаган юлдузларга тикилиб ўтиргакларида
яна уни эслаб қолишар ва яна: «Шу аҳволда кетадиган
бўлса Жофи Куратор кўпга бормаиди», дея такрорла-
шарди ўзаро. Мўй босган тўмтоқ бурунлари жийри-
либ, ясмин бўйига тўйинган ҳавони ютиб ўтираркан-
лар, ўзларининг ҳам ёшлик баҳорлари тугаб бораётга-
нини ўйлардилар. «Жофини бир нима қилиш керак,—
дерди одамлар Жофини чўқинтирган онасига,— шун-
доқ ёшгина жувоннинг умри ҳазон бўлиши яхшимас.
Ёшларнинг мана шунақанги ўй сурадиган бўлиб қо-
лишларидан ёмон нарса йўқ дунёда. Ғамга берилиб
ўзини-ўзи еб қўяди улар». Бу гапларнинг бари шунча-
ки, ўз меҳрибончилигини намоийш қилиш учунгина
айтиларди, холос. Дала ишлари авжи қизиган паллада
Жофининг ғамини ейишга кимнинг ҳам бўш вақти бо-
рийди дейсиз! Лекин, шундай бўлса-да, қариндошла-
ри, айниқса Лиди Хорват, сқшомлари Кураторларни-
кида йиғилганларида тез-тез бу ҳақда гап очиб тури-
шарди. Олдинига қайси товук қанча тухум қилгани,
Илушнинг қанақанги ажойиб аёлу кўрпалар буюрт-
гани ва шунга ўхшаш нарсалар устида валақлашишиб,
нейин Жофи тўгрисида бош қотиришарди.

Қисқаси оилавий суҳбату ғийбатларнинг мавзуи
Жофи бўлиб қолди. Пасхада Илуш боласи билан кел-
ди. Бу ишни шу аҳволда қўйиб бўлмайди, оқибати му-
сибатга айланади, деб ҳаммадан ҳам кўпроқ томоқ
йиртган Илуш бўлди. Жофининг сўнган ҳавасини яна
қайтариш керакмиш, у — Илуш, масалан, бир бевани
билармиш, у ҳали қирққа ҳам бормаганмиш; хотини
кузакда қаттиқ дардга чалиниб ўлган экан, ундан етти-
саккиз яшар қиз қолганмиш, ана ўша қизалоққа она
керакмиш; гап орасида ўша бева кишининг ўз ресто-
ранчаси бор эканини ҳам қистириб ўтди Илуш.

— Лекин бу гапни Жофига оғзингдан чиқара кўр-

ма, бўлмаса шундай узиб оладики, айтганингга минг пушмон ейсан!— деди онаси. У тўнғич қизининг бир сўзлилиги сабабини тушунолмасди-ю, бироқ ҳар қалай уни эъозлар, фақат бу феъли билан ўзига душман орттириб олмаса гўрга эди деб чўчирди.

Кўзадан стаканга вино қуйиб ҳўплаб ўтирган Кура-тор чол ҳам ўйга толди; мўйловини артиб, бошини сарак-сарак қилиб қўйди.

— Зўрлаб бир иш қилиб бўлмайди. Лекин шундай бўлгани маъқул эди. Боласи борида мен ҳам мажбур қилмагандим, илло Жофийимиз тошбағр бир нарса, биров билан чиқишиб, кўникиб кета олармикин, яна-тагин биз гуноҳкор бўлиб қолмасмикинмиз, деб ўйла-гандим. Аммо эндиликда уриниб кўрса наф чиқиб қо-лар дейман. Лекин бунақанги одамни зўрлаб кўндириш амри маҳол. Бунинг устига боласини ерга қўйганига ҳали ҳеч қанча бўлгани йўқ.

Бироқ Илуш ҳозир Жофига айниқса хайрихоҳ эди; унинг ишлари жойида, эндиликда уни «хоним», «бе-кач», деб аташади, бахтиқаро опасига шундай бахт ку-либ боққан синглиси ёрдам бермаса, ким қўлини чўза-ди. Эҳтимол Илуш билан бир қишлоқда яшаса дарди унитилар, кейин қабристонга ҳам ҳозиргидай тез-тез қатнамасмиди. Ёшгина жувоннинг доим қабристонда қолиб кетгани яхшими?! Бу ғирт савдойилик-ку, ахир! «Савдойи» сўзини у бўлар-бўлмасга ишлатаверадиган эридан ўрганиб олганди. Лекин кекса Куратор важо-ҳат билан бош чайқаб: «Ҳали эрта, кейинроқ, фур-сатини топиб айтылар, ҳозир ярасини янгилаб қўясан», деди.

Жофини аста-секин шу фикрга кўниктира боришга келишиб олишди. Илуш шу заҳотиёқ опаси билан юрак-дан гаплашиб олиш истагини билдирди. Эри унга деб ёзилган «Янги замон»да худди шунга ўхшаган, бир-бирови билан юракдан гаплашиб оладиган бир лавҳа-ни ўқиганди-да, ахир. Ўша лавҳадаги чиройли гаплар-ни ҳам сув қилиб ичиб олганди. Аммо эсхонаси чиқиб кетган онаси кўнмади. Кампир, Жофи куракда тур-майдиган сўзлар билан қайириб ташласа, опа-сингил бир умрга юз кўрмас бўлиб кетишади, деб қўрқиб, бар-ча оғирликни ўз устига олди. Нега деганда Жофининг Илуш ҳақида қандай фикрдалигини у жуда яхши би-ларди-да. Кампир дарҳақиқат бировнинг кўнглини ий-дирадиган сўзамол бўлиб туғилмаган эди. Жофидай

одамнинг этини ўлдириш йўл бўлсин унга! Шунга қарамай у идиш-товоқларни ювиб бўлиб, йўлга тушди; кампир шилдираган, ҳилпираган узун юбкаси билан ер супуриб бораркан, кўнгли ғаш эди, у қизига нима дейишини, гапни нимадан бошлашини ўйлаб шунчалик хаёлга берилиб борардики, ҳатто шляпасини сал кўтариб саломлашган бир неча уругу таниш-билишларни ҳам пайқамади. «Жофи, болагинам, вақтинча бўлсаям бу уйдан кетганинг маъқулмиди. Пештдаги даволайдиган сувда чўмиладиган жойга сен билан ўзим ҳам жонжон деб кетардим», дейди. Ундай деса, чўмилишдан қандай қилиб анави қовоқхоначига ўтади? Балки Жофи умуман чўмилгани бориш ҳақида эшитишни ҳам хоҳламас! Йўқ, бу ерда бирор ҳийла ишлатиш керак. Эҳтимол мана бундай бошлагани тузукроқдир: «Деҳқоннинг кўрган куни қурсин. Анави дўкондор қўшнимиз Унгварга ҳавасим келади, худо берган куни чўмилиб, жони роҳатда ўтади-я. Ёки бўлмаса қовоқхоначини олайлик. Агар ҳозир мен қиз бўлсам фақат қовоқхоначигагина тегардим». Ҳозир-ку айтиш осон-а, қани, унинг хўмрайган кўзларига қараб туриб гапириб кўринг-чи... «Жуда вақтида қиз бўлгингиз кеп қолибдида, ойижон», деб узиб олади... Лекин анави қовоқхоначининг бошига тушган мусибатни гапириб берса бўлар?! Бечора бева қолибди, оғир дард хотинини икки кунда олиб кетибди. Кўргиликни қаранг-а, шўрлик қизалоғи билан шўппайиб қолаверибди, болага қараш эркак кишининг қўлидан келармиди. Кампир яна гапни қандай бошлаш устида бош қотиришга тушди: «Жофи, болам, қаёққа қарама, ҳамма ерда ташвиш ғам. Илуш гапириб берди, қишлоқларида битта қовоқхоначи боракан, хотини шўрлик икки кун ётиб ўлибди-қўйибди. Бечора қовоқхоначи гўристондан бери келмасмиш, одамлар хотинига куяётганини кўриб, ўзиям адоий тамом бўлмаса, деб хавотирланаётганмиш. Агар унга бирон гап бўлса қизининг аҳволи не кечади? Йиртиқ-ямоғини, майда-чуйда ишларини Илуш қилиб бераётганмиш — эркак одамнинг қўлидан нимаям келарди дейсан? Айтишича қизалоқ ақлли, чиройли, мўмин-қобилгинамиш, шундоқ қиз онасиз ўсса-я!» Шу таҳлитда гапириб берса ҳар қандай одамнинг ҳам кўнгли юмшаб кетади. Лекин шунда она назарида Жофи ўқрайиб тургандай ва: «Бировнинг етимчасига шунчалик ачинаётганингиз яхши... Қизалоқ ҳали тирик экан, ба-

ло урмайди, деяётгандай бўлди. Жофи тошбагир, бераҳм жудаям. Она то етиб келгунича қандай найранг ишлатмасин, бари фош бўлишили тушунди; Жофининг уйда эмаслигини билгач, ҳатто енгил нафас олди. Қош қорайиб қолганига қарамай Жофи ҳануз қабристондан келмаганди.

Одатда Мари бундай пайтда Кизеланинг ҳужрасида ўтирарди. Уйда идиш-товоқни ювади-ю, хайр-маъзурни ҳам насия қилиб гумдон бўлади. Унга биронта ишни буюриб бўлмай қолди: картошка унидан нон пиширса қаймоқ солиш эсидан чиқади, сўйгани товуқ ушлаб кел десангиз, курк товуқни олиб келади. Қўлини айтмайсизми, нақ акашак бўлиб қолганми дейсиз, кўзани олди дегунча тушириб юбориб, чил-чил қила қўяқолади. Пешиндан кейин бўлса-ю, қорасини ҳам кўрсатмайди. Майли, кечаси Жофиканикида тунаса тунайверсин, онаси қарши эмас (гарчи бунинг жатига эрталабки сигир соғиш ҳам ўзининг зиммасига тушса-да), лекин одатда Жофи мазористонда бўладиган пайтда, чопғоқдан кейин бу ерда пишириб қўйибдими унга? «Қаёққа?» — деса: «Мозеш холаникига, менга нимча тикиб бераман дегандилар», — деб важ кўрсатади. Кейин билса, Кизеланикида шивир-шивир қилиб ўтирган бўлади. Кизела нимагадир унга жуда меҳрибончилик қилиб қолди ўзи?! Қизини нима билан мунча ўзига огдира қолдйкин-а? Вугун бир таъзирини берсин. Лекин у — Юли Куратор унақанги шартиллатиб бетига соладиган одамлар тоифасидан эмасди, айниқса Кизелага ўхшаган «хоним»ларга нисбатан. Аксинча, Кизела унинг одим шарпасини эшитиб дарпардани суриб, кўзойнаги устидан «мўралаганда» Куратор кампир ўша заҳотиёқ илжайди.

— Ие, сен шу ердამидинг? — деди у Марига қараб, унинг мулойим овози остига яширинган норозилик оҳангини ҳатто қизи ҳам пайқамай қолди. — Мен сени Мозешларникида деб ўйлабман.

— Кампирнинг гапини эшитай деб Кизела холасиникига келган-да бирровга, — Мари ўрнига жавоб берди ижарачи. — Марика, сиз бошқа ёшларга сира ўхшамасиз, бошқачасиз, дейман. Гап йўқ-сўз йўқ, жимгина ёнимизда ўтирибсиз, сизнинг ўрнингизда бошқа қиз бўлганида юз марталаб, икковинглар ҳасратлашиб ўтираверинглар, менинг бундан бошқа ишларим ҳам ошиб-тошиб ётибди, дейиши турган гап эди, дейман. Лекин

Маришка унақалардан эмас, деразаси ортида изғийдиган этикларнинг фарчиллашига қулоқ солиб ётиш ўрнига, мана уч ойдирки опасиникига қатнайди.

— Нима ҳам қилардик, қўлимиздан келганча ёрдам берамизда боламига,— жавоб берди онаси.— Тўғри, ҳозир уйда мана бундоқ зарур, эрталаб сигир соғиш ҳам ўзимга қолган, пешинда товоқ-қешиқ тоғдай уйилиб кетади, бу кишининг бўлса Мозешникида зарур ишлари чиқиб қолибди. Ахир менинг ҳам белим резинкаямас, кексайиб қолдим, олтмиш иккига кирдим.

— Айланай эгани, қизингиз бир-икки кунлик меҳмон уйингизда, эрта-индин қарабсизки бошига никоҳ гулчамбарини кийиб турибди-да, шунақаямасми, жонгинам?— шундай деб у қари даллалардай айёрона кўз қисиб қўйди Марига, қиз бўлса лолақизғалдоқдай қизариб, уялганидан ерга қаради.

— Унда кўнмай иложим қанча-я,— дея бош ирғади онаси, кўзларига қалққан шубҳа аломатлари йўқолиб.— Бу ёққа келиб, озгина бўлса ҳам Жофига ёрдам бераётганини гапираётганим йўқ, бунга ачинмайман. Жофикамиз ҳам ўзи бир галати-да: ёнида ким бўлсаям бари бир унга.

— Унақа деб ўйламанг,— ўша ваҳоти оғзидан илиб кетди Кизела.— Ўзини мақтаяпти деманг-у, мабодо мен билан манави олтингинам, кейин Панни бу ерда бўлмаганимизда, худо билади нималар қиларди ўзини. Жофи киши кўзигагина ҳеч ким керакмас қилиб кўрсатади ўзини, агар сал узоқроқ муддатга ўзини ёлғиз қолдирсам, худди бир иши бордай излаб қолади. Гаплашаман деб оғиз очди дегунингича яна маликага айланади-қолади, фақат: «Ўз ҳолимга қўйинг, жиғимга тегманг!»— демайди, холос. Мен бундан хафаям бўлмайман, сизлар билан нақ туғишгандай бўлиб кетдим-да ўзиям. Худо берган феъл-да бу ҳам.

Куратор кампир бир фурсат жим қолди, у сукут сақларкан, зиммасига олган вазифа қийнай бошлади. Шундан сўнг у жим туролмади, йилини ёрди:

— Бир гапни айтсам сиз нима дейсиз — баъзилар унга уйланишга ҳам тайёр.

— Жофигами? Ҳа-ҳа, синглим ҳам бир йигитнинг ҳадеб ундан Жофини сўраб-суриштиришини айтганди. Шўрликка ачинаман, шамдай эриб борапти.

— Бунисини Илуш топибди,— деди Жофининг онаси, Пордандан қизини суриштирган ўша йигитнинг

қанақалигини икки дунёда сўрамайдиган бир қиёфада.— Яхши одам экан, бадавлатакан, камчилик жойи йўқакан. Илупга ҳам ҳайронман, нима деб ўйлади ўзи? Жофи осонгина хўп деб қўя қоладиганлардан эканми. Қариб-чиригуничайм Шаникасини қўмсаб юраверади.

— Вой худойим-эй, қўмсайдими, қўмсамайдими, бари бир қандайдир яшаш керак-ку, ахир. У ҳам овуниб қолар, лекин тез орадаямас, албатта. Мен Паниниям, бекорга қийнаб нима қиласан уни, деб уришиб бергандим. Синглим бўлса, Жофини эрга бераман дедимми — бераман, вассалом, деб ўзиникини маъқуллаганимаъқуллаган. Ҳозирча Жофика қанчалик саркашлик қилмасин, бари бир оқибати шундай бўлади. Бора-бора эти ўлиб қолади. Мен ўзим ҳам кўпинча гапни шунга бураман, дунёда қабристондан бўлак гаплар ҳам бора-канини унутмасин дейман-да.

— Барака топинг илоё, у билан гаплашинг, хоним, бунақа ишларга эпчилсиз. Онага қараганда бошқа бировга осонроқ кўчади бу,— деди она елкасидаги юкни бировга топширганидан хурсанд бўлиб.

Онанинг енгил тортганини ўша ондаёқ пайқаган Кизела бундан фойдаланиб белига ғайрат камарини боғлади.

— Айтаман, гапираман, ишқилиб Жофикамиз ҳам ёруғлиққа чиқсин. Бечорани туққан қизимдай кўраман... Рост,кейинги бир неча кун орасида банд бўлдим, ҳар кун кечқурун почтачининг хотининикига қатнадим, кейин ўғлимнинг иши юзасидан Фарнаддаги бошқарувчига учрашдим, энди, худога шукур, вақтим бемалол бўлиб қолди яна. Мана кўрасиз, кўнглидаги ғуборларини тарқатиб юбораман.— Шундан сўнг, ўғлим тўғрисида сўрамасмикин, деган ўй билан кампирга тикилиб турди.

Бироқ Фарнад ва ўғлининг режалари ҳақидаги гаплар кампирнинг қулоғига ҳам кирмаганга ўхшарди. Шунда Кизеланинг ҳаммасини ўзича айтиб беришдан ўзга чораси қолмади.

— Имреимга бир амаллаб жой ундирдим, биринчидан графнинг машинасини ҳайдайдиган бўлди. Қанчалик қувонганимни ишга олади, иннайкейин, шоферига нақ мирзасидай муомала қилади. Фаросатлироқ йигитча учун бунақа жой бошига бахт қуши қўнган билан баробар. Шўрлик Имрегинам шунга муносиб, кейинги пайт-

ларда шунақаям яхши бўлиб қолдики, барака тонкур, асти қўяверасиз!

Бир неча дақиқа ҳаммалари жим қолишди. Кизела ялтоқланиб меҳмонга илжайрди. Мари ўрнидан туриб, кружкани олди-да, пақирдан сув келтириш учун ошхонага чиқиб кетди. Унинг онаси бўлса тагин кўзларимдан жаҳлим чиққанини сезиб қолишмасин деб кўзларини олиб қочарди ҳадеб. Ошхонадан пақирдан шовиллатиб қуйилган сув овози эшитилди, дераза ортида эса қалдирғочлар вижирлади. Бахт кулиб боққан Кизелага нимадир дейиш керак эди — лекин нима дейди? Толлеига айвондан туфлининг тақиллагани эшитилиб қолди, ошхонада ниманидир тақ этиб қўйишди, ана таёққа ўхшаган алланима тўқ этиб урилди деворга. Кейин эшик очилди.

— Жофи келди,— деди онаси ва иккала кампир ўрнидан қўзгалди.

Жофи Кизеланинг ҳужрасига кирмади, фақат эшикни очди-ю, остонада туриб қолди. У минерал сувдан бўшаган шишани қўлтиқлаб олганди — одатда ана шу шиша билан ўгли мозоридаги гулларга сув қуярди. Жофи озиб-тўзиб кетганидан бўйи хийла чўзилиб қолгандай кўринарди. Шу топда остонада тураркан, онаси кўзига ашир танновдай кўриниб кетди.

— Ўша ёқдамидинг?!— деб сўради онаси мулозамат билан.

— Сал тупроқни юмшатиб гул экдим, энди совуқ таъсир қилмаса керак.

— Жуда кеч қолиб кетдинг-ку! Бир ўзинг қўрқмайсанми?— сўради онаси. Кампир яна ноўрин гапириб қўймадиммикин деб юраги дарахт япрогидек титраб турарди.

— Нимадан қўрқардим?— Жофининг лаблари бурчи, гўё жилмайишга ҳозирлангандек, салгина титраб кетди.— Арвоҳларданми? Одамлардан кўра ўшалар билан учрашганим яхшироқ мен учун.

— Қабристонни нимасидан ҳам қўрқарди,— гап қистирди Кизела.— Фақат ўша ерда дам олса бўлади. Мен ҳам Жофика билан бирга борсам деган ниятим бор: раҳматли ота-онамизнинг гўрини сал тартибга келтириб қўйишимиз керак, сингилжоним мутлақо қарамай қўйибди. Кейин, Жофиканинг ёлғиз ўзлари қатнамайдилар ҳам. Якшанба куни бормоқчийдим, Фарнаддаги бошқарувчига учрашгани бориб қўлим тег-

мади. У ердан ўғлимга бўш жой топганимни ҳозир онангизга гапириб турувдим ўзиям. Эрталаб бошқарувчи почмейстерга қўнғироқ қилибди, граф Имрени ўзига шофёрликка олармиш. Қанчалик севинганимни сизга айтишга улгурмагандим ҳали.

Ошхонада курси тарақлаб кетди, Мари қоқилиб кетган бўлса керак; лекин ҳужрадагилардан ҳеч бири — на она, на қизидан лом-мим деб садо чиқди.

— Ие, мени қаранглар-а! Худди яна қайтиб борадигандай шишани қўлтиқлаб турибман-ку ҳануз,— дея ғўлдиради Жофи ва шишани рўмоли остидан чиқариб, гўё қопқоғи жойида турибдими-йўқми дегандай айлантириб кўра бошлади.

У шундан кейин шартта бурилди-ю, қоронги ошхонани босиб ўтиб, тўғри ўз хонасига йўл олди. Олдинига Кизеладан жаҳли чиқиб турган онаси буни кўриб ҳуркиб кетди: шундай «хоним»нинг гапига жавоб бермай, сенинг гапинг менинг фалоним деб шартта бурилиб кетавериш яхшими?! Она нима қиларини билмай, довдираганича қизи орқасидан эргашиб, унинг хонасига киришга кирди-ю, эшик олдида туриб қолди. Жофи тим қоронги хонада эшикка орқа ўгириб, каравот ёнида тўхтагани; қоронгида худди каравот ваҳимали хочга ўхшаб кўринар эди.

— Сизмисиз, ойи? — бир сесканиб сўради у, онаси эса қизининг овозини танимай қолди шу топда. — Ҳозир чироқни ёқаман. — Жофи стол ёнига борди. — Бу Марига сира тушунолмаймам, доим гугуртни аллақа-ёқларга тикиштириб юради. — Бу энди Жофининг асли овози эди.

Онаси Жофи чўчиб турган айни шу дамни унинг пинжига кириб, қўйнига қўл солиш учун қулай фурсат деб билди. Кизеланинг гапи Жофининг жаҳлини чиқарди — у ҳам ҳозир Жофи билан фикри бир эканини, Кизеланинг ҳадеб ўғли ҳақида гапириши унга ҳам ёқмаслигини англатиб қўяди. Шу хаёл билан онаси Жофи ҳали чироқни ёқиб улгурмасидан унинг тирсагидан ушлади:

— Менга қара, Жофи, наmunча ўғлини гапиради? Ўғли билан бизни нима ишимиз бор экан?

Онасининг мулозамат қилаётганини фаҳмлаган Жофи тирсагини силтаб тортгани, кампирнинг нимжон қўли сирғалиб қизининг билагини қўйиб юборди, Жофи бўлса ўзини четга олди.

— Мен қаёқдан биламан!— деди Жофи ва бир дақиқалик жимликдан сўнг баралла хитоб қилди:— Анави кампирларга ўхшаб валдирашнинг нима кераги бор?! Ким нима деди, гапининг тагида нима бор, деб чайналишдай бошқа нарсани билмайсиз. Шундан бошқа ишингиз йўқми...

— Секинроқ, Жофи, эшитиб қолади-я!— эсанкираб шивирлади онаси; Жофининг газаби қўзиганидан у бечора шуичалик қўрқиб кетгандики, ҳатто хонадан қочиб қолишга ҳам ризи эди шу топда. Кейин Жофининг ҳануз уймалашаётганини, чироқнинг бўлса ҳадеганда ёнавермаганини кўргач, ҳурмибгина сўради:— Ҳалиям тополмадингми гугуртни? Марини чақира қолай бўлмаса.

Бироқ бу пайтда гугурт Жофининг қўлида турарди, бир зумдан сўнг онаси қизининг юзидан ҳозиргина бўлиб ўтган мижазонинг маъносини уқиб олиши мумкин эди. Жофининг юза ифодаси тунд, худди тош мисоли бир туки ҳам қилт этмас бўлиб, кампир ҳар қанча тикилмасини ҳеч нимани пайқай олмади.

— Қабри анча чиройли бўлиб қолгандир-а?— деб сўради у диван чеккасига омонатгина ўтираркан.— Борай дейман-у, лекин пасхадан бери сира иложини қилолмайман.

— Қабр топ қўйиш керагиди,— деди Жофи.— Шу йилги ҳосилнинг пулидан оламан.

— Янаги кўкламда олганинг тузукмикин дейман, қизим. Агар ҳозир қўядиган бўлсанг тупроқ чўкади.

— Қилгиси келмаган одам доим шундай дейди. Ҳозир гўр янги, ҳали чўкади деб баҳона қилади, бир йилдан кейин ўлган ҳам унут бўлиб кетади.

— Анави нотариуснинг Юлишқасининг мазори чўкиб кетди-ку, акхр,— ҳижолатга ўтди онаси. Ўзингниям эсингдадир, барча авлиёю анбиёлар байраги арафасида бўлганди, гулчамбар олиб борган жимнаткорларини босиб қолишига сал қолганди-ку.

— У ерда мендан бошқа кимни ҳам босиб қоларди,— мунозарага чек қўйди Жофи.— Бошқалар қадам босишмайди бари бир, мени эса қайтага босиб қолганим тузук.

Бу гапига онаси нима деб жавоб берарди дейсиз, фақат уйга қайтаётганида: Жофи билан бир юракдан галлашай, дейиш айтишгагина осон, деб мингирлаб қўйди

ўзгач. Мана, гаплашиб ҳам кўрди! Туққан қизи эмас, етти ёт беганага ўкшайди.

Энди Кизелага келсак, у осонтина эсанкираб, саросимага тушиб қоладиган анойилардан эмасди. Имрени Фарнад графни хизматига жойлаши аниқ бўлгач, келажаги хийла ойдинлашганди кўз ўнгиди. Истиқболнинг озми-кўпми ойдинлашиши, келажати эндиликда ўз қўлида эканини аниқлаб етиш нафақат давлат арбобларини, балки нафақа эвазига яшаётган мактаб хизматчиси бевасидай одамни ҳам тиришқоқ қилиб қўяди. Улкан бир мақсад Кизеланинг зангллашиб бораётган кучига куч қўшгандай, улугвор бир орзу — ўғлининг парвози — унинг ҳориган, ҳувиллаб қолган қалбига илиқлик ва ғайрат бахш этгандай бўлди; гўё янги сулолага асос қўётгандай ҳис эта бошлади камшир ўзини. Ҳатто кўвлари ўткир тортгандай эди, юриш-туриши ҳам илдамлашди. У дарқақиқат ўғлини ўзи тўқиган хийла тўрига илтириш ва ҳатто уни муносиб оиладан уйлантириб қўйишдан аллақачон умидини узганди. Эндиликда у Имрени кам маош билан ишга қабул қилиб, тезгина жавобини бериб юбораверган бекалардан курсанд ҳам эди. Бу қайсарнинг кўзини очиб қўйган ана ўшалар, мана энди бадавлат қишлоқни қизга уйланишга ҳам тайёр, ишқилиб оовуёда юк машинасида пиво ташиб дийдираб ёки ишсиз лавқиллаб юрмаса бўлгани.

Кизеланинг Маридан кўнгли тўқ. Бу мўмингина гунаҳсинча унга келин бўлса умрбод миннатдор яшайди. Ана унда Кизела келиним мусуво қилиб қайдайди деб асло чўчимай, бемалол ўғлиникига кўчиб бораверади. Лекин фақат битта тўсиқ бор бу йўлда, Кизела Кураторларнинг кибру қавосини енгиб ўтиш лозим. Темир йўл хизматчиси, шофёр уларнинг назарларида ёлланиб ишлайдиган мардикордай бир гап. Улар қизларини эртаю кеч ҳўкизни чуқ-чуқлаб ер қайдайдиган яланг оёқ деҳқонга жон-жон деб беришади. Уларнинг табиаи шунақа бўлганидан кейин нима ҳам қиласиз! Илло Кизела ўз ниятига етишга уриниб кўрмай туриб бўш келадиған анойилардан эмас. Имренинг шунадок биқингинасида ишлаган ярми жи битди деган гап. Кизела шундай қиладики, Мари ўзини қудуққа ташласа ҳам, осса ҳам Имрени дейдиган бўлади. Албатта бу охири чора, Кизела жуда умақанти нарвоннинг тепасига бирдан ница қолсам дейдиганлардан эмас. Шу тахлит режа тузаркан, у аввало Жофи вақтида ўйлай

бошлади. Мабодо Жофини ўзига оғдира олса, қарши-сида Кураторлар эшиги очилди деяверинг. Хўш,, Жофи нега унинг тарафини олмас экан? Ақалли ота-онасининг жигига тегиш учун қилади бун. Бундан ташқари озмунча меҳнати сингдими унга. Боласи огриб ётганида ким парвона бўлди унга, яқинларидан бирортаси лоақал бир марта бўлсин компресс қилдими касални?! Шундоқ зиёли хоним бўла туриб уни ўзига тенг кўргани-чи?! Йўқ, Жофи унинг режаларига қарши чиқмайди. Лекин Жофи ҳозирча унинг шамаларини тушунишни истамапти, чунки бошига тушган ғам-ташвиш ҳали дориганича йўқ...

Эртага биринчи деган купи кундузи Имре кириб келди. Эртасига эрталабдан у граф ҳузурида иш бошлаши зарур эди, бундан ташқари у Кураторларнинг фикрини билиш ниятидайд — гапнинг қисқаси, у онаси ёнида бир кеча тунамоққа аҳд қилганди. Бу хабар етказилганда Мари ўша куни идиш-товоқларни ҳам ювмай, Жофи уйни кўтаришга ёрдамлашиб юбор деганди, деб уйдан қочиб қолди. У Жофининг хонасида қатто қорасини ҳам кўрсатмади, Кизеланинг ҳужрасига уриб кетди ва диванда ёнма-ён ўтириб олиб, Имре икковлари шўх-хандон суҳбат қуришди. Жофи хонасидан чиқмасди. Имре кириб келган дамдан бошлаб хонага қамалиб олди, «ғижиниб, жаҳли чиқиб ўтиргандир», деб ўйлади Кизела. Ювуқсиз идишлар катта тоғорада уйилиб ётар, Жофи уларни эсидан ҳам чиқариб юборганга ўхшарди. Соат иккидан ошганда кийиниб, тайёр бўлиб чиқди ошхонага: эгнида пальто, қўлтиғида ту-гунча — қабристонга отланган эди у. Мари опасининг шарпасини эшита солиб, Кизеланикидан ошхонага отилиб чиқди-ю, хижолатомуз, аммо қўзонч-ҳаяжонини яширолмай, Жофига жилмайганча тикилиб тураверди.

— Шу ердამидинг? — ҳайрон бўлди Жофи.

— Сени ухляяпсан деб ўйлаб кирмагандим, — ўзини оқлашга тушди Мари.

Худди шу пайт Имре чиқиб келди-да, гўё Жофининг хит бўлиб турганини пайқамасдек, эски танишидай одатдагича ҳазил оҳангида деди:

— Меҳрибон бекачамизга саломлар бўлсин, ҳали тузук-қуруқ саломлашмасимдан бурунроқ мени мафтункор ажойиб кўзларингиз-ла қувиб солманг, ўтинаман сиздан! — Шундай деб унинг афтига тик боққанча тиржайди йигит.

Худди шу аснода Жофининг юзига кўз ташлаган Кизела саросимага тушди, жувондаги шундай ошкора нафратни енгишга уриняптими ҳали! Жофи нақ қироличалардай бир нигоҳ билан Имрени бошдан-оёқ назардан ўтказди, кейин қўрққанидан тиши-тишига тегмай қалтираб турган бечора Марига ҳўмрайди.

— Балки мен билан қабристонга борарсан? Қабр панжарасини мойлардик,— деди у Марига.

Шу пайтгача у ҳеч кимга қабристонга бирга борайлик демаганди. Таажжубда қолган Мари опасининг сўзини қайтаришни ҳаёлига ҳам келтирмаганди.

— Агар боргинг келмаса, зор жойим йўқ сенга,— Мари бирон ҳаракати билан эътироз билдирмаган бўлса-да, тўсатдан бошини ғурур билан баланд кўтарди Жофи.— Бу фикр калламга қаёқдан келиб қолганини ҳатто ўзим ҳам билмайман.

Токи Мари, жон-жон деб борардим-у, лекин ўзинг ҳам биласан, нимчам Мозеш холаникида ҳали, деб гулдираётганида Жофи аллақачон ҳовлига чиқиб кетганди.

Имре тарвузи қўлтигидан тушиб анграйиб қолган онасининг вазоҳатига бир нафас тикилиб турди-да, хахолаб юборди.

— Қойил!— деди у кулиб, тиззаларига шапатилаб.

— Нима қилардинг бунчалик хушомад қилиб,— ғазаб билан деди Кизела.— Димоқларидан эшакқурт ёғилади-я!

— Буни қаранг-а, нақ кино артистканинг ўзгинаси-я!— ҳамон хахоларди Имре.— Қаёқдан ўрганган-а буни? Айтинг-чи, Маришка, борди-ю қитиқлаб олсам мени нима қилади у? Э қойил-э, қараб туринглар ҳали, бир хушторлик қилай унга!

Кизелага бу гап мутлақо ёқмади. Шубҳа йўқ, Жофи ашаддий рақибаси, уни ийдириш осон бўлмайди.

Кечқурун Жофи жуда кеч қайтди, шу маҳалгача қабристонда бўлиши мумкин эмасди. Мари Кизеланинг ҳужрасидан анча илгари чиқиб, дарров ётиб олганди: у Жофининг кўзларидан шунчалик юрак олдириб қўйган эдики, ҳатто Имренинг Пештдаги саргузаштлари ҳақидаги ҳикояларини эшитишдек ҳаловатдан ҳам воз кечганди. Имре ошнасиникига кетганди, Кизела ошхонада чироқни пасайтириб уни кутиб ўтирарди. Шунда тўсатдан Жофининг хонасидан эшитилаётган ғўнғир-ғўнғир қулоғига чалинди. У астагина яқинлашди. Фа-

қат Жофи гапираётганди, гарчи паст овоз билан сўзлаётган бўлса-да, товуши ғазабдан титраб чиқарди:

— Сени жатингга гап эшитишни хоҳламайман,— деган сўзларни эшитди қулоғини калит тушадиган ерга тутиб турган Кизела.— Ойимга мени чақирганди дебсан. Хўш, бошимга ураманми сени. Ҳамма иш ойингга қолиб кетди, ҳатто идиш-товоқ ювиш ҳам, деб мени туноҳқор қилишяпти. Бел оғриғига ҳам энди мен айбдор бўлиб қолибман! Бу охирги марта ётишнинг бўлсин бу ерда!

Кизела қулф тешигидан четта олди ўзини. Эндиликда унинг башарасида кексалик, нафрат ҳамда ғазаб акс этиб турарди. Жофи Имре билан ўз синглисининг кўзига чўп солмоқчи, уларни ёшликлари учун кўролмайди. Ўзи рўшнолик кўрмагач, уларнинг ҳам бахтиёр бўлишларини истамайди. Ҳа ёвуз махлуқ! Ундан умид қилишнинг ҳожати йўқ экан. Тезроқ Илуш айтган чолга ёки Кати Пордандан суриштирган кишига тегга қолгани яхшийди. Токи у кўнгли жойига тушмас экан, уйда тинчлик бўлмайди... Кизеланинг кўзига шу топда унинг режаларини амалга оширишига тўсқинлик қилётган Жофидан кўра хунукроқ одам йўқ эди бу оламда. Лекин, ҳар қалай у оёқ учида юриб жойига қайтиб, бошини сертомир қўлларига қўйиб ўтираркан, яна бир бошқача усулни қўллаб кўришга аҳд қилди.

Мари ортиқ опасиникига ётгани келмай қўйди, раҳмдил қўни-қўшнилари ҳам борган сайин камроқ кўрина бошлашди. Жофи уззу-кун мазористонда қолиб кетарди. Пешиндан кейин келган механик Лакнинг хотини индамай орқасига қайтди, Жофининг шиква-шикоятлари ахири кўнгли бўш Хорватнинг жонига тегди. Бунинг устига кўкламги ишлар қизиб кетиб, Кураторлар ўзлари билан ўзлари овора бўлиб қолишди, шундай қилиб Жофи ёлғиз Кизелага қараб қолгандай эди. Кизела бўлса сира тиниб-тинчимас, ҳориб-чарчамас чиқиб қолди. У умри бино бўлиб ҳозиргидек итоаткор, бундай меҳрибон тутган эмасди ўзини. Жофи бирон энгил-елпи иссиқ таом тайёрлаш учун плитага яқинлашди дегунча Кизела ҳам ёнида пайдо бўлар, унинг ҳар қандай хоҳиш-истагини адо этишга тайёр турарди. Жофи элакка қўл узатиб улгурмасидан у тухум чақиб солинган кружкани тутиб турарди; картошка арчмоқчи бўлиб қўлига пичоқ олса — Кизелада албатта тайёр арчилгани бўларди: «Ишлатарсиз деб олиб қолгандим, ўрги-

лай», дерди у. Одатда Жофи қахва ичарди; у қабристондан қайтган пайтда Кизела бунн ҳам тахт қилиб қўядиган бўлди, Жофи ҳали ечиниб улгурмасданоқ Кизела эшикни тақиллатиб кириб келарди-да: «Мана, қаҳвангиз ҳам тайёр! Бир бурдагина пирог ҳам олиб киргандим — сийғлим бериб юборган экан, мен қанча ердим, бир тишламгинасига тўяман, бари бир ҳаммасини еёлмайман»... дерди.

Хулласи калом Кизела ўз режасига мувофиқ иш тутарди. Ўзининг даллалик ишларини маълум муддатгача унутган кўринарди: Жофи ҳали-ҳозирча қайсарлик қилаётган экан, шошилишнинг ҳожати йўқ, деган фикрда эди у. Имренинг номини эшитибоқ жони бўғзига келаётган экан, майли, Кизела ўглини эсдан чиқариб юборди, деб ҳисоблай қолсин. Эндиликда у барча хатти-ҳаракатини Жофининг кўнглини свлашга сафарбар этганди бутунлай.

Жофи унинг ғамхўрлигини индамайгина қабул қиларди. Ҳеч нима билан, ҳатто бирон шама билан ҳам Кизелага меҳрибончилиги учун миннатдорлик билдирмасди. Айни чоғда ораларига совуқчилик тушгани ҳам сезилмасди. Жофи сира биринчи бўлиб гапирмас, лекин Кизела суҳбат бошласа сабр-тоқат билан тингларди. Кизеланинг ҳужрасига қадам босмас, кириб гаплашиб ўтиришни таклиф ҳам қилмасди-ю, бироқ бирон ишора билан норозилик аломатини билдирмасди. Жофининг нимасидир Кизелани янгидан-янги ҳамлага ундарди. Гўё муз қатлами остидаги сув илиб бораётганга ўхшарди. Жофи ҳануз унинг ҳужрасига кирмаса, у билан суҳбатлашиб ўтирмаса-да, ҳар қалай рўбарў келиб қолганларида кўзларида қандайдир бир нарса соя ташлагандай бўлар ва жувон юзини буриб оларди. Хижолат чекаптимн ёки бошқа нарсами бу? Аммо Кизела шошилишни истамасди, иккинчи марта пешанасини деворга уриб олгиси йўқ, кетса бир-икки ҳафтаси кетар, лекин эндиликда ҳар бир қадамини пухта ўйлаб босади.

Шунда у ошиқ-маъшуқлар найрангини ишга солишга тутинди. Бир куни оқшом ўз ҳужрасига қамалиб олди, у ҳамма нарсани: сут, қолбаса, шунга ўхшаш нарсаларни олдиндан ғамлаб олиб, пистирмада ўтирган овчилик ўлжасини кута бошлади. Жофи ошхонага бир неча бор чиқди, тарақ-туруқ қилиб, яна кириб кетди. Кизела эрталаб ҳам кўринмади. У Жофининг қандайдир идишдаги сувни ҳовлига селиб юборганини, кейин

хокандозни айвонга чиқариб қўйганини эшитиб ўтирди. Қани кўрайлик-чи, бу ёғи қандай бўларкин, деб кута бошлади. Ниҳоят, чошгоҳга яқин Жофининг тўқ-тўқ қилиб шу томонга келаётгани эшитилди. Мана, у эшик олдида туриб қолди! Кизеланинг юраги худди қиз болалик пайтларида бўлажак эрига ошиғи-беқарор бўлиб юрган кезларидагидек гурс-гурс ура бошлади. У креслода ғужанак бўлиб олиб, бошини кафтига қўйди-ю: «Вой худойим-эй», деб зорланган бўлди. Эшик тутқичи шиқ этди. Кизела аянчли ҳолатини ўзгартмай, бошини буриб қаради.

— Тобингиз қочиб қолдими, хоним?— сўради Жофи қиз болалардай хижолатли овоз билан.

Кизела инсон қалбини сув қилиб ичиб юборган билимдонлардан эди, шу топда у — йўқ, тузукман, деса, Жофи овора бўлиб бу ерга киргани учун ҳеч қачон кечирмаслигини яхши тушуниб турарди.

— Йўқ, тобиим жойида-ю, лекин худди биров пичоқ санчаётгандек белим сирқираб кетяпти. Туни билан қимирлагани қўймади, сал қимирласам тамом... вой, яна сирқираб кетди.

— Мен бўлсам кўринмай қолдилар, мазалари йўқ-микин, деб ўйладим,— қўшиб қўйди Жофи, фақат ёрдам бериш учунгина кирганини таъкидлаб.

— Ҳеч қандай ажабланадиган жойи йўқ. Бир кун эмас, бир кун мени каравотда қимирламай ётганимнинг устига кириб қоласиз. Онам ҳам бандаликини ана шундай бажо келтиргандилар,— деди Кизела хўрсиниб, сўнгра белини ушлаб, гўё ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Туриб нима қиласиз, хоним,— хитоб қилди Жофи,— қимирламай ўтирганингиз тузук.

— Озгина тузни қиздириб қўйсам девдим, зора терлаб қўйиб юборса.

— Бунинг учун турмасангиз ҳам бўлади,— ғўлдиради Жофи ғалати хижолатпазлик билан,— тузни мен қиздириб бера қоламан.

— Ўз ташвишингиз ҳам етиб-ортади сизга, ўргилай, бир камии менга қарашингиз қолувдими,— деди Кизела ихраб.— Сизнинг бошингизга ортиқча юк бўлиб қолишдан ўзи асрасин ишқилиб.

— Қўйинг, унақа деманг, ахир Шаникамга озмунча қарадингизми!— деди Жофи овози қўнғироқдай жангиллаб, назар-писанд қилмагандай, бироқ, шундай деяётганида қизариб кетди.

Жофи ўз ташрифига қарзини узаётгандай бир тус беришни истарди, лекин Кизела жони огриётгандек афтини бужмайтираркан, ҳар қалай синиққан ёноқларда йилт этиб ўтган қизилликни пайқаганди. «Жудаям бағритош эмас, шунчаки ўзини шунақа қилиб кўрсатишга уринади-да»,— деган ўй кечди хаёлидан унинг, Жофи ошхонада тўрвачадаги тузни қиздираётганида.

Эртасига Кизеланинг бел сирқираши гўё ўтиб кетгандай бўлди-ю, аммо гамгин кайфияти сақланиб қолди.

— Энди ростдан ҳам қабристонга борсам дегандим,— деди у Жофи билан бирга овқатланаётганларида.— Онамнинг қабри устидаги қуриб қолган туяни¹ олиб ташлаб, бошқа гул ўтқазсам. Токи кўзим очиқ экан онамнинг қабрига қараб тураман энди. Менинг қабримга ким қараб туради, буни худо билади.

Кизела Жофининг бирга борармиз дейишини кутганди. Бироқ Жофи қўлидаги қошиқни оҳистагина шўрвага ботиракан, фақат:

— Гўрига ким қараб тургани марҳумларга бари бир,— деб қўйди, холос.

— Тўғри,— деб қўшилди унга Кизела хўрсиниб.— Лекин ҳар ким ўз яқинларини эслайди, арвоҳини хотирлайди. Биласизми, у ерда битта ёдгорлик бор, отамнинг қабри ёнида турибди, у — Хусарлар оиласининг ёдгорлиги. Хусарларнинг ўзлари аллақачонлар кўкариб чиқинган, илло жуда топилмайдиган валломатлардан эдилар-да... Шаникага ўшанақанги ёдгорлик олинса, олд томонига каттакон суратини ойнага солиб қўйиб қўйилса жуда соз бўларди-да. Бугун борсангиз ўзингизга кўрсатаман уни.

— Биламан сиз айтаётган ёдгорликни. Чиройли,— деди Жофи ўйчан қиёфада, Кизеланинг саволига жавоб бермай.

— Хаскаш билан қабр устини тозаласам дегандим, лекин хаскаш кўтариб олиб боролмайманми, деб чўчиб турибман.

— Мен шундоқ ҳам хаскаш олиб бораман,— деди Жофи оддийгина қилиб, бироқ овозида билинар-билимас хижолат сезилиб турарди.

Қуёш чарақлаган ажойиб май кунларидан бири, осмонда енгилгина булут парчалари қувалашиб юриб-

¹ Туя — сарвга ўхшаш игна баргли дарахт.

ди; ҳоғтиларда ётган қўш тишлари товланиб кўзни қамаштиради; карқулоқ Лакнинг темирчилик дўконидан болганинг жарангдор, музаффарона овози таралади чор атрофга. Кизела эса, Жофини ийдираман деб тагин ўзим укинг таъсирига тушиб қолмай, деган ўйда ўзига оро берарди. Гўё кўнглига қутқу солган ажал туйғуси билан олишаётган қилиб кўрсатарди ўзини, ҳаётидаги энг ёрқин, энг гўзал туйғулар ана шу баҳор қуни вужудини чулғаб олганди дейсиз уни.

— Болалигим мана шу ерда ўтган,— деди у қабристонга борадиган кўчага бурилишдаги янгигина тузатилган уйни кўрсатиб; уй эгаси, мўри тозаловчи шу пайт дарвоза олдида турган экан.— У пайтларда томи черепица билан ёпилмаганди, пешайвони устунлари ҳам ёғоч устунлар эди. Уч йил бурун бу ерга ўт тушганини эшитгандим, мўри тозаловчи ўшандан кейин бошқатдан тузатиб, бошқатдан ёпибди. Чордоғидаги туйнукдан бир неча кунга келган қайлигимни кузатардим десангиз. Шўрлик онам мени уйдан эҳтиёт қилгани қилганди, ҳатто дўконга ҳам юбормасди мени. У бўлса ўртоғи билан жўрттага уйимиз олдида савлат тўкиб айлангани-айланганди. Икковлариям гусарлик хиаматида эдилар, уйга келганларида қўлларидаги таёқ билан этиклари қўнжига урганча нуқул маҳкама билан почта орасида у ёқдан-бу ёққа бориб келишаварди десангиз. Шунда шўрлик онам ғазабидан бўғилаёйиб: «Қай гўрга йўқолди бу қиз ўлгур!»— деб Панини югуртирарди. Мен бўлсам, ҳеч нимани билмагандай, чордоқда олма қоқи еб ўтираверардим. Чордоқда туйнук борлиги эса ҳеч зогнинг ҳаёлига ҳам келмасди. Имре билан имо-ишора билан гаплашишимни онам қаёқдан ҳам биларди дейсиз! Менга Имредан бўлак ҳеч ким керак эмаслигини яширмасдим ҳам, уни деб ҳатто дадам-гаям сўз қайтарганман. Қани энди дадам ҳозир ҳаёт бўлса-ю, қулоқ-чаккамга тарсаки тортиб юборса!

Жофи Кизеланинг хотираларига жимгина қулоқ солиб борди. Тут дарахти ёнида тўхтаб, саватдаги қий-шайб қолган кўчатни тўғрилади-да, луқма ташлаб, кампири яна гапга солиб қўйди.

— Ҳар қалай кейинроқ қовушгансизлар-ку, ахир.

— Ҳа, қовушдик, лекин беш йилдан кейин. Бу ерда мени бир қишлоқи пандовоқига унаштириб ҳам қўйишди, лекин мен эшигимизга яқин йўламайдиган қилиб думини тугиб қўйдим. Бу орада ишқимда куйган бўла-

жак эрим хизматни ўтаб, уйга қайтди, лекин бу ерда нима иш қиларди? Ери йўқ, агар ёлланиб ишласа мени икки дунёда қўлга киритолмаслиги тайин эди. Олдинига темир йўлга қармоқ ташлаб кўрди, лекин у ерда бўш ўрин йўқ экан, шундан кейин Пештга жўнади, полициячиликка жойлашди. Аммо нозик таъб, илтифотли, юмшоқ кўнгил одам полицияда нима ҳам қиларди, шундан сўнг уни мактабга тавсия қилишибди; олдинига ўт ёқувчи, кейин хизматчи бўлиб олди. Бу жойи ўзига жуда боп эди, нега десангиз, қисоб-китобга устайди. У маошни нақ ойнинг биринчи куни етказарди, ҳатто ўқитувчиларга ҳам маошларини у тарқатарди. Жудаям тиришқоқ эди, директор Секеш жаноблари уни сира қўлдан чиқаргиси келмас, ёнидан жилдирмасди. Лекин дадам ҳамон унинг номини эшитишни ҳам пстамасди, мен ҳам бўш келадиган анойилардан эмасдим, кимки унаштиргани келса нақ иккинчи йўламайдиган қилардим. Охири Имрега тегишимга розилик беришди. Ахир мен ҳақ эмасдимми ўшанда?

— Қандай қилиб танишиб қолгандинглар? — сўради Жофи, кўзларида ҳам хижолат, ҳам қизиқсиниш акс этиб. Кизела бир оз тараддуланиб турди. Одатда у эрининг хизмат погонасидан қандай юқорилаб берганини ҳикоя қилмасди. Унинг ҳикояларида эри директорнинг ўнг қўли сифатида намоён бўлар, мабодо бирон кимсга ўз муҳаббати тарихидан сўзлаб берадиган бўлса унинг капраллик пайтини тилга оларди, холос. Лекин ҳозир Жофининг қизиқиб қолгани кампирнинг хотира дафтарини бундан хийла олдинроқдаги саҳифаларини варақлашга ундаётганди, устига-устак Жофи марҳум Кизела тўғрисида онасидан кўп нарсаларни билиб олган бўлиши мумкин-у, эҳтимол уни шунчаки синаётгандир...

— Бу ерга келганларида у ўн уч яшар эди, ота-онаси тарбиясидайди. Улар асли юқори Венгриядан, отаси косибмиди-ей, ишқилиб шунга ўхшаган бир иш билан шуғулланарди Хусарлар мулкида. Онаси бўлса шу ерда тифга чалиниб ўлган. Ўшандан кейин Имрени менинг ота-онам тарбия қилишган. Жуда ажойиб, доим чиннидай бўлиб юрадиган болайди у; овқат ейишини айтмайсизми, нақ графларга ўхшаб сипо овқатланарди, мен бунни ўша пайтлардаёқ пайқагандим. Боқишлариям худди ўғлим бировга ҳазиллашган пайтидагига ўхшаб муғамбирона боқарди.

Аслида эса эрининг ота-онаси ёлланиб ишлайдиган словаклар бўлиб, ўғилларини чўчқабоқарликка берганларидан хурсанд эдилар. Кизела директорнинг ўнг қўли мартабасига эришгунича бўлган машаққатли йўлни ана шу чўчқабоқарликдан бошлаганди. Эндликда отасидан ўша айёрона боқувчи хумор кўзларни мерос олган ўғли унинг изидан бориши, лекин бир поғона юқори турадиган оиладан уйланиши лозим эди. Жофи унинг муғамбирона кўзлари ҳақидаги гапни эшитганда қизармади, ҳатто Кизеладан эри тўғрисида яна ниманидир сўрамоқчи ҳам бўлди-ю, лекин бу пайт мозористон дарвозаси олдига келиб қолгандилар. У Кизеланинг ота-онаси қабрини қидириб топди, устидаги қотиб қолган тупроқни юмшатди, кейин икковлари тўртта қора тувакдаги бошқа гул кўчатларини ўтқазишиб бўлиб, Хусарларнинг қабр тошларини томоша қилишди, бу ёдгорлик Жофига ҳам ёқарди; сўнгра эса қабристонни кесиб, буталар орасидан янги мозористонга қараб йўл солишди.

Кизела шу куни талайгина нарсага эришганини ҳис этиб, энди Жофига кўнглини бўшатишга имкон берди. Қабристон Жофининг мулки, энди сўзлаш навбати уники. Шу ҳаёл билан Кизела янги қабристон томон чурқ этмай, бева жувоннинг ҳар бир сўзини маъқуллашга тайёр бўлиб, кези келиб қолса анави қовоқхоначи ёки ўғли тўғрисида гап кистириш ниятида борарди...

— Ишонасизми, хоним, бу ерда ўзимни жуда яхши сезаман,— деди Жофи асрий дарахтлар остида тиззага урадиган ўтларни оралаб боришаркан.— Ҳаммамизнинг келадиган жойимиз шу ер бўлганидан кейин машаққат чекишимиз, нимагадир интилишимизнинг нима ҳожати бор... Кекса Хорват амаки эсингиздадир, оиласини сиқиб-сувини ичарди-я! Холам бечора эғнига битта кўйлак олиб киёлмасди, келинини эридан беш баттар тергарди. Хайфельдаги ерни оламан деб қиларди буларнинг барини. Мана энди шу ерда ётибди, уйи ҳам, жойи ҳам шу ер. Мозорига лоақал бир туп гул ўтқазилмаганини, қабрига қўйилган кафтдаккина тош ҳам қийшайиб ётганини кўрса борми, дунёни остин-устин қилиб сўккан бўлармиди ҳозир. Виласизми, мен кўпинча нималарни ўйлайман: ҳартугур мана шу ерда ҳақиқат, адолат бор заррача бўлса ҳам. Қачонлардир ҳамма гўрлар ҳам анави ёқдаги, эски қабристоннинг чеккасидагига ўхшаб бир хилда бўлиб қолади, вақти-

соати келиб кимники бу деб суриштириб ўтирмай, ҳам-маларининг суяк-саёқларини чиқариб ташлашади гўрдан. Шаникам тенги болаларни кўрганимда: токи тирик экансан, югуриб, чопқиллаб қол, бир куни келиб сен ҳам Шаникам ётган жойга бориб ётасан, дейман ўзимча. Мундоқ бўйи чўзилиб, тенгқурлари билан черков олдида туриб олиб, худонинг қасрига кириб кетаётган қизил юбкали қизалоқларга тикилишини бир кўрсам эди-я, деб армон қиламан. Дунёда бундан бошқа нимаям бор ўзи. Ёки, ҳозиргина сиз айтгандек, бирорта қиз гул қадалган шляпасини кўрармикинман деб чордоқда уни пойлаб турганини бир кўрсам кошкийди...

Улар тозалаб қўйилган янги қабристон майдонига қадам қўйишди. Ўз ҳолига ташлаб қўйилган бир нечта қаровсиз гумбазчалар орасида гуллар яшнаб турган тепача — Шаниканинг мозори ажралиб турарди. Жофи кўпроқ гул экаман деган ниятда қабр атрофидаги бирикки гўр ўрнининг ҳақини тўлаганди. Уч яшар болага шунчалик катта қабр қазилгани ўткинчиларни тааж-жубга солиши мумкин эди; Шаника гўё туриб кетган ота-онасининг икки кишилиқ ўрнида талтайиб ухлаб ётганга ўхшарди. Хочининг икки ёнида икки туп атиргул, унинг ёнида ясмин, энг четда гунафша яшнаб турибди. Гулларда тукли арилар гулжон ўйнашар, хочининг кўндаланг қанотида чиройли капалак қўниб турибди.

— Жудаям чиройли бўлиб кетибди,— деди Кизела кўнгли бўшашиб ва атиргул шохига тираб қўйилган тирговучни тўгрилаб қўйди.— Ҳаҳ отинг ўчгур ари-я!

— Бу ариямас, асалари,— деди Жофи. Булар анави дурадгор Тоотнинг чорбогидан учиб келган. Асаларилар тобут савдоси ўлганида кунига ярайди у баттолнинг. Шундоқ қилиб, бари бир қабристон ҳисобига кун кечиради, ахир асални шу ердан йиғади-да.

— Гунафша жуда яхши тутиб қолибди,— мақтади Кизела.

— Майли, уч-тўрт кун бўлсаям яшнаб турсин. Агар кейинги ҳафтага темир панжарани олиб келишадиган бўлишса ҳаммасини босиб-янчиб ташлашади.

— Бутун қабристонни қидирганингизда бунақанги яшнатиб қўйилган бирорта қабрни тополмайсиз,— деди Кизела шишада олиб келган сувини атиргул тупи остига қўяётган Жофига тикилиб.

— Лоақал қабри сал чиройли бўлсин. Бечора болагинам қўйилгандан бери қандай бўлиб қолганлигини?! Уйлашни ўзи бир даҳшат, балки териси чириб бўлгандир. Қандай ажойибиди-я, эсингиздадир, ечинтиргам пайтларимда кўрардингиз-ку. Чақалоқлигида айниқса лўппигинайди, қўлчалари қалқа-қалқа, дўмбоқ-дўмбоғийди. Оламда чақалоқдан кўра кўзни қувнатадиган, ундан кўра ширинроқ нарса йўқ. Биласизми, мабодо мен қачон бўлмасин бола кўришни қўмсаб қолсам, фақат ёнимда типирчилаб ётишни кўриш учунгина журъат этаман бунга, холос.

Бу иккун сира кутилмаганда, томдан тараша тушгандай чиқиб кетди оғзидан, шунда Жофи шошиб қолди.

— Бунини шунчаки айтяпман, албатта. Энди мен икки дунёда бошқа бир одамга кўниколмасам, ўрғанолмасам керак!

Шундай деб у шошганча шипани олди-ю, бошқа гулларга ҳам сув келтириб қуйгани қудуққа қараб юрди. У қайтиб келганида кўк бетида сузиб юрган барра булутлар қуёш бетини тўсиб қўйган, Жофининг чеҳрасига ҳам тапвиш соя ташлаганди.

Бу орада Кизела Илуш топган қовоқхоначини ўйлаб турганди, таваккал қилиб, шу ҳақда гап очди.

— Нимага бўлмас экан? Ҳали ёнгинангизда чақалоқ типирчилаб ҳам ётади, Жофиқа, қали ўн гулингиздан бир гулингиз очилмаган-а. Ўйирма беш ёш нима деган гап экан? Бу ёшимда мен олпон рўмол ўраб, дингиллаб юрардим. Дунёдан кўз юмган азизларингизни арвоғини шод этиб юриш учун ёшлигингизни албатта хазон қилишингиз шарт эмас, ахир. Мана, ўғлимни олайлик, охириги келишида: «Шундай сулув аёлнинг бекордан-бекорга хазон бўлишини кўриб қараб туравериш гуноҳи азим-ку»,— деганди. Агар розилик берсангиз қар қандай эркак жон-жон дейди, боши осмонга етади...

— Менга бундан оғиз очишмаса дейман,— жавоб берди Жофи гулларнинг сўлиб-қовжираган баргларини юлиб ташларкан.— Бу гап оғзимдан қандай чиқиб кетганини ўзим ҳам билмайман. Эркак кишигагина эмас, бошқа болага ҳам кўниколмасам керак. Иннайкейин уни яхши кўришга ҳам чўчисам керак, нега деганингизда, унисиям худди Шаниканинг охириги кундагига ўхшаб азоб чекиб чиқса нима бўлади?— У бирдан қаддини ростлаб, қўшни қабрининг цемент тўсиғига суяниб

турган Кизелага тикилди.— Бу гапни шу пайтгача ҳеч зотга айтганим йўғийди... Эсингизда бўлса, ўша кун кечаси унинг ёнида эмас, ўз каравотимда ётганидим. Тўсатдан шўрлик болам: «Ойижон, мен ҳам сиз билан ётай, қўрқиб кетяпман»,— деб йиғлаб қолганди. Ҳаво ололмайд кўкраги қисилган бўлса қўрққан-да. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, уни ёнимга олиб ётмадим. Мен ҳам ундан қўрққандим. Ўзиям сира одам башараси қолмаганди-да. Болани нимага туғасан ўзи? Кўз олдинда адоин тамом бўлсин дебми? Ё ёрдам сўраб ёлворганида қўлингга олишга қўрқиш учунми?!

— Ўша пайтда қўлингизга оласизми, йўқми, унга бари бир эди,— жавоб берди Кизела, яна афтимдан дилимдагини ўқиб олмасин, деган ниятда ерга тикилиб.

— Шундайликка шундайку-я, лекин ҳар қалай дейман-да,— ўйчан қиёфада деди Жофи, сал бўшашиб,

Қайтишда Кизела синглимникига бирровгина кириб чиқамиз деди. Жияни Катининг эри тагин қарзга ботганини эшитибди, шунчун синглисини огоҳлантириб қўярмиш. Пордан шу аснода товукларини қўноққа ҳайдаётган экан, у Жофини ҳам бу ёққа кир деб ҳолижонига қўймади.

— Бари бир ким биландир бирпас у ёқ-бу ёқдан ғийбат қилишм керак,— деди у меҳмонлар истиқболи сари келаркан,— бунинг устига тайинлаган гапларини етказишим шарт!— Шундай деб у хахолаганча Жофини ичкарига тортди.

Хизматкор қиз курсиларни олиб чиқди, улар айвонда ўтиришди. Пордан қоп-қора кийинган азадор Жофига ўгринча қараб қўйди. Ҳамма уни ҳам адоин тамом қилди, аранг лиқиллаб юрибди дейди. Кошкийди ҳамма ҳам шундай ҳам чекса: тўғри, сал ранги кетиб қолган, лекин бундан чиройи очилган қайтага.

— Кеча уйнингга кирганидим, синглинг сени қабристонда бўлади уззукун деди. Онанг шўрлик ҳам, қизим ҳадеб мазоротга қатнайвериб бекорга хазон бўлмаса гўрга эди, деб юм-юм йиғлайди. Шундай куйиб ёниб кетяптики, нақ бугун-эрта сени ҳам ўша ёққа олиб бориб қўядигандай. Сен бўлсанг илгаригидан ҳам очилиб кетибсан. Рангингни хиёл оқаринқирагани бирам ярашибдики ўзингга! Кошкийди Катигинам ҳам гамдан мана шундай ранги қочиб, шундай очилиб кетса! Борган сари тасқараси чиқиб, бурни шолғомдай қизариб, юзларига доғ тушиб, бедаво бўлиб кетяпти. Эри-ю қиё боқмай қўйди. Ташвишда тамом бўляпти...

Пордан овозида пинхона адоват, ҳазиллари остида нафрат яшириниб ётгани сезилиб турарди. Жофи бир дам шошиб қолди. Унга нима керак ўзи, ранги қочинқирагани билан нима иши бор? Агар терингни ўзи оқ бўлса чекаётган ғам-ташвишинг ҳам ёлғондакам бўларкан-да?! Кизела ҳам бу адоватни сезиб, синглисининг гапини бўлди.

— Асли чиройли одам ғам чекканда янаям очилиб кетади, хунук эса беш баттар тараққосга айланади.

Кизеланинг Катини кўргани кўзи йўқ эди, шу босидан фурсат келиб қолди дегунича (фақат Жофига яқин эканини исботлаш учунгина эмас), уни масхара қилгани-қилганди. Пордан дили ранжиганини билдирмасди. Ўзи ҳам қизини ёзғиргани-ёзғирганди, аммо аслида бировни бу қилмиши учун ўла қолса кечирмасди.

— Ҳақ рост бу гап,— деб хахолади у.— Қизлик пайтингга қараганда ҳам ҳозир эркаклар сенга жонларини бахшида қилишга тайёрлар кўпроқ,— дея у Жофининг бетига тик қараб туриб заҳарханда кулди.

— Мен учун-а?

— Панни доим шунақанги телва-тескари гапларни топиб юради ўзи,— минғирлади Кизела, кун бўйи шунча машаққатлар билан барпо этган биносини бир дақиқадаёқ яксон қилган синглисини емоғда-ичмоғда бўлиб.

— Гапирмай қўя қолайми? Кейин ичиқоралигидан айтмаган деб таъна-маломатларга қолиб юрайми? Ахир мени кўзимни очирмай қўяр. Хира пашшадай ёпишиб олган бўлса нима қилай ахир? Остона ҳатлаб чиқмасимданоқ у, осмондан тушадими, ердан чиқадими, билмайман, пайдо бўлади-ю, девор орқасида: «Пордан хола, сигирингиз жуда зўр-да, қанча сут беради ўзи?»— деб шанғиллайди. Гап бўлса нуқул Жофи Кураторга келиб тақалади.

— Жофи ўша таги паст батракваччага тегарканми, калласи борми ўзи ўша аҳмоқнинг?!— қизишиб кетди Кизела.— Бундан кўра ўзингни ғамингни есанг-чи, тагин куёвинг уйни сотиб, ичиб, қизингни кўчага чиқариб қўймасин! Қовоқхонада ким учраса, ҳаммасидан қарз олиб, томоғигача ботиб ётганмиш.

— Сотса ўзининг уйини сотиб ичади, сенинг ўйинг-ниямас,— деди Пордан ғижиниб, лекин, ҳар қалай, нафаси ичига тушиб кетиб, то Кизела бор гапни оқизмай-томизмай айтиб бергунича, сўзни сигирини мақташдан

бошлаб, охирини Жофи Куратор билан тугатадиган анави ошиқи беқарор йигитни мутлақо унутиб бўлди.

— Порданларникига иккинчи қадам босмаганим бўлсин,— деди Жофи кўчага чиққанларида.— Мени ким деб ўйлайди-я ўзи, ҳар гал топиб олгани шу гап!

— Бори шу, қизгинам. Ҳали бу ҳақда гапириш эрта, бунга ақли етмайди. Яна-тагин кимни топибди денг-а! Бир куни менинг ҳам олдимга югуриб келибди денг, Жофи анави сержантнинг жигар-бағридан уриб қолибди, уни бир амаллаб кўндирсак ёмон бўлмасди, деганди ўшанда. Мен бўлсам, бошимни қотирма, у дунёю бу дунё қилмайман бундай, деб жавоб бергандим ўшанда. Агар ўша гўрсўхтадан оғиз очадиган бўлсам кўзларимни ўйиб қўлимга берар, тенг-тенги билан, тезак қопи билан, жуда баланд дорга осилибдилар-у, деб огзини ҳам очирмай қўйгандим. Кўрдингизми, дингизни билганимдан сизга ҳатто бу гапнинг учини ҳам чиқармагандим. Мари билан бўлган қангомадан ҳам хабарим бор. Одам топиш бўлса мен ундан кўра минг марта тузукроқ одамни топган бўлардим, лекин ҳали бунинг вақти эмас,— деб қўшиб қўйди Кизела Жофига қарамай, бироқ Жофининг шу топдаги фикрини билишга тиришиб, унинг ҳар бир ҳаракати шарпасига қулоқ солиб сергакланиб борарди.

— Тўғри қилибсиз, ҳеч кимни билишни ҳам, эшитишни ҳам истамайман!— деди Жофи қизишиб.

— Албатта, албатта, ўргилай, жуда яхши тушуниб турибман сизни,— унга қўшилган бўлди Кизела; лекин у Жофидаги қандайдир ўзгаришни пайқагандай эди (ё овози пастроқ чиқди, ё одими секинлашди, ё нафас олиши ўзгарди), ҳар ҳолда Илушка топган қовоқхоначидан сўз очишнинг пайти эмаслигини фаҳмлади.

Кейинги ҳафтада ҳам Кизела Жофи билан бирга қабристонга бир неча марта борди. Аввалига у ёққа бориши учун бирон важ топиши керак бўлди, аммо кейинроқ, орадан бир неча кун ўтгач, кампир уйда қолаётганида: «Бугун бормайсизми, хоним?»— деб Жофининг ўзи сўради. Шунда Кизела, гарчи Жофи сир бой бермаётган бўлса-да, ҳар қалай уни эндиликда ўзига яқин олаётганини англади. Энди у арзимаган нарсага қизишиб кетмасди. Тўғри, у энг оддий, кунда ишлатиладиган нарсаларни, масалан, калит қаёқда ёки: «Қақва қайнатмадингизми мабодо, хоним?»— деб сўрарди-ю, лекин овозида эндиликда илгарилари Кизела

пайқамаган қандайдир ҳурмат эҳтиром сезилиб турарди. Дарҳақиқат, Жофи унга кексаларга қандай муомала қилиш лозим бўлса, ўшандай муомала қила бошлаганди. Хушомад қилмоқчи эмасди-ю, лекин, очигини айтганда, олдингидек нафрат билан жўмраймасди; аксинча, ёшларга хос бир тарзда ҳуркиброқ боқар, жимгина ўтиришидан эса суҳбатга майли борлиги сезилиб турарди. Юзаки кузатган одам Жофини ҳамон илгаригидек тунд ва одамовилигича қолган деб ўйлаши мумкин эди, бироқ Кизеланинг бунақанги ишларни пайқашда устихони йўғийди ва у Жофининг метин қалбини иложи борица юмшата олганини кўриб турарди. Яна бир оз сабр-тоқат қилса Жофининг қизиқ қон феъли Кураторлар оиласига даҳшат солиб, унинг Имреси фойдасига хизмат қила бошлайди. Жофининг Кураторларнинг гашига тегадиган ишларни қилиш одати бор. Сержант билан бўлган ҳангомада Марининг қўлтиғига сув пуркаганини қандай деб тушунса бўлади акс қолда? Имрени ёқтирмаслиги кўриниб турган гап, негаки, ундан оғиз очилса, ўша заҳотиёқ чимирилиб, нафаси ичига тушади-қўяди. Бунинг боиси нимада? Ўзи бахтли бўлолмагач, Марининг бахтли бўлишини истамаганиданмикин бу? Шундай бўлиши табиий. Нотариусга турмушга чиққани учун синглиси Илушни ҳам кўролмайди. Жуда соз, унда Жофини эрга бериш керак. Шундай қатъий қарорга келган Кизела, гарчи Жофининг осонгина кўниб қўя қолишига кўзи етмаса ҳамки, ҳар қалай ахир бир иш чиқиб қолар деган мақсадда гапни муттасил шу мавзу теварагида айлантираверди.

Бироқ Имрени унинг кўзига ёмон кўрсатиб қўйган бошқа нарсая ҳам борлиги аён эди. Ахир Кизеланинг ўзи ўғлини ўғривачча, ялқов, саёқ ва ҳатто кўнгли бузуқ деб таъриф тавсифлаб берганди-ку! Бу вайсақилиги учун ўзини-ўзи қанчалар лаънатларди эндиликда у. Ҳеч қачон яқинларининг ёмонламаслик керак экан. Бир ёмон отличқа чиқариб қўйганингдан кейин уни яна оққа чиқариб бўлмас экан. Лекин Кизела ўзининг уddaбурунлигига ишонарди. Бунинг устига инсон қалбини чор атрофдан қуршовга олиб, кейин аста-секин ҳамлага ўтиш иштиёқи зўр эди унда. Қабристонга қатнаб юрган кунлари мобайнида Кизела бу санъатни чинакам артистона маҳорат билан янада чуқурроқ эгаллади. Бир йўналишда муваффақият қозона бошлагани ошкор бўлгани ҳамон бу хавфли мавзунини гўё мут-

ладо унутгандай бир чеккага суриб қўярди. Ўраторлар қалъаси пойдеворига бир нечта портлатгични жойлагач, Жофининг саховатлилигини мақташга, бахтиёр оилавий ҳаёт учун тугилгансиз деб онт ичишга тушиб кетарди. Шундай жувоннинг боласиз ўтиб кетиши гуноҳи азим, дея уқдирарди. Яна ўша заҳотиёқ Имренинг янги иш жойини мақташга кўчарди.

Йўлда кетаётиб толиққан қўлидаги саватни иккинчи қўлига олаётганида ёки йўлакай бировнинг ҳовлисига кўз ташлаб ўтаётиб, у ердаги йигитнинг ўткинчиларга кўзи тушиб, бирпас ишини қўйиб тикилиб турганини кўрган пайтларда суҳбат мавзуини буриб юборишдан осон нарса йўқ.

— Эшитишимча, булар ҳам Богард далаларидан яна ўн хольд ер сотиб олишганмиш. Ўғли жудаям бойиб кетадиган бўлибди-да. Лекин ўтган гал тузукроқ разм солсам, бу Ферко (оти Ференц шекилли, шундайми?) ўзиям нақ аммамнинг бувогига ўхшайди. Қишлоқда бадавлат бўлса бас. Эҳтимол дадангиз Маришкани бажону дил берармиди унга. Бунақанги ландовурга теккан қизнинг то унга кўникиб кетгунича қанчалик азоб чекиши билан кимнинг иши бор дейсиз! Билсангиз, қишлоқ қизларига жуда-жуда ачинаман, ахир уларни худди гунажиндай сотишади-да. Лекин, худога шукурки, бу ёқларга ҳам шаҳарнинг таъсири уряпти секин-секин. Масалан, Мари мўмин қиз, илло уни дуч келган одамга рўпара қилиб кўринг-чи! Севишганларнинг-ку, илгарилариям қаётлари ширин кечмасди-я. Масалан, менинг ўзимни олайлик. Ўйлайманки, Жофика, мабодо дадангиз кўнглингизга ёқмайдиган одамга унаштирмоқчи бўлса ўла қолсангиз ҳам кўнмасдингиз.

Қабристон дарвозасига етганларида эса тагин суҳбат мавзуи ўзгарарди:

— Барча азиз-авлиёлар байрами куни Шаникани ҳам олиб келганимиз эсингиздадир, ўшанда ўғлингиз қабрлар устида ёниб турган шамларни ўчираман деб хархаша қилганди. Кўзимиз шамғалат бўлиши билан югуриб бориб шамни пуфлаб келаверганди. Сиз нуқул қўлидан судрадингиз, у бўлса ҳадеб орқада қолишга ҳаракат қиларди. Ахири уни қўлингизга олиб, то отасининг қабригача кўтариб боргандингиз. Мен бўлсам орқаларингдан суқланиб боқиб, она-бола қандай ярашиб туришибди-я бир-бировларига, шундай ёшгина бошларига ўлим мусибатини солиб нима қилардинг-а, э худо,

деб ўйлагандим. Бунақанги дўмбоқлардан яна тўрт-бештасини тугмайдими, чугурлашиб этаккинасига ўралашиб юришмайдими-я, деб куйиб кетгандим. Худонинг ўзи сизни болалари ва бирон эркакни бахтиёр қилсин деб яратиб қўйган-ку, ахир.

Ўйлари ортидаги сирендан қирқиб келган гулдасталарини Ёовачлар даҳмасига қўяётганларида эса тамоман бошқа гапни бошларди:

— Эрталаб Имренинг машина ҳайдаб ўтганини, меҳмонларни кутиб олгани станцияга кетаётганини кўрдингизми? Графнинг «мерседес»ни гизиллатиб ўтиб кетди. Мен ертўладан қаймоқ олиб чиқаётгандим. Ёиё боқмай ўтиб кетса-я. Вой-бўй, намуноча кеккайиб кетмаса, деб кулиб қўйдим. Машинани жуда қотириб ҳайдайдиде-да ўзиям, йўлнинг ўйдим-чуқурини ҳам сезмай қоласан. Граф ҳатто Торн йўлини тузатишганми дейман, машина худди Штефания ҳиёбонида кетаётгандай қилт этмайдиде-я, дебди бир сафар.

Жофи деразадан «мерседес»ни жуда аниқ-тиниқ кўрганди, сигнал берганда дик этиб ўрнидан туриб кетганди ҳатто, шунинг учун ҳам дарров гапни Шаникага бурди шоша-пиша, кейин энди ҳеч қачон бола кўрмаслигини, ҳеч қанақанги шовқин ёқмай қолганини бир йўла айтиб ўта қолди.

— Бошқаларга ёқади деб ўйлайсизми?— гапни илиб кетди Кизела.— Ғашимга тегадиган нарсадан мендай қари бир алвастининг тепа сочлари тикка бўлиб кетаман-ку! Чолим ҳам бир вақтлар: «Жаҳлнинг чиқиб турганида нақ мени ҳам ютиб юбормасанг деб кўрқаман», дерди. Тўғри, бир гал уни, фаррош хотин билан илакишиб қолганида, директор жанобларига чаққаниди ҳам; керакли одам бўлмаганида ҳайдаб юборишлари ҳам ҳеч гап эмасди ўшанда. Ўғлимни жонимга тегмайдиде деб ўйлайсизми? Ўзингизни ҳам эсингизда-ку, кафолат пули деб топган-таянгганимни талаб кетганида уни озмунча чалпиганмидим! Бўлмаса у бинийдай ўғил, ҳаракатчан ўлгидай. Ойлигидан ўша пулларимни аллақачон қайтарганини ўзингиз ҳам биласиз-ку. Жаҳл чиқса ақл кетар деганларидай, ўшанда болам шўрликни нималар деб қарғамагандим. Ҳатто Полицияга чақмоқчи бўлгандим. Ишонсангиз, ўшанақа пайтда сира ўзимни тутолмай қоламан. Кимгаки яхшилик қилсам, назаримда, ўша менга ёмонликни соғинаётгандек туюларди, шунда қандай ва қаерда панд

берсамикин, деган хаёлга борардим. Бегоналар нима десаям чидайман, лекин уруғимни бундай пайтларда гиппа бўғиб ташлашга ҳам тайёрдек сезаман ўзимни... Тўғри, бу гапни ноўрин ишлатдим, ахир сен ҳам менга бир туғишгандай бўлиб қолдинг-ку, яна ким билади дейсан, балки бундан кўра ҳам яқинроқ бўлиб қолармиз,— деб қўшиб қўйди Кизела айёрона ва Жофининг кўзларига синовчан тикилди.— Нима сабабдан мени ҳадеб «хоним» дейсан, буни сира тушунолмаيمان, шунчаки Эржике хола деявер!— Шундай деб у Жофини бағрига босди.

Жофи бунга жавобан Кизелани қучмади, лекин унинг бағридан ўзини олиб қочмай, чидаб тураверди. Албатта «хоним» «хоним»лигича қолаверди, Кизела ҳам қариндошчасига муомала қилишга бир неча бор уриниб кўргандан сўнг, «сен»лашдан воз кечди. «Йўқ, Жофининг менга муносабати яхши, лекин ўзи сиркаси сув кўтармайдиган, жиззакироқ жувон, холос»,— деб қўйди ичида.

Янги қабристондаги янги қабрлар устини ҳам хийлагина майса-гиёҳлар қоплаб қолганди; майна ва читтаклар пар этиб келиб, қабрлар устига қадалган хочларга қўниб, исталган дамда парвоз қилишга шайланиб, қора либосга бурканган икки гавдага тикилишади, у ер-бу ерда гунафшалар, турк чиннигуллар яшнаб кўзга ташланади, атиргулларнинг эрта етилган илк гунчалари дудоғи ҳам табассумга чоғлангандай хиёл очилиб қолган. Теграсигина сийрак акаслар билан қуршалган яйдоқ янги қабристон бағрида аҳён-аҳёнда яшнаб қоладиган бундайин гулпушталар чўпон чопонига тикилган нақшларга ўхшаб кетади. Ана шу ҳувиллаган мазоротда икки қора либосли кимса — Жофи билан Кизела уймалашишади.

Гоҳо Жужа Мори шарпа чиқармайгина ёнларига келиб қолади. У кўзларини худди читтакка ўхшаб пириллатганча, бирон оғиз илиқ сўзларига интиқ бўлиб, чеккароқда уларга тикилиб тураверади. Жофи ҳазил-ҳузул қиладиган яккаю ягона зот шу кампир бўлса ҳам ажаб эмас. Бошқа бирор кимса гапни ҳазилга бурди дегунча Жофи бамисоли тошга айланар, бошимда шунча гам бўла туриб кўнглимга ҳазил сиғармиди, сал андиша қилсанг бўлмасмиди, дегандай терсайиб оларди. Аммо Жужа Мори шунчалар аянчли кўринардик, унга кўзи тушган одам беихтиёр жилмаярди. Ўтиб кета туриб Жо-

фи қиладиган икки оғизгина ҳазил гап Жужа Мори учун ҳар қандай совгадан афзал эди.

— Ҳа, Жужа, сен ҳам марҳумлар руҳини шод этгани келдингми?

— Ҳа, келдим. Шаника билан чолимни зиёрат қилгани келдим,— муғамбирона илжайиб жавоб берарди Жужа. Шунда Шаникани ҳам унутмаганидан мамнунлиги яққол кўзга ташланиб турар, бу эса унинг ноқис ақли чун беқиёс жасоратдай туюларди.

— Чолингни сира унутолмаяпсанми?

— Шундоқ меҳрибон чолимни унутиб бўларканми, бунақаси энди оламга келмайди,— деб такрорларди Жужа бошқалардан эшитавериб ёд бўлиб кетган сўзларни.

— Балки у, чолинг, ер остида жуда қийналаётгандир?

— Йўқ, қийналмайди, бошига ёстиқ қўйиб қўйганман.

— Қорни очиб қолгандир, Жужа,— зўрма-зўраки жилайиб, Кизелага кўз қисиб қўяди Жофи.— Қанча вақтдан бери емай, ичмай ётганини ҳисоблаб кўр. Ўлганига етти йил бўлдимми?

— Йўқ, у овқат ейди. Мен келтириб тураман. Мана ҳозир ҳам унга озгина шўрва билан ясиқ ёвғонидан олиб келдим. Мана!

Жофи унга яқин бориб, илвираб турган тўрванинг ичига қаради, Жужа бу елкага осадиган тўрвани бирон жойдаги аҳлатни титкилаб топган бўлса керак.

— Комароми ейдими бу овқатни ўзи?— сўради Жофи.

— Бўлмасам-чи. Бу ерда унинг тунука товоғи бор, қачон келсам бўшаб қолади ўша товоғи.

— Бунга йўл қўйиб бўлмайди, унақада итларни ўргатиб қўяди бу ерга,— гап қистирди Кизела, шунча яхши гаплар Жужага аталаётганидан жаҳли чиқиб.— Кейин улар ҳамма ёқни титиб-ковлаб расвойи радди бало қилиб ташлайди-ку.

Бироқ Жофининг гапни давом эттиргиси, Комаромининг ёвғонни қандай ичиб қўйишини билгиси келди.

— Битта ҳам ясиқни қолдирмай, товоқни ялаб қўйса керак-а?— деркан, кўксидан галати бир тушқун кулги отилиб чиқди.— Ҳеч бўлмаса бечора чолига овқат келтирганидан қувонади-ку. Кўрмаса ҳам овқат еяпти деб таскин топади-ку лоақал,— деб қўшиб қўйди у шу замонда маъюсланиб.

Шунда Кизела унинг чеҳрасига назар ташлаганди, анави қовоқхоначининг ниятига етишига яна шубҳа пайдо бўлди кўнглида.

Кунлар шу таҳлитда ўтиб, ниҳоят троица байрами ҳам етиб келди. Кизела Жофи билан худди шу куни гаплашаман, ундан мадад тилайман, деб дилига тугиб қўйганди. У шанба куни шундан гап очмоқчи эди, лекин почмейстернинг хотини тўсатдан, пешиндан кейин бўриб, бирпас чақчақлашиб келаман, деб қолди. У Кизеланикига биринчи марта келмоқчи эди, лекин келмади. Шундай қилиб Кизела уни деб қабристонга боролмади. Кечқурун бўлса Имре велосипед миниб келиб қолди. Қабристондан қайтган Жофи бир дақиқагина ўтирди-ю, бошим оғрияпти, кириб ёта қолай, деб дарров хонасига кириб кетди. Шу тариқа Кизела ҳал қилувчи суҳбатни якшанбага қолдиришга мажбур бўлди. Эрталаб Жофи ошхонага чиройи очилиб чиқди. Имре билан снаси қаҳва ичиб ўтиришган эди. Кизела ҳатто столга дастурхон ҳам ёзганди (ўғлим «стол чиройли бўлганини ёқтиради» дерди илгарилари). Улар ҳужум режаларини ипидан-игнаситача ишлаб чиққандилар. Кизеланинг кўкси ғурурдан бамисоли тоғдай кўтарилиб кетганди: Имре катак камзул, шим ва сарғиш этик кийиб безаниб олганди, нақ агрономнинг ўзгинаси дейсиз! Фарқ очиб таралган сочлари офтобда ярақлар, лабларида шўх табассум ўйнардди. Шундай келишган ўглини Кураторлар бир кўриб қўйишсин! Кизела худди шу пайт ўглига черковга борганида биринчи қаторда, зиёлилар ёнида ўтиришни, унинг жойи ўша ерда эканини тайинлаётган эди. Имре умри бино бўлиб черковга қадам босмаган бўлса керак, лекин бугун уни бутун қишлоққа кўз-кўз қилиши лозим эди. Анави Кураторлар кўриб, Марини берадиган бўлсалар ерга қараб қолмасликларини билиб қўйсинлар.

— Қалай, бошингиз тузулки? — сўради Кизела, Имрени кўриб яна чимирилмасмикин, деб ҳаяжон-ла Жофининг афтига термилиб.

Жофи эса хотиржам кўринар, ўзини ошкора эркин тутишга тиришарди; у мулоҳимгига жавоб қилди:

— Тузук, ўтиб кетди. Ўзиям байрам куни бош оғриши камлик қилаётувди-да.

Кизеланинг чиройи очилиб кетди. Имре борида Жофи бирон марта бундай илтифот кўрсатмаганди. Афтидан ўзининг қанчалик заҳар эканини унутишларини ис-

таб ўзгариб қолганга ўхшарди. Бу мулойимлиги ўзига бирам ярашиб тушибдики, асти қўяверасиз! Бетига салпал қизил югурибди, ҳатто қадди-қомати ҳам бутунлай ўзгариб қолгандай. Шу топда Кизела Жофини қучоқлаб олишга тайёр эди, ҳатто ўрнидан ҳам турди.

— Тўғри айтасиз, ўргилай, байрам кунини бош оғригани яхшиямас. Айниқса шундоқ кунларда-я, қаёққа қарасангиз кўзингиз қувонади, дилингиз яйрайди. Ҳатто мендай кекса одам ҳам ясаниб олгим келиб қолди, шўйи блузам шкафда чириб кетмасидан бир шамоллатай деб турибман. Сиз ҳалиям худо билан аразлашиб юргандирсиз, албатта? Менинг Имрем ҳам шунақа шаккоклардан: черковда қанақанги ишлар бўлмаган, дейди... Мен унга жойингнни билиб ўтиргин, сенинг жойинг зиёлилар қаторида, дейман унга. Аллақанақанги қаланғи-қасанғи Дюрка Тоот билан Ян Хорватлар орасида ўтиргани ўқиган эмассан, дейман... Ие, қўнғироқ ҳам даранглаб қолди-ку, бунақа ўтиришда кеч қолишимиз ҳам ҳеч гапмас.

Шундай дея Кизела ёш қизлардай ҳужрасига отилди; шкафни тарақлатиб очиб, ниманидир қидираётгани эшитилиб турарди.

Жофи бир дамгина йигит билан танҳо қолди.

— Кейинги пайтларда онам менга тузук муомала қиладиган бўлиб қолди,— деди Имре соддадиллик билан шўхчан жилмайиб. Унинг бу жилмайиши: «Қарияларнинг баҳор ҳавосидай дам очилиб, дам айнаб туришини ўзинг ҳам яхши биласан-ку, ҳа, кексалар шунақа бўлишади, биз ёшлар эса улардан кулиб юрамиз, холос»,— деб турарди.

— Сиз билан шундай фахрланадиларки,— деди Жофи, шунда ёшларга хос жилмайиш қалқди унинг ҳам чеҳрасига; бу жилмайиш нозик териси узра ўрмалаб бориб, кўзлари қорачиғида туриб қолгандай бўлди. Кейин Имрега қалбларга чўғ ташловчи қайноқ, аммо маъюс бир нигоҳ ҳадя этиб, яна ўша замоноқ плита томонга қараб олди; Жофи кастрюлькадаги сутдан каттакон кружкага қуйиб, хонасига кириб кетди.

Черковда иккинчи марта қўнғироқлар чалинди, кейин учинчи марта; кўча бўйлаб ранг-баранг камзулли, минг бир хил тусдаги юбкали оломон оқа бошлади; гулдор-рангли либосларга бурканган шўх қизлар галаси қора кийинган йигитлар тўдасига қоришиб кетар, йигитлар черков рўпарасида тўхтаб, бир-бирларини ча-

қиришарди. Анвойи тур баҳор бўёқларини жамлаб гулпушталардаги, йўл ёқаларидаги дала гулларини оҳанрабодек етаклаб келганга ўхшарди қўнғироқ садолари. Мана, аста-секин бўёқлар гойиб бўлиб, кечиккан қавмларгина бўшаб қолган кўчадан чопганча боряптилар; станцияга бўш аравача келиб тўхтади шалдираб, унга қўшилган огнинг кишнови кўкка ўрлаётган оятхонлар хонишига омухта бўлиб кетди. Шу пайт Жофи ногаҳон сесканиб кетди: ошхонада кимдир бурчакка ҳассасини дўқ этиб қўйди-да, эшик ортида бир нафас тўхтаб, кейин астагина тиқиллатди. Жофи тиқиллатишидан ким келганини таниди. Отаси Черковда бўладиган пайтда нима қилиб юрибдийкин бу ерда?

— Илгари ҳечам бунақанги ноқулай аҳволга тушмагандим,— деди у пишиллаб, қизининг қўлидан астагина ушлаб, кейин диванга чўкаркан.— Онанг кўйлагим илгакларини шунақанги қилиб тиқиштириб ташлабдики, то уни топиб йўлга тушгунимча кеч қолиб бўлибман. Шундоқ муюлишга етганимда қарасам, кашиш кириб кетяпти-да ибодатхонага. Ундан кейин кириб одамларга кулги бўлиш ярашмайдиган қилиқ. Кел, бир кириб кўрай-чи, зора уйда бўлса, деб бу ёққа бурилдим. Черковга ҳушинг йўқлигини биламан.

— Худодан илтижо қиладиган ҳеч нимама йўқ,— деди Жофи заҳаролуд, бироқ жилмйиб.— Сўрайдиган нарсанг бўлганидаям бари бир беҳуда ҳаракат бу!

— Шундоқликка-шундоқку-я, лекин фойдаси бўлмаганидек, зарари ҳам тегмайди... Ақалли оятларни куйлаб юраингни бўшатиб оласан-ку. Илушлар келишармиш; хабаринг борми бундан?— деди Куратор.

— Қаёқдан хабарим бўларди?

— Пешиндан кейин келишармиш; ўша қишлоқдан келадиган оҳак сотувчилардан айтиб юборибди.

— Оҳак оласизми деб қичқиришаётгандай бўлувди нотаниш одамлар,— деди Жофи Илун ҳақида ортиқ эшитгиси келмай.— Мен илгари келтиришганда олгандим.

— Кўрдим, аллақачон оқлаб ҳам бўлибсизлар. Шундоқ киришинг билан оппоқ девор кўзингни қамаштиряпти. Айвондаги битта устун эсларингдан чиқиб қолиб кетганми дейман, сап-сарғайиб турибди.

— Эсимиздан чиқарганимиз йўқ,— жавоб берди Жофи.— Шаника Пали совға қилган қалам билан бошлаб унга солиб ташлаганлиги устидан оқлаб юбориш-

га кўнглимиз бўлмаганди. Энди оқлаб қўйсам бўлар, ахир умрбод шундоқ қўйиб бўлмас уни.

— Баракалла, қизим, бу гапинг тўғри, — оҳистагина маъқуллаб қўйди Куратор. Кейин бир оз сукут сақлагач келишдан мақсадини баён этди: — Марҳумларни ёдда сақлаш яхши иш, албатта, илло уларга ёрдам беролмаганингдан кейин бундан нима наф. Биласанми, кўпдан бери сенга айтмоқчи бўлиб юраман-у, лекин бошқа ёққа буриб юборасан деб чўчийман, жудаям унақанги ташвишга бошинг билан шўнгиб кетмагин, сундай қилиш ярамайди, Жофи. Биламан, танаси бошқа дард билмас, бошига тушмаганлар гапираверади-да, дейсан. Илло сен ҳали ёшсан, ёлғизликнинг қанчалик ёмонлигини сезмайсан... вақти-соати етиб сўққабош бўлиб қолганингда қаттиқ алам чекасан. Биламан, бизларни сенинг олдинда унча қадримиз йўқ, илло шунда ҳам, ҳар қалай қазойи муаллақимиз етиб, бир куни биз ҳам оламдан кўз юмамиз, сингилларинг, уканг — ким билади тагин — қаёқларга тўзиб кетади, ўзлари билан ўзлари ўралашиб қоладими, ўшанда, қариган чоғингда ҳеч кимга керагинг бўлмай, ёлғизлик азобини тортасан. Қилмишингдан ўкинасан, лекин фойдаси бўлмайди унда. Одам боласи худога қарши иш тутмаслиги керак. Бургага аччиқ қилиб кўрпага ўт қўйма. Қайсарлик ўзингга зиён келтиради.

Гарчи кекса Куратор у билан гаплашишга қатъий аҳд қилган бўлса-да, унинг қийналаётгани кўриниб турарди. Кўнгли бузилиб кетган чол ўзини зўр-базўр тутиб, иложи борича жўнгина қилиб гапиришга тиришарди. Жофининг ҳам томоғига алланарса тиқилиб, кўзларига ёш қўйилиб келай деб турарди. Ҳамма кампирларнинг йиғлаб-сиқташларию панд-насиҳатларини ана шу бузилган кўнглини аранг босиб сўзлаётган титроқ товушга алмашмайди ҳеч қачон!

— Қайси бевага хотин керак бўлиб қолганини шартта айтиб юбораверинг, дадажон, — дея кўз ёшлари орасидан отасига жилмайди у. — Кимга етим қолган сигирини соққани хотин заруракан?

— Ана, айтмабмидим, жуда тилинг заҳар-да, — деди отаси ҳам илжасиб. — Деҳқонга муносиб кўрмаётгандирман сени балки. Менимча, бу ердан кетганинг маъқулмикин, олисроқда бўлсанг ғаминг осонроқ унут бўлар дейман. Сенга деҳқон одам муносиб эмас, эрингни ҳам у овчи бўлгани, газета ўқиб, велосипедда ай-

лантириб юргани туфайли ёқтириб қолгандинг. Ана ўшанақа куёв керак сенга... Бирортасини кўз остига олгани учун шундай деяпти, деб ўйлама тагин, ўзинг яхшилаб ўйлаб кўргин деган важ билан айтяпман бу гапларни.— Жофи унинг рўпарасида қизариб, икки ёноғи лола бўлиб, юмсам яна ёш чиқиб кетмасин деб мижжа қоққани чўчиб ўтирарди. Отаси чўнтагидан залворли кумуш соатини чиқарди, у ортиқ Жофининг афтига қарамасди.— Ҳозир чиқиб қолишади черковдан, мен ҳам йўлга тушай энди. Айтгандай онанг кечқурун келсин, деб тайинлаб юборганди. Илуш шундоқ ҳам, боламни ақалли бир кўришга арзитмади, деб аразлаб юрибди. Мусибатинг ҳар қанча катта бўлганидаям, сенинг олдингда гуноҳсиз одамни беҳудадан-беҳудага дилини ранжитиш яхшиямас.— Жофи уни кўча эшиккача кузатиб чиққанида яна бир бор сўради:— Бора-сан-а? Илло ҳозирги гапларимдан жаҳлинг чиқмасин, сенга яхшилик тилаганимдан айтдим бу гапларни.— У қизининг қўлини маҳкам қисиб қўйиб, аста уйга қараб жўнади.

Жофи пешайвонга чиқиб, бирпас туриб қолди. Пешанасини устунга тираган кўйи юрагидан мавж билан бутун баданига таралаётган қоннинг томирларини қандай тепаётганига қуроқ тутди. Шунда у худди тўлқин кетидан тўлқин таратаётган дарё ёқасида тургандай ҳис этди ўзини. Бадани бетиним живирларди, гоҳо вужудида галати бир ҳузурбахш ҳорғинлик сезиб қалтираб кетарди. «Миям айниб, жинни бўлиб қолганга ўхшайман!— деган фикр кечди хаёлидан.— Бундайларни бўғиб ташласа ҳам озлик қилади. Ёки ҳаддан зиёд тошбағирманми?» У ҳануз бошини устунга тираганча турар, аммо танасини ҳаловатли толгинлик чулғаб олганди. Мовий кўкда тиқ этган товуш эшитилмас, ер ҳам худди само каби жонсиздек туюларди. Бироқ шу пайт қишлоқнинг қуйи чеккасидан маҳобатли гувиллаган овоз эшитилди: бу оятни билган одам унинг янграётган ҳар бир сўзини бемалол ажрата оларди. Жофи қадинини ростлади. Ҳозир улар, қора шойи булуза кийган Кизела билан катак камзул, сариқ этик кийган ўғли етиб келишади... У бўлса ҳануз аҳмоқона ўйларга толиб турибди. У ёнида турган устунга қизил ранг билан чизма-чизиқлар чизиб ташланганди. Эй ифлос, шу устунни оқламоқчи, нафас ололмай оғзини каппа-каппа очиб ётган, кўкариб кетган чехрани унутмокчи бўл-

динг-а! Демак, қалбимизда ҳам худди мозордагига ўхшаб марҳумлар хотирасини гиёҳ қоплаб оларкан-да? Ё одам ҳам шунчаки бир йиртқич ҳайвондай гапмикин? Бу орада оятхонлик пасая бошлаганди, шунда Жофи қавмларнинг бирин-сирин курсилардан тураётганларини кўз олдига келтирди, аввалига аёлларнинг ингичка овозлари тинди, сўнг дўриллаган эркаклар товуши ҳам аста пасая борди...

Жофи уйга отилди, бошига рўмолини ташлаб, шисани қўлтиқлади-ю, фақат ўз хонасини қулфлаб, ташқарига югурди. Кўчага чиқиши билан биринчи муюлишдаёқ черковдан қайтаётган оломон кўзга ташланди. Жофи қадамини тезлатиш ниятида узун юбкаси этагини сал кўтариб олди; у кўклам гулларидай рангоранг кийинган оломондан ўзини олиб қочар, гўё бу оломон тошқин сувдай бостириб келиб, уни оқизиб, босиб кетадигандай, югурарди ҳисоб. Изидан келаётган оломон орқада қолиб кетгач у, қандай аҳмоқман-а, деб ўзини койий бошлади. Хўш, деҳқон, кейин бу ерлик бўлмаса нима қипти? Бунақа одам фақат битта ўшами? Ким билади ҳали, кимни мўлжаллашяптийкин, балки анави гаранг Тоотга ўхшаган бирорта қарияни кўз остига олишгандир, у бўлса ёш йигитни ўйлаб ўтирибди. Ота-онаси: кўрмайлик ҳам, куймайлик ҳам деб ундан қутулиш пайтига тушишган. Ё бирон ножўя ҳаракатини пайқашдимикин? Лекин қайси ножўя ишини? Ахир у ўша Имре билан уч-тўрт оғиз гаплашдими ўзи? Унга кўзи тушиши билан жўнаб қолади-ку. Хўш, унда Кизела нега айланиб- ўргилади? Олдинлари мутлақо бошқача эди-ку. Шунчаки унга ачингани, раҳми келганидан шундай қилипти, холос. Жофи билан ўгли ҳақида гаплашмаса нима тўғрисида гаплашади, бошқа қувонадиган жойи борми ўзи?! Яна ким билади... Эҳтимол орқаворотдан келишиб олишгандир, отаси шунчаки далда бергани келгандир... Боя шу гап ақлига келганида, дадасининг олдида уятдан қип-қизариб лола бўлиб кетармиди?! Қандоқ қилиб унинг тўғрисида шундай фикрга келишади-я, ахир у бунга важ бўладиган бирон ҳаракат қилгани йўғиди-ку? Жофи ўзини отасининг ўрнига қўйиб кўрди. У Жофи билан мулойим гаплашди-ю, лекин ичида: «Шўрлик Жофигинам, ўша йигитчани бошингга урасанми, ёшларинг ҳам теппатенг, ҳали қанақасига одам бўлди у. Ё шофёрлигига учяпсанми? Ха майли, агар кўнглингга ўтириб қолган

бўлса қувончингни бузмай қўя қолай, шунча ғам-ташвиш тортганинг ҳам етар», деб ўйлагандир. Отасининг фикрлари оқимини шу тариқа тасаввур этаркан, вужудини уят чулғаб олди. Йўқ, отасининг хаёлига сираям бунақа фикр келмаган. Унинг ташвишу қувончини ўйлашдан бошқа ишлари йўқми! Биронгалари ҳам ўзларини койитгилари келмас!.. «Марининг ташвишини қилишаётган бўлишса-чи», деган ўй келди хаёлига қўққисдан ва юраги бир орзиқиб тушди. Илгарилари Мари Кизеланинг ҳужрасида қолиб кетган пайтларда кўнгли ниманидир сезгандай бўлувди чоғи. Шунда яна кўз ўнгида қуйидаги манзара намоён бўлди: ошхонада Имре турибди, Мари ҳам кетидан ийманибгина чиқиб келди, демак улар анави қўшмачини ишга солишган! Ўшанда синглисини нимага ҳайдаб юборганини Жофи энди тушунди. Онасининг таъналари узукка кўз қўйгандай бўлувди ўшанда. Ҳа ифлос махлуг-а, ҳали норасида гўдакни гўрга қўяр-қўймасларидан шунақа ишларни қилиб ўтирса-я! Тўнкага ўхшаган, бузоққа ўхшаб лалайган Марининг нимаси ёқдийкин унга? Пулига учгандир-да! Калласига келган аҳмоқона фикрларни қаранг-а, ҳали ўғлининг қабри тепасига шунақанги хаёллар билан бормоқчи-я! Ҳаммаси тутуруги йўқ гаплар. Имре графнинг оқсочлари билан ўралашиб юргандир, хўш, унда отасининг гаплари-чи, қариялар насиҳат қилишса бас, буни яхши кўришади. Биронта одамни кўз остига олмаганини ўз оғзи билан айтди-ку, ахир. Отасининг худди шу гапига ёпишиб олиб, фақат ўғлининг мазори, янги ўрнатилган панжарага боғлаб қўйиши лозим бўлган атиргул наваларинигина ўйлашга ҳаракат қилди. Бу орада у қишлоқдан чиқиб бўлган, йўл четидаги дўнг марзадан юриб борарди. Янгигина чопиқдан чиққан жўхорилар, барра бугдой майсалари илиққина шабадада қилпираб, денгиз мисол мавжланар, тепалар елкасидаги акаслар гўё мовий кўкка бош уриб турганга ўхшарди. Жофи ногаҳон қулоқ сола бошлади: пастда, йўлда резина гилдиракларнинг шигиллагани эшитилгандай бўлди, велосипедга ўхшайди, ана, велосипедчи сакраб тушиб, велосипедини етаклаганча орқасидан яқинлаб келяпти. «Вой уятсиз-эй!» — ўйлади Жофи ва одимини тезлатди. Пастдан кўтарилаётган эркак ҳам жадаллаб келаверди, майсадан кўз узмай одимлаётган Жофи берет кийган, велосипедини етаклаб олган кишининг тепа ёнбағрида

илгарилаб келаётган соясини кўрди. «Сурбет,— гижинди Жофи,— қишлоқма-қишлоқ юрадиган бирор соат-созга ўхшайди, ишни шундан бошлаган бўлса жуда кўпга боради-да!» Шу хаёл билан тепага қараб чиқиб бораверди жадал, мабодо тўхтатиб, у-бу дёйдиган бўлса, калласига шиша билан солади.

— Жуда тез юраркансиз-да, ортингиздан ўпкасини қўлтиқлаб келаётган ҳамроҳни ҳам пайқамасиз-а,— тўсатдан Имренинг овози эшитилди орқадан.— Троица байрами кун шундай шошилиб кетаётган ким экан, деб тикилиб, бу бекамизга жуда ўхшаб кетаркан-ку, деган гап хаёлимдан ўтди-ю, лекин чақиришга ботинолмадим. Саломлар бўлсин,— деб қўшиб қўйди у Жофи бир дамгина тўхтаганда.

— Сизмисиз бу?— деди Жофи, ўша ондаёқ чехрасидаги ғазаб йўқолиб, чиройи очилиб кетди. Оёқлари остидаги ер гўё талвасага тушган юрак сингари безовта депсинаётгандай, у қадам босмаяпти-ю, ана шу юрак депсиши олға итқитиб, дарахтлар эса томир-помири билан қўпорилиб, дала бўйлаб югуриб кетаётгандай бўлди.

— Ҳа, менман, Богардга кетяпман, у ерда механик дўстим бор, бугун пешинга меҳмонга айтганди. Ҳа, жуда ўйланиб қолдингиз,— деди Имре, кейин нимағалигини ўзи ҳам билмай шўхчан кулиб юборди.

Жофи унинг ёлгон гапираётганини билиб турарди. Кизела кеча кечқуруноқ хамир қориб, хўроз сўйиб қўйганди. Богардда ҳеч ким кутаётгани йўқ уни. У ерда қаёқдан механик дўсти бўларди? Ёлгон гапиряпти, уятсиз, бироқ Жофи, бари бир сендан устун келдим-ку, деган фикрда сал тасалли топди бу ёлгондан. Ўша заҳотиёқ учиб бораётган дарахтлар пайкаллар теварагида яна тек қолгандай бўлди, чайқалиб кетмаслиги учун Жофи ўзини босишга уринди. У ҳатто майингина илжайди.

— Шарпангизни эшитдим-у, лекин бирорта сурбет бўлса керак-да деб ўйладим.

— Тўғри ўйлабсиз,— хахолади Имре. Бироқ Жофининг чехраси жиддийлашганини кўриб, онасининг: «Тагин ҳазиллашишни хаёлингга келтириб ўтирмагин-а!»— деб тайинлагани ёдига тушиб, оғзини йиғиштириб олди.— Черковдан келганимиздан кейин ойим сизни роса қидирди. Кейин дадасиникига кетган бўлса

керак, деб ўйлади. Ҳали пешинлик овқатни ҳам ема-
гандирсиз, ахир.

— Ҳали очқаб қолганимча йўқ,— жавоб берди Жо-
фи совуққина.

— Жуда ғалатисиз-да,— деди у ва Жофининг аф-
тига қизиқиш билан тикилди.— Баъзан бунақалар фа-
қат китобларда бўлади, деб ўйлаб қолади одам.— Унинг
кулиб турадиган кўзларида қандайдир бир нарса борга
ўхшади-ю, Жофи тўсатдан хижолат тортди. Бир сония
ўзини Имрени истеҳзо-ла боқувчи кўзлари билан кўр-
гандай бўлди: мана, қузғундай қоп-қора либосга ўрал-
ган Жофи Куратор баландга кўтариладиган сўқмоқ-
дан пилдираганча боряпти, ҳали пешинлик овқатини
ҳам емай туриб қабристонга ошиқяпти. Шошилмай
бўладими, секинроқ юрса кеч қолади ёки манави мавж-
ланиб-чайқалиб турган барра майсаларга, осмонда ба-
фуржа сузаётган паға-паға булутларга маҳлиё бўлиб,
хаёлини ўғирлатиб қўяди-ку! Шунда Жофи буғдойзор-
даги бу қора жандали қўриқчининг қанчалик кулги-
лилигини кўриб, бирдан ўз-ўзига қарши исён кўтар-
ди-ю, бу тиржайиб турган йигитчага ўзининг аъзойи
баданию миясигача қора тусга бурканмаганини кўрса-
тиб қўйгиси келиб кетди.

— Мана, кўриб турибсиз, бунақалар фақат китоб-
лардагина бўлмас экан,— жавоб берди у, шунда ўзи-
нинг овозидаги қизлик пайтларидагидек шаддодликни
пайқаб шошиб қолди. Ўша пайтларда у бирортаси ҳа-
зил қилса ана шундай шаддодлик билан суробини тўғ-
рилаб қўярди.

Имре унинг овозидаги бу ўзгаришни дарҳол пайқа-
ди ва юрак ютиб, яна одатдаги муомаласига ўтди.

— Мундоқ қараб турсам,— жавоб берди у тиржа-
йиб,— шундай ёш жувонни нуқул қари-қартанг кам-
пилар қуршаб олишбиди. Худди яраланган қўзичоқ
дейсиз, рост, ҳали жони бор-у, лекин қузғунлар чўқий-
вериб ҳамма ёғини галвир қилиб ташлаганга ўхшайди.
Нега энди уларга ўзингизни чўқилатиб қўясиз? Тирқи-
ратиб қувмайсизми, ахир?! Дийдиёларини бошлаган-
ларидан кейин дилингизни хуфтон қилиб юборишди-
ку. Бошингизга мусибат тушди, кўргилик бу, нима
ҳам қила олардингиз, ёшсиз, чидайсиз, унутасиз. Ал-
батта бу сизнинг ишингиз, менга даҳли йўқ,— деб қў-
шиб қўйди у бу ёққа нима мақсадда келганини эслаб.
Умуман, нега энди у ваъзхонлик қиляпти ўзи!

— Сизга шундай дейиш осон,— деди Жофи илжа-йиб,— велосипедга миносиз-у, истаган томонингизга кетаверасиз гизиллаганча, ҳеч қанақанги ташвиш-ғамингиз, уйда сизни кутиб қоладиган ҳеч вақонингиз йўқ.

Имренинг ҳазиломуз таъналари унинг дилига заррача ботмади, аксинча йигитнинг уни деб куйинаётгани ёқди. Бошқалар ҳам худди шу гапларни айтишарди, лекин Жофи, гўё улар сир олиш пайида шундай деётгандай, сирини билишлари билан қалбига тупуриб кетадигандай туюлиб, дарров қизишиб-тутақиб кетарди. Бироқ энгилтак Имренинг оғзидан бу сўзлар шунчалик ишонарли эшитилардики, Жофи қалбининг теран ерида пинҳон ётган худди ўшандай энгилтакликка омухта бўлиб кетди. У ҳам худди Имре сингари энгил одимлай бошлади. Имре яна кулди.

— Ортингизда кутиб қоладиган ҳеч вақонингиз йўқ дейсизми? Овқат-чи? Ғоз бўйни-чи? Богардда ростдан ҳам бирор таниши бор деб ўйлайсизми? Бирор танишим бўлса ўлсин агар.

— Ўзим ҳам билгандим,— ғалибона кулди Жофи.

— Билгандингиз? Ана холос! Ойимнинг найрангларини ҳам бор бўлсин-да. Битта назар ташлаганда таги кўринади-қолади-да: мен кўнглини ийдираман, мен аста-секин тайёрлайман... Мана оқибати. Эрталаб, хўш, ойи, гаплашдингизми, деб сўрадим. Агар гаплашмаган бўлсангиз, ўзим гаплашаман, дедим. «Вой, болам, шошилма, пешиндан кейин гаплашаман, шошган қиз эрга ёлчимайди, дейдилар-ку, ахир», деди. Пешинда келсак, қушча уясидан аллақачон учиб қолибдилар. Гаплашинг деб шунча қўйиб бердим, энди ўзим гаплашаман, пайтини топиб, бетма-бет бир дақиқагина гаплашсам мени еб қўймас-ку, дедим. Ойим бўлса нуқул: худо асрасин, ҳамма ишни расво қиласан, ҳеч бўлмаса тасодифан учрашиб қолдим, Богардга дўстимникига кетаётувдим, дегин, деб ўргатди. Атайлаб орқангиздан келаётганимни сиз дарров билиб олдингиз. Мана ойимнинг найрангларининг нархи.

— Ойингизга кеча кечқурун овқат тайёрлашга ўзим қарашиб юборгандим-да, ахир,— деди Жофи кулиб: оёқлари энгилгина одимлаётгани сирини тушунолмас, уларни жиловлаб туришга тиришарди. Жофи марзадан йўлга сакраб тушди, лекин сарв қадди ҳатто қилт этиб чайқалмади ҳам. Шу пайт улар кўҳна мазористон дарвозаси қаршисида туришарди. Имре вело-

сипедига суяниб олган, дам-бадам чап оёғи билан педални босиб, қўярди.

— Ҳар қалай, сиз айтгандай, тишлаб олмайман,— деди Жофи.

Унинг ял-ял ёнган чеҳрасида ошкора ибо акс этиб турарди. У Имрега айбдорона қиёфада нозик нигоҳ бахш этди, гўё у шу топда қалбини буркаган пардани олиб ташлаб, қани, бунга нима деркин, деб кутаётганга ўхшарди. Имренинг оёғи педалга қўйган жойида тек қотди, юзидаги табассум зумда йўқолиб, лаблари бурчидагина нишона қолди ундан. Йиртқичона бир синчковлик билан Жофининг афтига тикилиб қолди. Тушими бу, ё ўнги? Бу қабристон қушининг ўзими, ё бошқа қушчами? Мана, у қаршисида, хижолат пардасига чулганган чеҳрасида қандайдир бир янги туйғу тонгдай чарақлаб турибди. Орқасида эса мудҳиш қабристон, уваланган эски гўрлар дўмпайиб, қорайиб кўриниб турибди. Такаллуф қилиб ўтириш Имренинг қўлидан келмасди. Лекин нималарни кўряпти ўзи? Бу туриш-турмуши гурурдан иборат, қоп-қора аза либосига бурканиб олган жувон нималарни ваъда қиляпти?.. Имре каловлаб қолди. Ниҳоят келажагини ўйлаб таваккал қилишга жазм этди... Э, жин чалсин бу қишлоқи телбани! Йўқ, у янглишган экан. Жофи кўзларини юмди-ю, чеҳрасидаги хижолатомуз ифода тумандай тарқади-кетди... Игитнинг кўзига шундай кўринган экан-да!

Бу ҳол бир сониягина давом этди. Йиртқичона боқувчи кўзларда яна ҳазил учқунлари чақнади, лаблари бурчида қотган табассум яна юзи бўйлаб таралди.

— Ҳалиги, гап нима ҳақда бораётганини фаҳмлаётгандирсиз?— деди у қувноқлик билан.— Ойим шунақанги фитначики, асти қўяверасиз, лекин оғиз очмасимданоқ ҳаммасини тушунган бўлсангиз керак.

— Мари ҳақида, шундай эмасми?— сўзини бўлди Жофи, бор кучини тўплаб, жилмайишга уриниб.

Гап Мари тўғрисида бораётганини яққол фаҳмлаганидан унинг ўзи ҳам ҳайратда эди. Бошқача бўлиши мумкинми? Бекорга бошини оғритиб ўтирибди-я.

— Шундай. Энди ақл-ҳушни йиғиб оладиган вақтим келди, кейин Маришка ҳам жуда яхши қиз,— деди Имре зўрма-зўраки илжайиб; шунда негадир, велосипедда бунинг орқасидан қувиб келиб нима қилардим-а, деган фикр ўтди хаёлидан.

— Бу сизларнинг ишингиз,— дея кулди Жофи.—

Менинг ишим эса мана шу ерда.— У доим ёпиқ турадиган, қийшайган мазорот дарвозаси томон ўгирилди ва зум ўтмай унинг қилпираб бораётган юбкиси дарахтларнинг соясига қўшилиб, кўздан гойиб бўлди.

Имре орқасидан қараб қоларкан, ўз одатича тиззасига шапатилаб қўйди.

— Эшшак эканман-да ўзимам!— тўнғиллади у. Нимага деб сўралса, сабабини тушунтириб беролмасди шу топда. Ўзини онаси тайинлаганидай тутмагани, Кура-торларни тилига ҳам олмагани учунми ёки лавашанглик қилиб, пухта ўйламай гапириб юборганиданми, бунини ўзи ҳам билмасди.

Кечга томон, янги ўрнатилган панжарага ёпишган қум-тупроқни тозалаб, қурт еган, ўргимчак тўр солган атиргул барглари олиб ташлаб бўлгач, Жофи кейинги кунларда азадорлигига раҳна солаётган бемаъни орзулардан бутунлай мусаффо бўлганди, қабристонда топадиган оромини эндиликда ҳеч ким буза олмайди. Бу орада осмонни булут қоплаганди: дов-дарахтлар зарда билан нола чекар, шамол ҳам пайт пойлаб туриб кўзга тупроқ сепиб қочарди. «Ёмғир ёғадиганга ўхшайди», хаёлидан кечди Жофининг ва отасининг кўча эшик олдида такрор-такрор: «Ворасан-а?»— деб сўрагани эсига тушиб қолди тўсатдан. Бориш керак, яна дили ранжимасин. Ҳар ҳолда отаси — унга яхшилиқни раво кўрадиган биттаю битта одам шу, эрталаб йиғлаб юборишига сал қолди. Шу аламли, кўнгли ғаш дамда ҳар қалай ўзи яхши кўрадиган одами билан бирга бўлгиси, жимгина ёнида ўтиргиси келди. Тўғри, ҳозир Илуш ҳам эри билан ўша ерда. Нотариус уят-уят лати-фаларни айтиб, атайлаб оғзи қулоғига етгудек бўлиб хаҳолайди, Илуш эса япғи орттирган ўртоғи — докторнинг хотинидан гап очиб, мақтанишни унутмайди, кейин «Сеҳрли қўллар»да дастурхонга солинадиган қанақанги гуллар сурати берилганини ҳикоя қилишга тушади. Бироқ уйига қайтиб, ўз хонасига биқиниб олганча ошхонадан эшитиладиган одим шарпаларига (аҳтимолки Имренинг қадам товушларига) қулоқ солиб ўтиришга ҳам тоқати йўқ эди. Ундан кейин ҳали-замон ёмғир қуйиб берадиганга ўхшаб турибди, унда уйига етгунича шалаббо бўлиб ивийди... Қисқаси, уни отасининг уйига етаклаётган нарса мутлақо кўнгли ғашлик, қалбни тўрида мавжланиб келаётган ҳўнгроқ эмас, балки ёғай деб турган ёмғир.

Онаси ошхонада, қайнаб тошиб кетган қаҳва қайнатиладиган чойгумни латта билан артаётган экан. Янги кўйлак кийиб олган Мари бўлса ичкаридан бир даста тақсимчани кўтариб чиқиб қолди; тепадагисига турли қолдиқ овқатлар уйиб солинганди...

— Намунча кеч қолмасанг? — таъна қилди онаси, лекин кўзлари ҳадиксираб, илтижо билан жавдирарди қизига. — Уйдан келяпсанми?

— Йўқ, мозорбошидан, — жавоб берди Жофи столга қўйилган тақсимчаларга тикилиб, унда кемирилган устихон, тузланган бодринг қолдиқлари, тамаки кули аралаш-қуралаш бўлиб ётарди. Илуш билан эри келгандан кейин зиёфат қуюқ бўлиши турган гап-ку, ахир. Нотариус жаноблари ростки деҳқон қизига уйланган эканлар, қайнаталариникида бир мириқиб овқатлансалар арзимабдими! Бу тақсимчаларга, столда ётган пичоқларга кўзи тушиб, ичкаридан эшитиладиган вағир-вуғур қулоғига чалингач, Жофи бу ерга келганига пучаймон бўлди туйқусдан

— Қаҳвани ўшоққа, ичкарига олиб кириб қуяйми? — деб сўради Мари; у бесўнақай қўлларида японча суратлари бор патнисни кўтариб турар, устидаги қаҳва ичиладиган чинни-оёқлар эса жирингларди.

— Ҳа, ичкарида, — жавоб берди онаси. — Эҳтиёт бўлиб қуйгин, тагин, мунча қовушмаган экан-а, деб ўйлашмасин. — Шундай деб устидаги идишлар титраб-жиринглаб бораётган патнисни кўзлари билан эшиккача кузатиб қўйди-да, кейин Жофига ўгирилди; ҳануз қулоқлари остида жаранглаб турган «мозорбоши» сўзи юзига кўлка ташлади. — Мозорбошидан дейсанми? Кеча мен ҳам боргандим, янги панжарани кўриб келдим. Пулига арзиркан, қиммат эмас экан. — Сўнгра у гурр этиб кулги кўтарилган эшик томонга қараб қўйди чўчинқираб. — Илуш неча марта сўради, энди келмайди, деб ҳафсаласи пир бўлганди, балки унинг ўғлини кўргинг келмаётгандир?

— Менга бари бир, — елкасини учирди Жофи ва эшикка қараб юрди.

Хонада яна кулги кўтарилди, нотариуснинг гулдурак овози ажралиб турарди. Кейин нотаниш бир эркакнинг: «Боплаб тазирини берибсиз, жаноб нотариус!» — дегани эшитилди. Жофи бу овозни эшитиб тўхтади.

— Бегона одам ҳам бор шекилли?

— Улар билан бир ойлик чўчқа боласи олгани бир ҳамқишлоқлари биргалашиб келибди.

Она бечора шошиб қолганидан тузукроқ гап тополмай, қиз болалигида эшитган гапини такрорлади: куёв қайлиқ кўргани келганда шунақа дейишарди доим. Жофи эшик ёнидан чекиниб, негадир кутилмаганда қаҳва қайнатгич мурватини бураши зарур бўлиб қолган онасига тикилди.

— Бу ёққа нимага келдим-а ўзи? Нотариуснинг латифаларини эшитганими? Ҳа майли, ёмғир тинишини шу ерда кута қоламан.

— Ёмғир тинишини? — қайтариб сўради онаси, ошхона деразасидан ташқарига қараркан. — Қўй-е, Жофи, бу ерда нима қиласан: Илуш хафа бўлади.

Жофи индамади-ю, лекин лаблари буришиб кетди. У эшик томон бир қадам қўйиб, тутқичидан ушлади. Ичкарида қангама давом этарди ҳамон, шунда кекса она вужудини ваҳима қамради тўсатдан.

— Менга қара, Жофи, — деб шивирлади овози титраб, заиф бармоқлари билан қизи юбкасидан чангаллаб. — Менга қара, Жофи, тагин у ерда ножўл гап гапириб ўтирмагин-а.. — у кўзлари пириллаб, кексаларга хос оғизона илтижо билан Жофига жавдиради.

— Уларнинг ташвишини қиялписизми ё меними? Ахир мен қопиб олмайман-ку, — деди Жофи овозини пасайтириб.

— Бўлди-бўлди, шунчаки айтяпман-да, болам, — деди онаси тутила-тутила. Жофи ичкарига кириб кетгач, у эшикка қулоғини тутганча, нафасини ичига ютиб, тагин бу қайсар қиз бирон «ножўя» гапни айтмаяптими, деб хийла вақт турди.

Хочада Мари билан қўшиб ҳисоблаганда беш киши: Илуш ва эри, отаси, яна нотаниш киши ўтиришган эди. Нотариус диванда ялпайиб, тўрли ёпиқни ғижимлаб остига босиб ўтирарди, тепадаги оилавий суратлар пастга тушиб кетганди. Илуш ҳам оёқларини йиғиштириб, бошини эрининг пинжига суқиб диванда ўтирибди; эри дам-бадам елкасига қоқиб-қоқиб қўяр, у бўлса эрининг титраб турган иягини силар, гўё бахтиёрлик ҳамда иноқ-аҳилликларини кўрсатаётгандек сергўшт афтидан бот-бот чўлпиллатиб ўпарди. Мари қаҳва қуйилган чинни-оёқларни ҳаммаларига бирма-бир тутиб, тс эркаклар қантдондан қант олиб, қаҳва ичига ташлагуналарича тепаларида чидам билан кутиб тура-

ди. Куратор билан меҳмон стол ёнида нима ҳақдадир қизгин баҳслашишарди. Ҳар иккалалари ҳам сигара тутаишарди. Хонага кириб келган Жофини эшикка қараб ўтирган меҳмон биринчи бўлиб кўрди-ю, эҳтиром билан саломлашди. Бу қирқ ёшлар чамасидаги ягриндор киши эди; қорача юзидан хотиржам-босиқ кўринади, кўзлари қоп-қора. Бошқалар ҳам ўринларидан туришди. Жофи келди деб Мари огоҳлантириб қўйган Илуш дарҳол эрининг пинжидаги бошини кўтара солиб, опаси истиқболига юрди.

— Салом, Жофика, — шивирлади у, — бугун ҳам сени кўролмай кетаманми деб чўчиб тургандим.

У Жофининг икки бетидан ўпди, ҳатто ҳомийларча меҳрибонлик билан елкасини силаб қўйди.

— Кундан-кунга очилиб кетяпсизми, — дея хитоб қилди нотариус ва Жофига қўлини узатди. У ҳазил-ҳузул билан эркин, бамайлихотир сўзлашиш учун вазият яратишга ҳаракат қиларди. — Ўзинг бир кўргин-а, Янош! Бунақанги соҳибжамол қайинэгачим борлиги тушингга ҳам кирмаган бўлса керак. — Шундай деб у хотинига, қалай, қотирдимми, дегандай қараб қўйди.

— Эшитгандим, рафиқангиз айтгандилар, — деди меҳмон жиддий, кейин Жофига яқинлашиб ўзини таништирди: — Янош Приккель, ходошлик қовоқхоначи.

Жофи унга қўлининг учини берди, отаси билан ҳам кўришди-да, кафель ёпиштирилган плита ёнига бориб ўтирди. Бошқалар бир жойда, фақат угина бир чеккада ўтиришарди. Бирон оғиз ҳам сўзламасликка аҳд қилгани яққол кўриниб турарди. Азадор жувоннинг ўзини бундай жиддий тутиши ҳатто нотариусдай одамни ҳам эсанкиратиб қўйди, у гап тополмай қолди.

— Намунча бир чеккага тиқилиб олмасанг, қизим? — деди кекса Куратор орага чўккан сукутни ёузиб. У Жофининг кўзига меҳрибонлик, айни чоғда илтижо билан тикилди.

— Шу ерда ўтиришга ўрганиб қолганман, — деди Жофи ва айтишим лозим бўлган гапни айтиб бўлдим, бошқа гапим йўқ, — дегандай лабларини маҳкам қимтиганча ўтираверди.

— Мендан чўчийди, шунинг учун узоқроқ ўтирай деяпти-да, — гапга солишга уринди нотариус. — Илушнинг кўнглини овлаб, унга парвона бўлиб юрган пайтларимда мен билан бир хонада ўтиришни истамаганин-

ғизни тан оларсиз, ҳа, ана шунақа бу киши.— У шупдай деб кулиб, бошқаларни ҳам кулдирмоқчи бўлди.

Бироқ Жофи ҳатто тишининг оқини ҳам кўрсатмади, шу сабабли ҳеч ким нотариусга қўшилиб кулишга журъат этолмади.

— Ҳаҳ тентаквойим-а,— Илуш эрини койиган бўлди,— ким билан қандай гаплашишни сен қаёқдан ҳам билардинг. Ахир эртаю кеч кун идорада, ёлланиб ишлайдиган хизматчи хотин-халаж билан валақлашиб ўтади-да.— Илуш суҳбат мавзуини бошқа ёққа буриб юборишга аҳд қилган кимса қиёфасида меҳмонга юзланди: — Опам шўрликнинг бошига кўп ташвишлар тушди. Сизга бу тўғрида гапириб бергандим шекилли, жаноб Приккель.

— Ҳа, хоним, гапириб бергандингиз,— тасдиқлади меҳмон ва Жофига илиққина нигоҳ ташлаб қўйди.

— Бундан оғирроқ мусибат бўладими, кетма-кет энг яқин икки кишисидан айрилди,— дея хўрсинди Илуш, ўзини шунга муносиб тарзда ғамгин кўрсатишга тиришиб. Айтгандай, жаноб Приккелга бунини тушунтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Нега десанглар, у киши ҳам кузда гўзал, меҳрибон рафиқаларидан жудо бўлганлар.

Энди Жофи беихтиёр нотаниш кишига кўз ташлади, у бўлса ортида шовиллаб ёмғир қуйиб турган деразага қаради; ҳеч кимга даҳли бўлмаган шахсий иши устида ҳаммага эшиттириб айтилган бу гапдан унинг ноқулай аҳволга тушгани ошкора кўриниб турарди. Деразага тикилган кўзлари ва пешакасига қандайдир бир нарса — хижолатпазликми ё қўмсашми — кўланка ташлаб ўтгандай бўлди; унинг дағал, фаросатсиз одам эмаслиги кўриниб турарди. «Бева экан-да»,— деб қўйди Жофи ичида, у тўғрида ҳозиргина ҳис этган яхши таассуротини қувиш ниятида. Пайпоғини ямаб-ясқаб, овқатини пишириб берадиган хизматкор керак бўлиб қолибди-да. Ҳеч кимга кераги йўқ шу кекса одамни рўпара қилишяптийкан-да! Илуш, Жофи бирон нима дермикин, деган ўйда бир оз кутиб турди-да, сўнг яна бидирлай кетди:

— Жуда аҳволи оғир, раҳми келади одамни. Бир ёқда Ходошдаги энг катта қовоқхонаси, бир ёқда етимча қизи. Бечора қизгинага шунақаям ачинаманки, асти қўйверасан, ўзиям бирам ақлли қизки. Розикангиз нечада, жаноб Приккель?

— Ўн бирда,— уялинқираб деди меҳмон.

— Тўғри, ўн бирда. Жуда она зарур пайти-да ҳовир.— Шунда у, қани, опам ҳам қизга менга ўхшаб ачинармикин, йўқмикин, деб Жофига тикилди. Аммо Жофи учун оламдаги ҳамма етим-есирлар сариқ чақдай гап эди, унга деса барини бир қилиб ахлатхонага келтириб тўкмайдиларми!

Сенларча шундан бошқага ярамай қолибман-да ҳали. «Марҳума онаси» ўрнига қандайдир Розиканинг битини боқишни раво кўрибсизлар-да менга! Худди шу мақсадда боргин деган экан-да дадаси?! Шунинг учун овози титраб гапирган экан. Яна уни қишлоқдан нарироққа жўнатмоқчи эканлар-да? Шу фикрлар билан у бешбаттар тундлашиб олди, ҳеч ким унинг ғазабнок кўзларидан қочиб қутулолмай қолди. Креслода қимир этмай, чурқ этиб огиз очмай ўтирган бу жувон ҳаммаларининг кўнгилларига ваҳима соларди.

Кекса Куратор кружкасини кўтариб, меҳмон билан чўқиштирди.

— Жуда керагиди-да ўзиям бу ёмғир, зап вақтида ёғди,— деди у дераза томонга ишора қилиб, ҳамманинг фикрини бир бурчакда ўтирган қизидан чалгитиш мақсадида.— Афсус, тез тиниб қоладиганга ўхшайди-да.

Ҳаммалари, гўё шу тўрт бурчак ромдан нажот излагандай, дераза томонга тикилишди ва бараварига гапга тушиб кетишди.

— Қовоқхона эгасининг ҳамиша ошиғи олчи,— гапни илиб кетди нотариус.— Ёмғир ёғадими, ёғмайдими, унга бари бир.

— Хато қиласиз, жаноб нотариус,— ҳазил қилди қовоқхоначи жилмайиб.— Ҳосилнинг мазаси бўлма-са бизнинг меҳмонларимиз ҳам камайиб кетади. Жаноб нотариусларга келсак, ана уларга фарқи йўқ бунинг, бари бир чўнтақларига маош тушаверади.

— Ҳақ гапни айтдингиз. Яхши жавоб бу, жаноб Приккель,— бош ирғади Куратор.— Шўрлик одамларнинг нега бунчалик осмонга термилишларини бу жаноблар қаёқдан биларди дейсиз.

— Сизга жуда ёқиб тушди-я бу гап, дадажон,— тантиқлик билан деди Илуш.

Нотариуснинг ўзи ҳам, Жофи билан иши юришмагани учун унга далда бериш ниятида, бу ҳазилдан қотиб кулди. Кейин, ўша заҳотиёқ қарши ҳужумга ўтиб,

унинг иши осмонда ҳам, ерда ҳам эмас, каллада бити-
шини исботлашга тушиб кетди.

— Балки сиёҳдондадир,— деб жилмайди Куратор,
яна ҳаммалари кулиб юборишди.

Улар бир-бирларини аямай, гап билан олар, нота-
риус тинмай хаҳолар, Илуш қиқирлар, кекса Куратор
шўх-шўх ҳазил қилар, меҳмон ёқиб қолганини сездир-
ишга уринарди. Шовқин-суронни эшитиб хотини ҳам
эшикдан мўралади: Жофи «захрини» сочмаган кўрина-
ди, негаки ҳаммалари кулишяпти-ку, ахир! Куёви ўша
замоноқ гап қотди:

— Мана, қайнанажоним ҳам келдилар. Энди битта
қайнаналар ҳақидаги латифалардан айтиб ташлаймиз-
да. Лекин сиз ҳақингизда эмас, ойижон, рамкага солиб
деворга осиб қўйишга арзийдиган ягона қайнана-
сиз.

Қўшни хонадан уйғониб кетган чақалоқ йиғиси эши-
тилди. Илуш эмизгани югурди, эркаклар бўлса яқинроқ
сурилиб, нотариус билан шивирлаша бошладилар.

Жофи бўлса плита ёнида рўмоли попугини ўйнаб
ўтирарди. У Илушнинг кетидан чиқмади, буни эслатган
снасининг гапига ҳам жавоб қайтармади. Эркаклар ун-
га бот-бот қараб қўйишарди. Жофи тўсатдан ўрнидан
турди-да, хайрлашмоқчи бўлиб отасига яқинлашди.

— Кетасанми, Жофи?— сўради отаси хафа бўлиш-
дан кўра маъқулловчи бир оҳангда.

— Бир оғиз сўзингизни эшитмадиг-а ақалли,— де-
ди меҳмон қайноқ кафти билан Жофининг қўлини маҳ-
кам сиқиб, қора кўзларини кўзларига қадаб.

— Эшитмаганингиз ҳам тузук,— жавоб берди Жо-
фи, унинг қуруққина товушида истеҳзо сезилиб турар-
ди; буни пайқаган меҳмон дарҳол қўлини бўшатди.

Аёллар бу пайт чақалоқ билан овора эдилар, уларни
ҳеч ким қақирмади ҳам. Ҳеч ким ҳеч нарса демади-ю,
лекин эркаклар унинг бу ерга қайтиб қадам босмасли-
гини фаҳмлаб туришарди. Бир дам ҳаммалари жим
қолишди, кейин стаканлар ҳаракатга келди, Жофи
пешайвондан юриб бориб дераза ёнидан ўтиб кетаётган-
да улар депутат сайлаш борасида, йўл қўйилаётган кўз-
бўямачиликлар тўғрисида суҳбатлашишарди.

Ёмгир кўча чангини босиб, сув сепиб ўтганди; акас-
ларнинг барглари яшнаб, симёғочлар қорайиб кўри-
нарди. Булутлар парча-пурча бўлиб титилиб, шарқ то-
монга ошиқишар, ботиб бораётган қуёш ортларидан
сўнгги нурларини найзадай отиб, нимжонгина камалак

живирларди. Ёмғир пешайвонларга қамаб қўйган ёш-
яланглар чувиллашиб кўчага отилишар, шунда нағал-
ли оғир этиклар кўлоблаб ётган сув юзига тушган си-
рен шохчаларини топтаб ўтишарди.

Жофи орқа этагини салгина кўтариб, ерга тикил-
нича, илдам юриб, ранг-баранг кийиниб олган қизлар
орасидан тезроқ ўтиб олишга ошиқди. Шўх қизлар эса
қора либосга бурканган гавдага кўзлари тушгани ҳамо-
ноқ кулгини бас қилиб, ўзларини четга олиб, тикилиб
қолишди. Жофи кўзини ердан узмай, уларнинг салом-
ларига эгик бошини билинар-билинемас қимирлатиб
ўтаркан, турли рангдаги юпкаларни, бурмаларига қа-
далган гулларни кўриб-пайқаб, йигитларнинг ҳазил-
мutoйибаларини эшитиб борарди.

— Бёжике, рўмолчангиз тушиб қолди.

— Рўмолчамиз ёнимизда, уни эгаси бор.

— Мана, қаранг, олинг уни.

— Рўмолчани кимга тушириб қолдиришни бил-
миз.

Ўзлари қизларга гап отишга ботинолмаган ошналар-
ри йигитчага ҳазиллаша кетдилар. Гап отишга ботин-
ган йигитнинг қизлар тўпидаги синглиси ўгирилиб:
«Жуда ботир бўлиб кетганларини қаранглар-а!» — деб
қичқирди. Кейин бир нафас ола-була блузкалару қора
камзуллар аралашиб-қоришиб кетди-ю, қизлар яна аж-
ралиб, нарироқда йўлларини тўсиб турган бошқа йигит-
лар тўдаси томон шошилдилар.

«Аҳмоқчиликни қаранг-а», — ўйлади Жофи. У қиз
болалигида йигитлар жуда бунчалик лавашанг эмас-
дилар. «Анави қари тўнка ҳам худди шунақа ношуд-
лардан экан-ку: «Бир оғиз сўзингизни эшитмадиг-а
ақалли» эмиш-а. Худо овозимни эшитгулик қилмасин-а
сени...» Бозорга яқинлашгани сайин қизлар тўдаси то-
бора кўпроқ учрайверди, улар бир-бировларига томон
жадал яқинлашишар, яқинлагач эса шартта икки ёққа
ўтиб кетишар ёки тўдалар қўшилишиб давра ҳосил
қилишар ва кўча четида савлат тўкиб юрган йигитлар-
нинг кўзларини ўйнатишарди. Бир жойда дугоналари
ёшгина бир қизчани йигитлар тўдаси томонга итариб
юбориб, ўзлари нари ўтиб кетишди, ана, у қизариб-бў-
зариб, жаҳли чиқиб, орқасига лапанглаб кетаётган ду-
гоналари кетидан чопиб қолди. Кекса дорифуруш ҳам
кўчага чиқибди; ўз дорихонаси эшиги олдида туриб-
ка тутатганча, бир қадахгина ликёр илинжида кел-

ган нотариус ёрдамчисига қараб маза-бематра гапларни валақлаяпти шанғиллаб. Ана, полициячи сержант ҳам шериги билан майдондан савлат тўкиб боришяпти; иккаласи ёнма-ён баравар қадам ташлаяпти, аслида ясанган-тусанганларни томоша қилгани кўчага чиққан бўлсалар-да, ўзларини ҳеч ким билан ишлари йўқдай кўрсатишяпти. Сержант Жофи билан эҳтиром-ла саломлашди. Буниси ҳам эсини еган, ҳануз ўша бемаъни ўй билан юрибди, сенга ким қўйибди буни, батраквачча!

Худога шукур, ҳозир уйига етади; байрамларда энди сираям кўчага чиқмайди, ҳар хил қаланғи-қасанғи бекорчилар кўзига кўринмайди иккинчи. Бироқ почта олдида кўчани кесиб ўтаётиб бошини кўтаришга мажбур бўлди. Қаршисида Мари билан Имре ва яна бир қиз хахолашиб туришарди. Марининг эғнида яп-янги шойи блуза, юзлари ёмғир ювган акас баргидай ярқираб, ял-ял ёниб турарди. У қизиқроқ нарсани эшитди дегунча қаҳ-қаҳ уришга шайланиб, оғзи ярим очиқ ҳолда Имренинг гапларига қулоқ соларди. Опасига кўзи тушган заҳотиёқ Марининг ярим очиқ оғзи ўз-ўзидан юмилди-ю, бақа бўлганча тикилди-қолди. Кейин у қаёққа уриб қолсамикин деб атрофга аланглади, аммо Жофининг кўзлари ўзига қадалганини кўргач, илон авраган жонивордай жойидан жиололмай серрайиб тураверди. Кейин тўсатдан Жофининг ёнига югуриб келди-да, бесабабдан-бесабаб кечирим сўраётган одамдай жилмайиб боқди унга. Бироқ Жофи эътибор ҳам бермай ўтиб кетаверди.

— Ойимга айтмай келганидим,— гўлдиради Мари, опасининг индамай ўтиб кетганига худди шу қилиғи сабаб бўлгандек. Унинг дили хуфтон бўлди-қўйди.

Бу аснода Кизела бир оз газетхонлик қилмоқчи бўлиб чироқни ёқди. У ошхонадаги деворга осиб қўйилган чироқ остида ўтириб, газетани олиб, ҳаммасидан кўра ўзини кўпроқ қизиқтирадиган никоҳ ва ўлим ҳақидаги эълонларни, шунингдек рақни қандай муолажа қилиш тўғрисидаги тиббий мақолани кўздан кечири бошлади. Жофи кириб келганида тузукроқ кўришай деган ниятда ўрнидан турди, лекин у то газетани қўйиб, кўзойнагини пешанасига кўтариб қўйгунича Жофи ўз хонасига ўтиб кетиб бўлди. «Ў-ҳў, бунча тез!» — хаёлидан кечди Кизеланинг ва ўша заҳотиёқ, шунча машаққат билан тиклаган биноимни ўғлим бир гални ўзида кун-паякун қилмадимикин, деган хавотирга тушиб

қолди. Овқат устида Жофи билан қандай гаплашганини сўраб-суриштириб ҳеч нимани билолмаган, у эсини еган елка учуриб ўтираверган эди... Мана, Жофи қовоғидан қор ёғиб кириб келди. «Менга нима, ўлиб кетмайсанларми менга деса»... Кизела қўл силкиб, газета ўқишга тушиб кетди.

Бироқ газета ўқиб ўтиргани билан, Жофи чироқни ёқмадимикин, деб дам-бадам эшиғига қараб-қараб қўярди. Йўқ, қоронғида ўтирибди. Лабларини қон чиққудек тишлаб, кимнидир қаргаб ўтиргандир — табиати жуда расво-да ўзиям! Шунда бирдан Илуш эри билан келгани эсига тушиб қолди. Марика яна қандайдир меҳмон келганини айтаётувди — тўғри, улар билан қовоқхоначи ҳам келган — Жофининг жинини қўзитган ана шу! Энди унинг вужудини қизиқсиниш қамраб олиб, яна умид учқунлари чақнади. Ҳануз ичкарида чироқ ёқилганича йўқ, пол ҳам ғичирламаётибди. Кизела ортиқ чидаёлмади. У қозиққа илинган чироқни олиб, астагина эшик ёнига келдида, қулоқ солиб туриб, тикиллатмасдан ичкарига кирди. Жаҳли чиқса-чиқар, лекин Жофининг қоронғида нима қилаётганини Кизела кўриши шарт. Эҳтимол йиғлаётгандир, қўлларини тишлаётган ёки бошидаги рўмолини юлқилаётгандир? У чироқ ёритган жойгача кўз иллаган жамики нарсани назардан ўтказди-ю, лекин ҳеч кимни кўрмади. Жофи бурчакда, муздек печга суянганча турарди: қишда ана шундай туриб исинилади одатда. Хонага чироқ кўтарган Кизела кириб келганда у қаддини ростлади, аммо тик этган товуш чиқармади.

— Қарасам, хонангиз қоп-қоронғи, чироқни олиб кира қолай, кейин бирпасгина гаплашармиз, дедим, — табиий овоз билан деди Кизела. — Уйга борган кўринасиз-а, ўргилай?

— Ҳа, бирровгина боргандим.

— Илуш ҳам байрам қилиб келган экан шекилли эшитишимча, ўғилчаси кап-катта бўлиб қолгандир-а?

— Боласини кўрганим йўқ.

Ҳа, ҳамма гап бу ёқда экан. Синглисининг боласиники кўрмабдими, бир гап бўлган... Кизела анча енгил тортди. Қовоқхоначини эшитиб тутатиб кетган, бошқа гап бўлиши мумкин эмас. Яна бир айлантириб кўриш керак, Имруш жаҳлини чиқармаган бўлсин-да ишқилиб.

— Имруш сизни қабристон олдида учратдим дейдими?

Жофи индамади, унинг қора рўмолга бурканган боши шу топда печка соясида бўлиб, юз ифодасини кўришнинг иложи йўқ эди. Лекин Кизела тусмоллашини қўймади.

— Ўзи қанчалик телба бўлмасин, қалби тоза бола ҳар қалай,— деб қўйди у бир оз сукут сақлагач.— Бугун ҳам шу ерда ётиб қола қол, эрталаб велосипедда бирпасда етиб оласан, бари бир граф Лондонда экан-ку, дедим унга. Сира кўнмади, ёш беканинг жаҳли чиқсачи, ахир бу ерда ётишим келишилмаган-ку, дейди.

Турган гапки, Имрега ўла қолса ёпишмайдиган бу гапларни Кизела ҳозирнинг ўзида, Жофи у ҳақда тузукроқ гап айтармикин деган ўйда тўқиганди. Олдинига Жофи миқ этмади, сўнгра ғалати бир оҳангда деди:

— У ҳақ.

— Ҳақ дейсизми? Ким ҳақ?— дея бошини кўтарди Кизела; худди катта бир хатардан дарак бергувчи яллиғдай қалбида алланима йилт этиб кетди.

— У ҳақ. Хужрани ўглингизга эмас, сизга берганман ижарага. Менинг уйимга эркак кишини эргаштириб келишингизни ўрни йўқ.

Бу гапни эшитиб саросимага тушиб қолган Кизела дарров ўзини ўнглаёлмади; у вужудини қалтиратиб келаётган титроқни аранг босиб турарди. «Эркак кишини эргаштириб келишингиз» деган ибора нақ кўкдан тушган яшиндай куйдирарди аъзойи баданини.

— Аввало, ҳар қандай эркак эмас, ўргилай, менинг ўғлим,— дея тилга кирди у ғазабини зўрға босиб,— қолаверса у хонада сиз эмас мен тураман.

— Мен эса менинг уйимда бундай нарсага йўл қўймайман,— босиқлик билан эътироз билдирди Жофи.

— Бундай нарсага? «Бундай нарса» деганингиз нимаси? Нима бало, эсингизни еб қўйдингизми, айланай!— мингиллади Кизела.

— Гап нимадалигини ўзингиз ҳам балонинг ўқидай тушуниб турибсиз. Бу тўғрида сиз билан ортиқ гаплашиб ўтирмайман, лекин бир нарсани айтиб қўяй: энди бу ерга ҳеч ким — на бировнинг ўғли, на бировнинг қизи иккинчи қадам босмайди, вассалом.

— Ҳа, ҳали гап бу ёқда денг! Ўғлим сизга нима деди, буни билмайман-у...— Кизела овозини пасайтириб, печка ёнида қоронғида турган Жофи томон одим таш-

ларкан, бунинг бари тушунмовчилик, ҳали олдини олса бўлади деган умидда эди. Бироқ Жофининг ҳануз индамай турганини кўрган Кизела яна овозини баландлатди: — Енгилтаклик қилиб нималар деганида ҳам жуда бунақанги ачитилишнинг ҳожати йўқ! Кураторларнинг уйдан қиз олса ўғлимнинг бошига бахт қуши қўнади, деб ўйлаяпсиз шекилли?

— Менга деса Кураторларнинг уйига ўт тушиб, кули кўкка соврилиб кетмайдим,— деди Жофи тутатиб.— Менга мана шу уй керак, бу ерда тинчгина яшашни истайман.

— Бу миннатдорчилигингизми менга?! Болангизга қараганимда яхшийдим, шундайми?— шангиллади Кизела ўзини йўқотиб.

— Мен учун ҳеч қачон яхши бўлганмассиз, бунинг ўзингиз ҳам биласиз. Сиз қузғунсиз, менинг бошимга кулфату балоларни чақирган қузғунсиз.

— Мен-а?! Фалокатларни мен чақирибманми ҳали?! Шаника букри Ирма билан ўралашиб юрганда, эртойи-кеч Хоморларнинг ҳовлисидаги кўлмакларда қолиб кетган пайтларда диванда маза қилиб ёнбошлаб ётган ҳам мендирман балки? Жуда яхши гапни ўйлаб топибсиз, тасаддиқ. Бу кишининг бошларига тушган мусибатларни мен чақирганмишман-а! Жони узилаётган боласининг кўкрагидан итарган онага-я! Уялинг-э!

Жофи бирон нима деб улгурмай, Кизела эшикни тарақлатиб ёпганча чиқиб кетди. Алаmidан кўзига ҳеч нима кўринмай тарақлаб стулга қоқилгани ва шангиллаб қарғгани эшитилди. Тўсатдан ўзида пайдо бўлган бу жаҳолат хиёл совигунича шу кўйи турди-да, кейин тагин печга суяниб, чироқ шишаси оғзидан тушган шуёла ёритиб турган шифтга тикилди.

Троица байрамининг иккинчи куни черковдан қайтишда Илуш билан кекса Куратор Жофиникига киришди. Илушнинг эғнида яп-янги, оч сариқ рангли костюм, бўйнига бароқ тулки мўйнасини ўраб олибди, қўлида кумуш ранг сумкача. Черковда у биринчи қаторда, руҳонийнинг рафиқаси ёнида ўтираркан, одамларнинг тикилишидан юзлари шолғом бўлиб кетди. Эрининг ҳамқишлоқларининг «хоним» деб сўзлашларига аллақачон кўникиб кетган, шундоқ руҳоний қаршисида ўтиришга ўрганиб қолган эди. Бироқ ўз қишлоғида, болалигидан таниш черковда эса бундай ҳузур унинг учун очилмаган қўриқдай бир гап эди; ўзига қадалган кўз-

лар, суқланиб боқишлар, уни бамисоли булоқнинг чулдурашидай аллаларди. Айниқса у елкасидаги тулки мўйнаси билан гурурланарди. Троица байрамида тулки мўйнасини бўйнига тутиб келиш ҳазил гапми! Ҳасадгўй, ичи куяётган ҳамқишлоқлари унинг қанчалар юксакларга парвоз қилганини кўриб қўйсинлар! Бундай шон-шуҳрат уммонида бир соатлик сузишдан у ғоятда бахтиёр эди, гарчи кечқурун Жофи учун энди қўлимни совуқ сувга урмаганим, иккинчи бу қўрс опамни деб обрўимни бир пул қилмаганим бўлсин, деб онт ичган бўлса-да, «шўрлик опаси»никига бирровгина кириб ўтишни унинг ўзи таклиф қилганди ҳар қалай. Ўзини қандай тутмасин, ундан хафа эмасликларини кўриб қўйсин опаси. Илгагини чиқариб қўйган тулки мўйнаси қучоқлашиб кўришганида сал бўлмаса елкасидан тушиб кетаёзган бу хонада Илуш гўё бошқа оламдан келиб қолган хонимдай кўринарди.

— Сен билан хайрлашгани кирдим, кеча кечқурун индамай жўнаб қолибсан,— гина қилган бўлди Илуш, отаси эса шапкасини каравотга қўйиб, опа-сингил гапга тушиб кетишадиган бўлишса томоша қилиб ўтирарман деган ўйда дераза олдидаги стулга ўтирди.

— Болангни эмизаётувдинг, халал бергим келмади,— деди Жофи, ҳатто узр сўраётиб ҳам бировни узиб оладиган жабрдийдалардек шафқатсизлик билан, гўё чақалогига ақалли бир кўз ташламагани Илуш учун ҳақорат эмас, арзимаган бир гапдай.

Илуш унинг узиб олганига парво ҳам қилмади: Жофи нима қилсаям опаси-ку, ахир, бошига шунча мусибат тушиб турган пайтда ундан гина қилмаса ҳам бўлади; лекин бировни рўкач қилиб бўлса-да, норозилигини билдиргиси келди.

— Эримга ҳам юринг дегандим, лекин у кечаги қилингиндан хафа ҳалиям. Енеке, Жофидан хафа бўлиш яхшиямас, бошига тушган гамдан кейин ўзини ўнглаб олгани йўқ ҳали, десам, у: бошқаларнинг бошига гам тушмабдими, аммо ҳеч ким бунақа қўрслик қилмайди-ку, деб жавоб берди.

— Илгарилариям жаноб нотариус билан камданкам кўришардик,— деди Жофи ҳазон бўлган ҳаёти учун ўша совуқ «жаноб нотариус»дан аламини олганидан бир қадар ўзини мамнун ҳис этиб.

Илуш сал қизарди.

— Бунақа қилиш яхшиямас, Жофика, ҳаммамиз

ҳам одамлар орасида яшаймиз, шундоқ бўлгач, ўзни тутта билиш ҳам керак-да. Жаноб Приккель жудаям эътиборли, олиҳиммат, ўзига тўқ, иззат-икромга лойиқ одам. Тўғри, у сенга ёқмаган бўлиши мумкин, лекин ҳаммамизга ҳам кўп нарсa ёқмайди-ку, ахир. Ҳамма буни ошкор қилаверса оқибати нима бўлади унда?! Бечора Ененинг қай аҳволга тушганини ўзинг бир тасаввур қилиб кўргин-а, бу одамни бизникига у таклиф қилганди-да, ахир; бундай муомаладан кейин нима деган одам бўлди!

— Уни ким таклиф қилсин деди сизларга, ўша қоғоҳоначиларинг кимга керак экан ўзи? Агар пайпоғини ямаб-ясқайдиган кампир керак бўлса, ўзи топиб олади. Мени эса бунақанги нарсалардан ҳоли қилиб қўйинглар, кейин бунақанги қарияларни тепамга бошлаб келаверманглар!

— Қария?— жаҳли чиқди Илушнинг.— Жуда сен айтганча эмасов! Жаноб Приккель қарияканми ҳали? Бақувват, ёқимтой эркак, соғлиғига ҳар қандай одамнинг ҳаваси келади. Беваалигига келсак, мени кечирасан-у, бу жинойт эмас, бахтсизлик. Агар шунақа ўйлайдиган бўлса, у ҳам елкасини учуриб қўя қоларди, нега деганда сен ҳам бевасан-ку, ахир. Гапни истаган томонингга бурсанг буравер-у, лекин икковинглар бир-бировларингга жуда муносибсизлар. Ёки сенга ёш йигитча керакми?

Бу охирги сўз Илушнинг оғзидан тўсатдан чиқиб кетди; нега бундай яланғоч гапириб юборганидан ўзи ҳам афсусланди, лекин вақт ўтганди. Бу орада дераза пардадаги гулларни томоша қилиб ўтирган Куратор гапга аралашиниш фурсати етганини фаҳмлади. У ўрнидан туриб, шапкасини қўлига олди-да, кетаётиб икки оғизгина сўз айтмоқчидай деди:

— Нима бўлгандаям, шу арзимаган гапни деб аччиқ-араз қилиб ўтирадиган пайт эмас, арзимаиди бунга. Уни бу ёққа яхши ният билан бошлаб келгансизлар, Жофини жаҳлини чиқариш учун эмас. Кўнглига ўтиришмаган бўлса Жофи ҳам гуноҳкорамас. Бировни бировга зўрлаб ёқтириб бўлмайди.

Аммо-лекин Илушнинг гапи Жофининг нақ юрагига нашта бўлиб санчилган, энди уни тўхтатиб қолмиш амри маҳол эди. У қаддини ростлади, шунда бўйи отасидан бир қарич ўсиб кетгандай кўринди. Эти қочган юзида худди мурда сингари ранг қолмаганди, кўзлари эса ғазаб-ла чақнарди.

— Сизга қолса, дадажон, ҳамманинг гапи тўғри. Бу ҳам яхшилик қилмоқчи, менинг ҳам, сизнинг ҳам, анави қовоқхоначининг ҳам ниятимиз яхшилик. Лекин менга ҳеч қанақанги яхшиликнинг кераги йўқ, ҳар хил валенеъмату ҳомийлар жонимга тегди. Энди менга ҳеч ким яхшилик қилмай қўя қолсин, бўлмаса нақ башарасига тупураман. Агар биров яхши турмуш кечираётган бўлса, бошқанинг бахтсизлигига бурдини суқмай қўя қолсин. То нотариусга теккунича ноз-карашма қилавериб, бўйнига осилиб, қийшанглайвериб кўрган каромати шуи? Майли, кумуш ранг сумкачасини кўз-кўз қилиб, тулки думини ликиллатиб, айшини суриб юраверсин. Лекин, ҳечқиси йўқ, Жофи, сенга ҳам бирорта устихон ташлармиз, деб менинг елкамга қоқиб ҳомийлик қилмай қўя қолсин. Ёки у, мени худо сийлаган, сени бўлса ўз қўли билан уриб қўйибди, деса, унда гапи ҳақ! Ўша худо боласини ҳам асраяпти, меникини бўлса кўп кўрди! Бу ҳам тўғри, лекин менинг кўз ўнгимда олифталик қилмасин бунақа. Кейин менга ким керагу ким нокерагини гамини емай қўя қолсин бу ялтоқи, гийбатчи, айёр маймун!

— Қойил-э, Жофи,— асабий кулди Илуш.— Агар орқа-олдини ўйламаганимда сен билан бошқача гаплашиб қўярдим-а.

— Бас, етар,— дея эшикка қараб юрди кекса Кура-тер.— Ноҳақ гапирдинг, Жофи, қизим.

— Ноҳақ?— ёниб кетди Жофи.— Хўш, менга нисбатан ҳақ иш қилдими биров? Қани айтинг, ким ўша? Худоми? Ёки сизларми? Мени мана шу даҳмага тиқиб қўйдиларинг, тириклайин тобутга солдиларинг. Ҳар бир босган қадамидан хабардор бўлиб турсин деб анави кампирни қоровул қилиб қўйдиларинг. Уни ижарага қўйишга мажбур бўлдим, йўқса биринчи бўлиб ўзларинг ёмон отлиққа чиқарардиларинг мени. Мана энди бу ерда пўпанак босиб, тириклайин чирий бошлаганим етмагандек, оҳу зорини эшитмай қўя қолайлик деб қишлоқдан ҳам узоқлаштирмоқчисизлар. Нима ҳам дердим, бунақанги оила бошига битган тирик товоддан нима фойда, бунга тушунаман, унга қараб хўрсинади одам, холос. Лекин ким хўрсинларинг деб ялиняпти? Иккала бахтиёр қизингизни кўриб қувонаверинглар: бири нотариусни тузоғига илинтирди, бошқаси шу кетишида шофёрга тегиб олади. Бир-бирларингникига автомобилда қатнайверасизлар. Битта набирангиз тиз-

зангиздан тушса, иккинчисини ўтқазиб ўйнатаверасиз. Меникига келмасангиз ҳам майли, менга ачинишнинг ҳожати йўқ.

Куратор ташқарига юра бошлаганди, Илуш ҳам бу эсини еган билан тортишишнинг фойдаси йўқ дегандай имо-ишора қилиб, ҳадеб пальтоси енгидан тортқиларди. Лекин автомобиль ва шофёр тўғрисидаги гапни эшитиб икковлари ҳам тўхташди. Куратор шофёр ҳақида ўзича мутлақо сўрамасди, бироқ яна бирон гап айтиб қолармикин деб остонада тўхтаганди.

— Кўрдингми, каллангга қандай беаъни гаплар ўрнашиб қолган,— тўнғиллади у.— Қани, ўзинг айт, нима қилайлик: бирон ёрдам кўрсатайлик десак ёқмасак, ўз ҳолингга ташлаб қўйсак, яна ёқмасак.

— Нима қилсак ҳам ёқмайди унга,— дея истехзо билан жиғига тегди Жофи.— Бу бечора Жофикамиз охири нима бўлади билмайман, уйига келгани ҳам қўрқамиз, эшикдан кирмасимизданоқ почадан олади. Яхшиямки меҳрибон Кизела боракан, у билан қандай чиқишяпти, сира ақлимиз бовар қилмайди. Билиб қўйинглар, Кизеланинг ҳам бу ердан кавушини тўғрилаб қўяман. Бизга қуда бўлса ҳам бари бир менинг уйимда жой йўқ унга. Ёдларингда бўлсин, менга қоровул керагамас. Мени марҳум яқинларим қўриқлашади.

— Ҳа майли, ҳали сенинг ҳам ақлу ҳушинг жойига келиб қолади, қизим,— гўлдиради кекса Куратор ва Илуш ортидан эшикка қараб юрди шошганча. У сал бўлмаса тирқишдан қулоқ солиб турган Кизелага урилиб кетаёзди. Кампир гап шу билан тугашини кутмаганидан энг сўнгги дақиқадагина ўзини четга олганди. Бўлажак «қуда»сини қандай қарши олишини билмай гангиб қолганди. Шунда Илуш унга шундай нописандлик билан назар ташладики, бунга кўриб Кизеланинг ҳам кибри-ҳавоси тилга кирди. У четроққа, плита ёнига ўтиб, шошилганча, каловлаб чиқиб кетаётган «қуда»сини ўшшайганча кузатиб турди.

Ўша куни Жофи уйдан чиқмади. Эртасига, у қабристондалигида Кизела кўч-кўронини деҳқонлар арвасига ортиб, почмейстерникига кўчиб кетди. Баҳорда уларнинг кекса оталари вафот этиб, кичик хоналари бўшаб қолгани сабабли Кизелани бажону дил ижарага қўйишди. Албатта, Жофи оладиган ҳақдан ортиқроқ

тўлайдиган бўлди, лекин чинакам жанобларга кўпроқ тўлашга ҳам рози эди кампир.

— Кейинги пайтларда у ерда туришдан қўрқиб қолдим,— дея тушунтирди у,— охирги кунларда бу Жофи жуда ғалати бўлиб кетди, ишонасизми, кечалари ухлаёлмайдиган, тагин бир бало қилиб қўймасин деб жон ҳовучлаб, тунни ўринда ўтириб ўтказадиган бўлиб қолгандим. Шкаф тиқ этса, эй худо, ишқилиб Жофи бўлмасин-да, деб юрагимни чангаллаб қоламан десангиз. Троица байрамида яхши кўнгилда хонасига кирдим, қоронғида ўтирмасин деб чироқни олиб киргандим, худди қасоскор маъбудадай заҳрини сочди: унинг айтишича, бошига кулфат ёгдирганмишман, уйига иснод келтирганмишман. Ушанда яқинида ишқилиб пичоқ-мичоқ йўқми деб аланглайман, тагин сўйиб қўймасин деб ўтакам ёрилаёзди-да ўзиям. Ушандан бери хонасига қамалиб олган, мабодо ошхонага чиққудай бўлсаям, нақ шарпага ўхшаб юради. Кўзлари девор ортидагини ҳам кўрадиганга ўхшайди, ундан ҳар нарсани кутиш мумкин. У касал, асаби бузилган.

Ичида эса Кизела Жофининг асаби бузилганига ишонмас, балки уни тажанг, заҳар деб ҳисоблар ва Кураторларни бир амаллаб кўндириш умидидан қайтмагани сабабли бўлажак қудалар орасига Жофининг жатига совуқчилик тушиб қолишини истамасди. Жофининг эс-ҳуши жойида эмаслигини таъкидлаш эса наздида унчалик зарар келтирмасди унга. «Шўрлик Жофининг миясини ғам-ташвиш айнитиб қўйган»— тўнғич қизлари тўғрисида шундай деб гап тарқаганида ҳам Кураторларга тегадиган жойи йўқ; Кизела унинг ҳақида ҳеч қанақанги ёмон гап айтмас, фақат кўчиб кетишининг сабабини ота-онасига ҳам етиб борадиган қилиб тушунтирарди, холос. Тўғри, Жофининг ҳаётида Кизела кўз юмиб, индамай ўтолмайдиган лавҳалар ҳам бор эди, албатта. Жофининг ўғлини қаровсиз ташлаб қўйганини, боланинг ҳамиша қўшниларникида қолиб кетишини, дардга чалиниб ётганида ўрнидан зўрлаб турғазганларини, ўлими олдидан гўдак бечорани ёнида олиб ётишга қўрққани ва ундан ҳазар қилганини чалпимай бўларканми? Ёки Имрушга нисбатан қандай муомала қилгани ҳақида гапирмай бўларканми?

— Шўрликнинг илгари ҳам эс-ҳуши жойидамасди. Боласи ўлганидан кейин-ку адоий тамом бўлди-қўйди, тириклигида бўлса унчалик қарамасди унга. Бечора

болани Хоморларнинг ташқарисидаги акаслар остида лойга қорилиб ўйнаб юрганида неча марталаб уйга етаклаб олиб келардим. «Жофика, болани бундай қаровсиз ташлаб қўйиш ярамайди», деб тайинлаганим-тайинлаганди. Шунда у нақ одамнинг баданини тешиб юборгундек бўлиб ўқрайди нуқул. Бола бечора иситмада алаҳлаб ётиб қолганидан кейин ҳам зўрлаб турғизарди ўрнидан. Менга бўлса шундай олаярдики, гўё мен боласини жўрттага касалга чиқариб қўяётгандай. Ёки бошқа бир мисолни олиб кўрайлик. Қандай она ўлим тўшагида ётган ўз жигарбандидан қўрқади, жонини берар. Энг охирги кечаси боланинг, ойи, сиз билан ётаман, деб зор қақшаганини ўз қулоғим билан эшитдим. Нафас ололмай бўгилиб қолаётганди бола шўрлик, бир ўзи ётгани қўрққан-да. Сиз болани ёнига олиб ётгандир деб ўйларсиз? Йўқ, ухла, деди. Ахир бу ўз боласининг кўкрагидан итаргани эмасми? Боласини ёмон кўрганидан эмас, худо асрасин бундан. Шундоқ ойдаккина жувон бир-икки ойда қай аҳволга тушиб қолганини бир кўрсангиз эди... Жуда ғалати бўлиб қолди. Бирон одамни жини ёқтирмайди, ота-онасини баъзан шундай ёмонлайдики, эшитиб жони-понингиз чиқиб кетади. Илуш тўғрисидаги гапларини-ю айтиб ўтирмаса ҳам бўлади. Бу ҳам майлига-я, мўмин-қобил, итоаткор, шундоқ яхши Маришканичи тупроққа қориштиради. Имрушим гоҳо Маришка билан ҳазил-ҳузул қилишни ёқтирарди, буни кўриб Жофи ўғлимни худди қонхўр қотил билиб, нақ емоқда-ичмоқда бўлиб олаярди унга. Унга мен тоқат қилардим, холос, у ҳам мени туққан онасидай иззат қиларди, лекин энди сабр-бардошим тугади, ортиқ чидаёлмай қолдим. Шўрликка раҳмим келади-ю, лекин иложим қанча, қариб қолдим, энди менга тинчлик керак.

Одамлар Кизеланинг шиква-шикоятига ҳамдардлик билан қулоқ солар, шошганча қабристонга ўтиб кетаётган Жофиканинг орқасидан кузатиб қолишаркан:

— Бечора. Жофи, бир ҳолатга тушиб қолибди-я. Бошига тушган мусибатдан эси кирарли-чиқарли бўлиб қолганга ўхшайди. Яна қабристонга кетяпти. Кўзларига қарасанг этинг жимирлашиб кетади-я!..— деб пичирлашишарди.

— Бир куни қайнатамнинг қабрига эккан гулларга сув қуяй деб боргандим,— дерди қўшниси.— Қарасам Жужа Мори икковлари хочлари ҳам йўқолиб кет-

ган эски қабрлар орасида юришибди. Пордан айтганди-я, Жофи энди менинг ўртоғим, деб мақтанганмиш Жужа.

Жофи эса ҳар куни ошиққанча ўз йўлидан борар, афтидан, чор атрофдан ўзига қадалган синчков кўзларни пайқамас эди; баъзан яқин танишлари ҳам шундай тикилиб қолардиларки, ҳатто саломлашишни унутиб қўярдилар, бу қора кийинган жувон анча олислаб кетгандан кейингина ўзларига келардилар. Сирасини айтганда, бир оз ранги кетиб қолгани, сал озгани, қаддини ғоз тутиб, бошқалардан кўра қорароқ кийинишини ҳисобга олмаганда Жофининг одамлар эсини оғдириб қўядиган жойи йўқ эди. Лекин кимки Жофини йўлда қай вақтда учратмасин, қаерга кетаётгани ва қаердан келаётганини билади; унинг бошига нималар тушганини ҳамма билади, унинг қирмизи кўйлаги кўкрагига гунафша қадаб, қўлида ажойиб оятлар китобчасини кўтариб юрган пайтларини ҳамма эслайди. Шунинг учун ҳам одамлар унга кўзлари тушганда жиддийлашиб, орқасидан қараб қолишади. Ҳамма ҳар қаёққа юради, фақат унинггина йўли битта, бу нарсa ҳамманинг фикрини тортади, ортидан эргаштиради. Қишлоқ ташқарисидаги ўтлоқда копток тепаётган болалар унинг уйлар ортидан чиқиб келаётганини кўрганларида бир нафас тек қотадилар; юмалаб кетган копток орқасидан югуриб келган бола унинг оёқлари остидаги коптокни олишга ботинолмайди; уйиб пичан ортилган араваларда пиқиллашиб келаётган қизлар бир-бировларининг биқинларига туртиб, дамлари ичларига тушиб кузатиб қоладилар қора либосли, шарпадай ғизиллаб бораётган азадор жувонни.

Кекса она бечора, бориб бир дилдан гаплашиб келаман, деб бир неча маротаба отланди-ю, лекин Илуш расво бўлиб қайтгач, Жофи марҳумлар ёди билан тунайдиган ўша лаънати уйга қадам босишдан батамом қўрқиб қолди. Кечаси Куратор безовта бўлган отлардан хабар олгани бир зумгагина чиқиб кетган пайтда ўтакаси ёрилаёзади унинг. Ёлғиз ўзи ётишни-ю гапириб ўтирмаса ҳам бўлади! Ниҳоят калласига қизи билан қабристонда учрашиш фикри келиб қолди. Марига картошкагулдан гулчамбар тўқишни буюриб, кейин уни худди қалқондай олдинда тутганча йўлга туш-

ди. Жофи онасини олисданоқ кўрди, лекин унинг истиқболига юрмади, ўзи етиб келишини кутиб турди.

— Сен ҳам шу ердამидинг? — ҳайрон бўлганга солди она ўзини. — Ҳрим пайтида сира қўлим тегмайди десанг, етти ўроқчига овқат қилиб беришим керак. Шундаям бугун, бўлганича бўлар, бечора Шаниканинг мазорига қанчадан бери бормаيمان-а, деб ўйладим. Худо урамдан деса қўш қўллаб ураркан, сира ишимиз юришмай қолди, — дея гапини давом эттирди у Жофининг гулчамбарни панжарага илиб қўйиб, чурқ этмай турганини кўриб. — Шаника ўлганидан бери уйимиздан фалокат аримай қолди. Илушнинг ўглини тиши азоб беряпти, бу ёқда Мари аҳмоқлик қилиб ётибди. Ёшитгандирсан? Арқондан аранг қутқариб қолдик!

Жофи йилт этиб онасининг афтига қаради. Онаси қизидан қизиқиш уйготганидан қувониб, шоша-пиша сўзлай бошлади.

— Ўзини осмоқчи бўпти. Кизеланинг ўглини деб ақлидан озаёзди, яшшамагур бош-кўзини айлантириб қўйганга ўхшайди. Анави қўшмачи кампир ўлгир нуқул қўлтиғига сув пуркаб ётибди — ўттиз хольд ер оладилар-у, қорнилари оғрийдими! Даданг икковимиз эшитишни ҳам хоҳламаймиз. Илушканинг эри бўлса, агар кўнглига ёқиб қолган бўлса нега қарши чиқасизлар, деб ёзибди. «Шофёр» деган сўздан бунчалик чўчиманглар — автобус ёки трактор олиб берсанглар шофёр эмас, хўжайин бўлади-қолади эмиш. Ҳозирги пайтда таги-тахтини суриштириб ўтирилмайди, ўзи тузук одам бўлса бас, бу Имруш деганлари ақлли йигит кўринади, деб ёзибди. Худо билади унинг яхши-ёмонлигини. Менинг бўлса йиғлашдан бошқа иш келмайди қўлимдан. Ўшанда Пали арпани шамоллатгани чордоққа чиқиб қолмасами, қип-қизил шарманда бўларканмиз... Қўлидан арқонни тортиб олибди.

— Ўзини осаман деган одам бари бир осад, — деди Жофи, лаблари қийшайиб кулмоқчи бўлди, лекин кулги ўрнига галати йўтал эшитилди.

Онаси жим қолди. Ўзини шунча ойу кунлардан бери уйқудан маҳрум этган нарса ҳақидаги гапни бепарвогина эшитаётган бу Жофи билан қандай муомала қилиб, бўларди? Шуларни деб тунни тонгга улаб, ўзинг емай, шуларга едириб, ўзинг ичмай-ичириб, пайпаслаб катта қилсанг-у, оқибати шундай бўлса, қандай даҳшат бу! Ўз қизингга айтадиган гап тополмасанг.

Жофи гулчамбарни сим билан панжарага маҳкам боғлаб қўйди, бобоси билан бувисининг чекаётган ташвиши гўё бундан нарига ўтолмайдигандек, панжарага боғлаб қўйди, холос. Шунда онаси Жофи билан юракдан гаплашиш ниятида келганини эслади. Лекин қизининг ўша юрагига қандай йўл топади?

— Ўзингни аҳволларинг қалай, Жофи? — оғзидан чиқиб кетди-ю, бемаъни савол берганини ўша заҳотиёқ ўзи ҳам фаҳмлаб, индамай турган қизидан кўзларини олиб қочиб, гулчамбарга тикилиб қолди.

Жофи эски қабрларни оралаб юрган Жужа Морини кўзлари билан излаб топиб, гулчамбарга пуркагани сув келтиришни буюрди. Жужа кўзлари жавдираб бекасига тикилди-да, кейин итоаткорлик билан чуқурга тушириб, устига барг ташлаб бекитиб қўйган жойидан занглаб кетган сув сепгични олди; буни мазорни изғиб юриб топган эди. Жужа Морининг қиёфаси бирдан онага далда бергандай бўлди.

— Менга қара, Жофи, — деди у узоқлашиб бораётган гадо ортидан ишора қилиб, — нега бу бахти қарони эргаштириб юрибсан? Қишлоқдагилар шундоқ ҳам уни сенинг ўртоғинг деб гап қилишяпти.

Жофи сал қизарди. Ўзига илгариги Жофи кўзи билан назар ташлади. Ахир, товогига ёғли шўрвани қуйиб бераётиб унинг ўзи ҳам неча марталаб ҳазиллашар ва тўйинг қачон деб жиғига тегарди-ку. Энди ўша Жужа унинг ўртоғи бўлиб қолдими? Куни шунга қолдими ҳали?! Бироқ юзидаги қизиллик яна йўқолди ўша замоноқ.

— Майли. На эрим, на ўғлим, на уруг-аймоғим бўлмагандан кейин, лоақал ўртоғим бўлсин-да. — Шундай деб истеҳзоли жилмайди.

Бунга нима деб жавоб бериб бўларди. Онаси бирпас уҳ тортиб турди-да, келган изига қайтди. Ун кишига кечки овқат тайёрлаш осон иш эмасди. Жофига эса «ўртоқ» деган сўз қаттиқ таъсир қилди ва ўша кундан эътиборан Жужага янада яхшироқ муомала қила бошлади. Майли, қабристонга келиб, Шаниканинг қабрига бирровгина кўз ташлаб қўядиганларнинг бари Жужа Морининг чиндан ҳам ўртоғи эканини кўриб қўйсин. Куратордай одамнинг фарзанди, қишлоқнинг олди қизи, Шандор Ковачининг хотини эди, бир неча ой бурун олдигаги бир қишлоқдан унинг қўлини сўрагани бадаллат қовоқхоначи келганди, бироқ у мазористонни аф-

зал кўрди, тириклардан кўра марҳум яқинларини аъло билди, қабристонда кимларни кўрганларини уйларида эрларига хўрсиниб гапирки бериб, уларнинг қўланса пинжларига тиқиладиганлардан кўра Жужа Мори билан суҳбатлашишни маъқул топди. Шаниканинг қабрини тозалаб, гулларга сув қуйиб бўлиб, эски қабристонга, эри мозори ёнига қайтаётганида Жофи йўлакай Комаромининг товоғи жойида турибдими деб қараб ўтишни унутмади. У олдинда, Жужа эса орқада сурғалиб борарди. Баъзан у бирорта қабрнинг ёнида қолиб, қийшайиб кетган мум гулни тўғрилаб қўяр ёки акасларнинг ширин қўзогини силкитарди бахтиёр қиёфада. Аммо Жофи орқасига ўгирилиб: «Эшит, Жужа, қизилиштон қандай тўқиллатяпти», деса, Жужа оғзи очилганча, кўзлари чақнаб, тўқ-тўқ этган товушга маҳлиё бўлиб қулоқ солиб қоларди.

Эндиликда фақат отасигина аҳён-аҳёнда бир хабар оладиган бўлди Жофидан. Улар ҳосил тўғрисида, қабр тоши ҳақида, уни қаерда кимга буюртириш ва қандай олиб келиш тўғрисида гаплашишарди. Шаҳарга ҳам отаси бориб келди, қабр тошни аёлу чойшабларга ўраб олиб келди. У билан икки хизматкор ҳам келди, ўша уни қабристонда ёлғиз ўзи изғиб юрган Жужа Мори улар билан гапга тушиб кетди. Шаникасининг қабрига қўйиладиган ёдгорликнинг чиройлилигидан ғурурланаётгани яққол сезилиб турарди. Жофи кечга яқин келди. Салқин шамол кўйлагини ҳилпиратар, уни йиртмоқчидек юлқилар, кечикиб қолган қушлар шитоб билан учиб борардилар. Оппоқ қабр тош мазор устида ҳайкалдек қотиб турган одамга ўхшарди. Гўё Жофининг ўзи тошга айланган-у, жонсиз боласини қўриқлаётганга ўхшарди.

Кейин қабр тошни қор босди, қорни эса супуриб ташлашга тўғри келди. Жофи қош қорайган паллада уйга қайтаркан, бир неча бор йўлини фонарча кўтарган йўловчилар кесиб ўтишди; шунда фонарча нури унинг юзини бир дам ёритар, Жофи ҳам ўз навбатида чархпалак бўлиб айланиб тушаётган қор парчалари орасидан ўзига қадалган ҳуркак кўзларни кўрарди; кейин фонарча шуъласи бирдан пастга шўнғир, олислашиб бораётган одим шарпалари қишки сукунат қўйнига сингиб кетарди аста.

Немет Ласло.

Мотам. Роман. Русчадан Э. Миробидов таржimasи. Т., «Ёш гвардия», 1975.
272 б. расм.

Немет Л. Траур. Роман.

И(Бенг.)

На узбекском языке

ЛАСЛО НЕМЕТ

ТРАУР

РОМАН

Издательство «Ёш гвардия»
Ташкент — 1975

Перевод с издания издательство
«Художественная литература».
Москва — 1971

Редактор
Эркин Сиддиқова
Рассом.
Н. Воробьев
Расмлар редактори
Қ. Алиев
Техн. редактор
П. Жижарская
Корректор
М. Ортиқова

Тершига берилди 3.VI-1975 й. Боснига рухсат этилди 23.IX-1975 й. Қогоз № 1.
Формати 84×108¹/₃₂. Босма листи 8,5. Шартли босма листи 14,28. Нашр листи 14,7. Тиражи 45 000.

Ўзбекистон ЛКММ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти. Тошкент, 700129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 75—75. Баҳоси 91 т.

ЎзССР Министрлар Советининг нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг Тошкент полиграфия комбинати. Тошкент. Навоий кўчаси, 30. Зак № 890.